

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РИБАЧУК АНДРІЙ ІВАНОВИЧ

Прим. № _____

УДК 342.4(477)+341.231.14].018:[342.9+346.9/347].09(477+4)](043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗАСТОСУВАННЯ СУДАМИ
НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК НОРМ ПРЯМОЇ ДІЇ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРАКТИКИ СУДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ,
ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА ЦИВІЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ)**

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ / А. І. Рибачук /

Науковий керівник:
Ірина Ерїївна Берестова
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції). – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Київ, 2022.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням теоретичних засад і порядку застосування судами норм Конституції як норм прямої дії з огляду на наявну практику судів адміністративної, господарської і цивільної юрисдикції та вироблення на цій основі висновків, практичних пропозицій і конкретних рекомендацій для ефективного судового захисту прав приватних осіб.

Героїчно долаючи зовнішні загрози у зв'язку із повномасштабною російською збройною агресією, Україна, отримавши 23 червня 2022 року статус кандидата на вступ до ЄС, незмінно крокує обраним шляхом європейського розвитку. Визнання України дійсно правовою державою, яка може претендувати на статус країни – рівноправного члена ЄС, вимагає існування в державі якісного, передбачуваного законодавства, що забезпечуватиме ефективність права (через співвідношення мети права і результативності дії норм законодавства), наявності інституцій, що здійснюють контроль за забезпеченням захисту прав і свобод людини і громадянина від протиправних порушень, у тому числі шляхом незастосування судами норм законів, які суперечать Конституції, при вирішенні судових справ.

Реформування судової системи у 2016–2017 роках на конституційному та процесуальних рівнях визначило нову роль норм Конституції при здійсненні правосуддя судами – нині кожний суд уповноважений застосувати норми Конституції як норми прямої дії, якщо він дійде висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції, з подальшим зверненням суду до ВС для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності

закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ (ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України). Законодавчий припис судам застосовувати норми Конституції при розгляді справ був запроваджений для забезпечення верховенства права під час здійснення правосуддя судами і створення засад швидкого та ефективного відновлення довіри до судової влади після Революції Гідності 2013–2014 років (паралельно із реформуванням суддівського корпусу загалом).

Однак практичне застосування наведеного законодавчого дозволу на сьогодні характеризується відсутністю єдності підходів, оскільки від самого початку викликало неоднозначні процесуальні дії судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій в адміністративному, господарському та цивільному судочинствах, у яких діють уніфіковані процесуальні підходи до судового тлумачення в аспекті застосування норм Конституції. Насамперед це пов'язано з тим, що Конституція постає центральним джерелом права, окремі її норми є політико-правовими з особливим стилем їх викладення (норма за структурою не є трьохелементною), а сучасна українська законотворча діяльність не характеризується стабільністю й однозначністю змісту ухвалених законів. Також залишаються актуальними колізії тлумачення між правовими позиціями ВС та юридичними позиціями КСУ. Це вимагає вироблення нових теоретичних підходів до підстав і порядку застосування норм Конституції як норм прямої дії судами, спираючись на матеріали наявної судової практики судів різних інстанцій адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій.

Дисертація складається із *трьох розділів*, розподілених на *дев'ять* підрозділів, у яких дослідження розпочинається зі з'ясування теоретичних засад застосування норм Конституції як норм прямої дії судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій, через визначення й формування підстав і передумов застосування норм Конституції як норм прямої дії цими ж судами, та завершується формуванням авторських підходів оптимізації порядку застосування судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій досліджуваних норм як норм прямої дії.

Об'єктом дослідження є адміністративні процесуальні, господарські процесуальні та цивільні процесуальні правовідносини, у межах яких застосовуються норми Конституції України як норми прямої дії. *Предметом* дослідження є застосування судами України норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій).

Теоретико-методологічну основу дослідження становить система філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, призначених для отримання об'єктивних, достовірних результатів, зокрема: *онтологічний, аксіологічний, інтегративний, системний, герменевтичний, прогностичний, компаративний, формально-логічний, догматичний, емпіричний та прагматичний*. Емпіричну базу дослідження склали результати вивчення понад 300 судових рішень (ухвал, постанов, рішень судів), у яких суди вирішували питання щодо застосування норм Конституції як норм прямої дії, а також рішення КСУ та ЄСПЛ.

У першому розділі «*Теоретичні засади застосування норм Конституції України як норм прямої дії судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій*» висвітлено стан наукової розробки проблеми застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії та вибір методології дослідження; розкрито сутність й форми прямої дії і безпосереднього застосування норм Конституції України судами різних юрисдикцій; з'ясовано та проілюстровано досвід країн континентальної й загальної систем права щодо підстав і порядку застосування норм Конституції загальними судами.

Уперше виокремлено спектр чинників, що впливають на безпосереднє застосування норм Конституції як норм прямої дії у конкретній справі і які охоплюють питання від політико-правових (зовнішніх і внутрішніх) до конституційно-функціональних конкретного суб'єкта правозастосування, зокрема: 1) Конституція є політико-правовим документом з особливим стилем викладення норм, центральним джерелом права; 2) законодавче регулювання суспільних відносин в умовах воєнного чи надзвичайного стану (надзвичайні

закони, норми законів ультраактивної дії, закони про внесення змін до ряду спеціальних законів, кожний із яких урегулює окрему сферу суспільних відносин; норми законів, якими обмежуються окремі права і свободи людини і громадянина у зв'язку з новою законотворчою політикою під час воєнного стану тощо); 3) перехідне правосуддя в Україні, яке посилилося воєнним станом у державі; 4) загальна криза в державі, яка, на жаль, посилюється, і потреба у відновленні всієї України, а не тільки реформуванні її окремих сфер; 5) прагнення України стати повноправним членом ЄС, тобто неухильне дотримання судами європейських стандартів у сфері судочинства; 6) існування колізій тлумачення норм права, втілених у правових позиціях ВС (який уповноважений застосовувати норми Основного Закону України як норм прямої дії, тобто здійснювати по суті проміжний конституційний контроль і фактично дискваліфікувати норми законів у конкретній справі), та юридичними позиціями КСУ (який у своїй юрисдикційній діяльності звертається до тлумачення норм законів України під кутом встановлення конституційності їх змісту із дискваліфікацією норми закону загалом, рішення якого є обов'язковими згідно зі ст. 151² Конституції України).

Уперше сформовано за чинним процесуальним законодавством авторську дефініцію поняття «застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії» – це прояв судового активізму у вигляді усунення із правозастосування в конкретній справі норм закону на підставі беззаперечного і безсумнівного висновку суду про їх суперечність Основному Закону України (матеріальна суперечність), та введення у правозастосування у зв'язку з цим норм Конституції як нормативного акта, яким справа вирішується по суті, з обов'язковим подальшим зверненням до Верховного Суду (Пленум) для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта (процедурні дії).

Обґрунтовано положення, що дія норм Конституції відбувається у різних формах реалізації права: 1) дія Конституції в часі, в просторі, за колом осіб (введення в дію); 2) виконання, дотримання, застосування конституційних

норм; 3) спрямування та вимога до органів державної влади до прямого застосування норм Конституції. Текстуально це відбувається шляхом використання логіко-семантичних конструкцій: 1) «на основі» (наприклад, ч. 2 ст. 8, ч. 3 ст. 106); 2) «відповідно до» (зокрема, ч. 3 ст. 81, ч. 7 ст. 83, ч. 2 ст. 19 тощо); 3) «на виконання» (ч. 3 ст. 106); 4) «застосування» (ч. 3 ст. 8, ч. 2 ст. 129, ст. ст. 150–152 Конституції).

Доведено, що безпосереднє (пряме) застосування норм основного закону закріплене в ряді конституцій держав. Утім практичне втілення цього конституційного постулату звичайними судами у разі існування самостійного органу конституційної юрисдикції, а також за наявності значного масиву спеціальних законів не є значним та істотним. Конституційне та галузеве законодавства різних держав містять відмінні моделі забезпечення безпосереднього застосування норм конституції, у тому числі крізь призму дослідження відповідності законів конституції. Таке, як правило, виявляється на стадії судового захисту прав і свобод людини. У разі існування в державі відповідної системи, яка здійснює позапарламентські механізми контролю конституційності законів (конституційний суд, конституційний трибунал, конституційна рада тощо), пряме застосування норм конституції здійснює також такий орган. Тобто суди і орган конституційного контролю по суті здійснюють споріднену функцію – забезпечення верховенства конституції, однак різними методами і на різних стадіях правозастосування.

Другий розділ *«Підстави і передумови застосування норм Конституції України як норм прямої дії судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій»* містить три підрозділи, у межах яких, зокрема, розкрито потребу в застосуванні норм Конституції України під час здійснення судочинства судами цивільної та господарської юрисдикції; виокремлено підходи адміністративних судів у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії та з'ясовано специфіку застосування судами норм Конституції України у взаємозв'язку із рішеннями Європейського суду з прав людини.

На підставі вивчення численних судових рішень цивільної та

господарської юрисдикції уперше виокремлено категорії справ (рішень, постанов судів та процесуальних ухвал), у яких можна простежити застосування норм Конституції: 1) приватні суб'єкти ініціюють захист від непропорційного втручання держави в особі її різноманітних уповноважених органів у приватноправову сферу і обґрунтовують власний захист потребою у застосуванні норм Основного Закону України; 2) симетричне ініціювання судових процесів – коли позивачем постає держава в особі уповноважених органів і звертається про захист власних інтересів до суб'єктів приватного права (справи про повернення земельних ділянок у власність держави); 3) процесуальні ухвали судів різних інстанцій про задоволення/відмову у задоволенні клопотань учасників процесів застосувати норми Конституції як норми прямої дії, а не приписи конкретних законів, і звернутися до ВС для подальшого вирішення питання про конституційність норм законів, які, на думку цих учасників, суперечать Конституції; 4) спори про право, що виникають у зв'язку із втручанням будь-кого у невідчужувані права фізичних осіб.

Досліджуючи різні форми застосування норм Конституції України як норм прямої дії, уперше виокремлено випадки безпосереднього, а не субсидіарного застосування норм Конституції в цивільному та господарському судочинствах: 1) суд формує власні висновки, насамперед, на конституційно-правовій нормі, незважаючи на наявне мотивування рішення, яке ґрунтується на тлумаченні галузевої норми чи їх сукупності та яке суд вважає недостатнім; 2) суд убачає конкуренцію рівних за своєю юридичною силою законодавчих норм та констатує неможливість розв'язання цих колізій через встановлення субординації норм під час судового правозастосування, чи неможливість подолання прогалини у законі/праві або констатує правову невизначеність, що зумовлює потребу в застосуванні норм Конституції як норм прямої дії; 3) наявне переконання суду про суперечність норми закону Конституції і застосування норми Основного Закону України як норми прямої дії.

Розкриття підходів адміністративних судів стосовно необхідності застосування норм Конституції побудовано на таких складових: 1) особливість

предметної й інстанційної адміністративної юрисдикції, обумовлених специфікою адміністративного спору; 2) ідея і завдання адміністративної юрисдикції та ключові відмінності між нею та конституційною юрисдикцією; 3) головні категорії справ, у яких поширеним є застосування норм Конституції; 4) вади законодавства, відсутність наступності у законодавстві тощо як передумови такого застосування судами; 5) які підходи адміністративних судів у процесі застосування норм Конституції України є найбільш сприятливими для приватної особи.

На підставі дослідження зазначених складових уперше розкрито підходи адміністративних судів до застосування норм Конституції як норм прямої дії, що містять такі складові: а) особливість предметної й інстанційної адміністративної юрисдикції, обумовлених специфікою адміністративного спору; б) завдання адміністративної юрисдикції та ключові відмінності між нею та конституційною юрисдикцією; в) ключові категорії справ, у яких застосування норм Конституції є поширеним; г) вади законодавства, відсутність наступності в законодавстві, надмірне втручання держави у приватну сферу особи тощо як передумови безпосереднього застосування судами норм Конституції; г) підзаконні нормативно-правові акти можуть ставати предметом судового контролю (адміністративне судочинство) і конституційного провадження залежно від питань, заявлених особою, мотивування уповноваженого органу й висновку суду з цього приводу; д) формування найбільш сприятливих підходів адміністративних судів у процесі застосування норм Конституції до спірних відносин щодо захисту порушених прав фізичних і юридичних осіб у межах сфери публічно-правових відносин, у діяльності уповноважених на реалізацію владних управлінських функцій суб'єктів згідно з нормами та приписами КАС України.

Доведено, що концепція субсидіарності у прикладному аспекті полягає в застосуванні судами норм Конституції у взаємозв'язку з правовими позиціями ЄСПЛ та є елементом ефективного захисту прав на національному рівні. Субсидіарне застосування норм Конституції, рішень КСУ та практики ЄСПЛ є своєрідним фактором розвіяння (усунення) власних розумних сумнівів суду

щодо правильності застосування чи тлумачення цих приписів законів. Вивчаючи юридичні позиції КСУ чи правові позиції ЄСПЛ, суд завжди повинен пам'ятати про обов'язковість рішень КСУ згідно зі ст. 151² та пряму дію норм Конституції відповідно до ст. 8 Конституції. Водночас Конвенція і практика ЄСПЛ згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» застосовуються судами як джерело права при розгляді справ. Системний зв'язок вказаної норми із ст. 9 Конституції свідчить, що суд під час розгляду справи у разі конкуренції позицій КСУ і ЄСПЛ повинен виходити із пріоритету юридичної позиції КСУ над правовою позицією ЄСПЛ, зважаючи на їх різний конституційний ґрунт. Інший підхід не сприятиме розвитку права.

Розділ III «*Оптимізація порядку застосування судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції норм Конституції України як норм прямої дії*» має складну структуру і поділений на *три* підрозділи, перший із яких у свою чергу містить *три* пункти. У розділі розкрито особливості процесуальних дій суду щодо обрання норми Конституції України чи іншої норми права, відповідно до якої суд вирішує справу, процесуальні дії судів у провадженнях за виключними обставинами після визнання Конституційним Судом України закону неконституційним та змодельовані авторські перспективи оптимізації належної правової процедури в застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії судами різних юрисдикцій.

Досліджуючи особливості процесуальних дій щодо обрання норми Конституції України чи іншої норми права, відповідно до якої суд вирішує справу, розкривається правова і процесуальна процедура, у межах якої здійснюються процесуальні дії щодо застосування норм Конституції України як норм прямої дії. Також детально виокремлено ознаки закону, що суперечить Конституції України, як передумова його незастосовності судами. Завершується розкриття особливостей процесуальної процедури, під час якої застосовуються норми Конституції України як норми прямої дії, дослідженням специфіки процесуальних дій суду щодо перевірки закону чи іншого нормативно-

правового акта на предмет відповідності Конституції України.

Обґрунтовано наявність різноманітних підходів у вітчизняній та зарубіжній доктринах до формування концепції «закону, який не може бути застосований судами як такий, що суперечить Конституції»: від абсолютної нікчемності закону до виключно оспорюваності його окремих положень суб'єктом приватного права при застосуванні закону в межах забезпечення загального блага (публічного інтересу). Доведено, що твердження (висновок) суду в судовому рішенні про суперечність закону Конституції за чинним процесуальним законодавством фактично перетворює закон на оспорюваний, а відтак він не застосовується тільки в разі, якщо таке обґрунтовує сторона спору й суддя враховує позицію сторони, оскільки її аргументи і мотиви суду (що ґрунтуються на внутрішньому переконанні суду) збігаються; або суд самостійно доходить заявленого вище висновку.

Уперше сформовано ознаки закону, який суперечить Конституції: а) вади змісту: приписи законів, які є очевидно несправедливими по суті; б) вади ієрархії: приписи підзаконних нормативно-правових актів, які очевидно суперечать змісту актів вищої сили; в) вади суб'єкта: норми підзаконного нормативно-правового акта, видані суб'єктом у перевищення його повноважень (порушення процедури ухвалення); г) вади темпорального значення: приписи законів, які є об'єктивно застарілими і вступають у суперечність із приписами актів, ухваленими пізніше (вирішення хронологічних колізій, як правило, без звернення до норм Конституції або шляхом субсидіарного застосування норм Конституції); г) вади реалізації: фактична «мертвонародженість», незастосовність припису закону жодного разу з моменту ухвалення норми.

Розкрито сутність процесуальних дій, у межах яких суд аналізує закон на відповідність Конституції: а) на стадії відкриття провадження у справі й підготовки справи до судового розгляду (дії щодо розмежування судової та позапроцесуальної компетенцій та вирішення питання про можливість закриття провадження у справі у зв'язку з цим); б) на стадії судового розгляду (розгляд клопотань про суперечність норм законів Конституції; з'ясування

обставин, дослідження доказів та здійснення правової кваліфікації відносин у справі; а також вирішення можливих питань ускладнення розгляду справи, зокрема зупинення провадження у зв'язку з об'єктивною неможливістю розгляду справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження; в) на стадії перегляду рішень у порядку апеляційного провадження (процесуальні дії суду за зверненням однієї із сторін, як правило, у зв'язку з незгодою, що застосовано, на її думку, не норми конституційного закону, а норми Конституції як норми прямої дії); г) на стадії перегляду рішень у порядку касаційного провадження (здійснення офіційного тлумачення норм законів, формування правових висновків щодо застосування норм Конституції та фактичної дискваліфікації конкретних норм законів чи навпаки, фактичну конституціоналізацію застосованого законодавчого акта, спростовуючи аргументи сторони та мотиви одного із судів нижчого рівня, який суб'єктивно застосував норми Конституції як норми прямої дії).

Доведено обов'язок суду перевіряти зміст норми нормативно-правового акта на предмет її відповідності Конституції (встановлення матеріальної чи процесуальної суперечності), який проявляється в певних процесуальних діях: а) перевірка судом норми на предмет її відповідності Конституції з власної ініціативи; б) вирішення клопотань однієї з сторін на користь застосування норм Конституції; в) вирішення питання про звернення до ВС стосовно внесення ним до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ; г) вирішення питання застосування норм Конституції як законодавства, відповідно до якого суд вирішує справу по суті (зокрема, у межах перегляду справи на стадії судового тлумачення ВС звертається до членів Науково-консультативної ради при ВС з метою отримання відповідних науково-правових висновків для підтвердження чи спростування матеріальної суперечності).

При дослідженні процесуальних дій судів у провадженнях за виключними обставинами після визнання Конституційним Судом України закону неконституційним уперше зроблено висновок про процесуальну множинність

дій суду і множинність процесуальних наслідків у закріпленому в процесуальних кодексах сучасному процесуальному порядку застосування норм Конституції як норм прямої дії, що не сприяє правовій визначеності, та у практичному аспекті може створити надмірну дискрецію судів з приводу істотного відступу від букви і духу Конституції.

Запропоновано авторську процедуру оптимізації застосування норм Конституції в частині оперативної взаємодії між судами всіх інстанцій, забезпечення системи стримувань і противаг між гілками влади та недопущення викривлення змісту норм Конституції й послаблення їх дії під час правозастосування судами. Запропоновано процесуальну модель звернення судів до ВС: суди зупиняють провадження у справі на підставі власного переконання про суперечність норми закону Конституції з наступним зверненням до ВС із подальшим переданням питання на розгляд Пленуму протягом тримісячного строку. У результаті доведено, що за такого оперативного двостороннього зв'язку між судами всіх інстанцій щодо проблеми вирішення питання права, яке має фундаментальне значення, відбувається проміжне зняття дискусійності конституційності змісту конкретного припису закону Пленумом ВС шляхом його динамічного тлумачення субсидіарно із нормами Конституції, Конвенції та практики ЄСПЛ, що впливатиме на стабільність правопорядку правозастосовною діяльністю судів на засадах верховенства права.

Ключові слова: верховенство норм Конституції; пряма дія норм Конституції; застосування норм Конституції України судами; адміністративне судочинство; господарське судочинство; цивільне судочинство; процесуальні дії; неконституційний закон; судова практика.

SUMMARY

Rybachuk A. I. Application of the norms of the Constitution of Ukraine by the courts as norms of direct action (based on the practice of courts of administrative, commercial and civil jurisdictions). – *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – Law. The Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kyiv, 2022.

The dissertation is a comprehensive scientific research of the theoretical foundations and procedure of the application of the norms of the Constitution by the courts as norms of direct action, based on the existing practice of the courts of administrative, commercial and civil jurisdictions, and the development of conclusions, practical proposals and specific recommendations on this basis for the effective judicial protection of the rights of private individuals.

Heroically overcoming external threats in because of russian full-scale armed aggression, Ukraine, having received the status of a candidate for EU membership on June 23, 2022, continues to follow the chosen path of European development. The recognition of Ukraine as a truly legal state that can claim the status of an equal member of the EU requires the existence of high-quality, predictable legislation in the state that will ensure the effectiveness of the law (due to the ratio of the purpose of the law and the effectiveness of the legislation), the presence of institutions that control the provision of protection of rights and freedoms of a person and a citizen from illegal violations, including not applying the norms of laws that contradict the Constitution, by courts resolving court cases.

The judiciary reform in 2016–2017 at the constitutional and procedural levels determined a new role of the norms of the Constitution in the administration of justice by courts – now if it comes to the conclusion that a law or other legal act contradicts the Constitution, every court is authorized to apply the norms of the Constitution as norms of direct action with the subsequent appeal of the court to the Supreme Court to resolve

the issue of submission to the Constitutional Court of Ukraine regarding the constitutionality of a law or other legal act, as the resolution on the constitutionality belongs to the jurisdiction of the Constitutional Court of Ukraine (Part 4 of Article 7 of the Code of Administrative Proceeding of Ukraine, Part 6 of Article 11 of the Civil Procedure Code of Ukraine, Part 6 of Article 10 of the Code of Commercial Procedure of Ukraine). The legislative mandate to apply the norms of the Constitution during case review by courts was introduced to ensure the rule of law in the administration of justice by courts and to create the basis for a quick and effective trust restore in judiciary after the Revolution of Dignity of 2013–2014 (in parallel with the reform of the judiciary in general).

However, the practical application of this legislative permission today is characterized by a lack of similarity of approaches, since from the very beginning it caused ambiguous procedural actions in the local, appeal and cassation courts in administrative, commercial and civil proceedings, in which there are unified procedural approaches to judicial interpretation in the aspect of applying the norms of the Constitution. First of all, it is related to the fact that some norms of the Constitution, as the central source of law, are political and legal with a special style of their presentation (they are not three-element in structure), and modern Ukrainian legislative activity is not stable and unambiguous in the content of adopted laws. Conflicts of interpretation between the legal positions of the Supreme Court and the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine also remain relevant. This requires the development of new theoretical approaches to the grounds and order of applying the norms of the Constitution as norms of direct action by the courts, based on the materials of the existing judicial practice of the courts of various instances of administrative, commercial and civil jurisdictions.

The dissertation consists of three sections, divided into nine subsections, in which the research begins with the clarification of the theoretical foundations of the application of the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action by the courts of administrative, commercial and civil jurisdictions, through the definition and formation of the grounds and prerequisites of the application of the norms of the Constitution as norms

of direct action by the same courts and ends with the formation of authors' approaches of optimizing the procedure for the application by courts of administrative, commercial and civil jurisdictions of the studied norms as norms of direct action.

The object of the study is the administrative procedural, commercial procedural and civil procedural legal relations, within which the norms of the Constitution of Ukraine are applied as norms of direct action. The subject of the study is the application of the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action (based on the practice of courts of administrative, commercial and civil jurisdictions) by the courts of Ukraine.

The theoretical and methodological basis of the research is a system of philosophical, general scientific and special methods reached to obtain objective, reliable results, in particular: ontological, axiological, integrative, systemic, hermeneutic, prognostic, comparative, formally logical, dogmatic, empirical and pragmatic. The empirical basis of the study was made up of the results of studying more than 300 judgments, where the courts solved the problem of the application of the norms of the Constitution as norms of direct action, as well as the judgments of the Supreme Court of Ukraine and the ECHR.

In the first chapter «Theoretical principles of the application of the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action by courts of administrative, commercial and civil jurisdictions» the state of scientific development of the problem of the application of the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action by courts and the choice of research methodology is highlighted; the essence and forms of direct action and direct application of the norms of the Constitution of Ukraine by courts of various jurisdictions are revealed; the experience of countries in the continental and common legal systems regarding the grounds and procedure of applying the norms of the Constitution by general courts is clarified and illustrated.

For the first time, the spectrum of factors affecting the direct application of the norms of the Constitution as the norms of direct action in a specific case and which cover issues from political and legal (external and internal) to constitutionally functional of the specific subject of law enforcement is singled out, in particular:

1) the Constitution is political and legal document with a special style of setting out norms, a central source of law; 2) legislative regulation of social relations in conditions of war or a state of emergency (emergency laws, norms of laws of ultra-active action, laws on amendments to a number of special laws, each regulating a separate sphere of social relations; norms of laws that limit individual rights and freedoms of a person and a citizen in the light of the new legislative policy during martial law, etc.); 3) transitional justice in Ukraine, which was enforced by the state of war in the country; 4) the general crisis in the state, which, unfortunately, is intensifying, and the need to restore the whole country, and not only the reforms in its individual spheres; 5) Ukraine's desire to become a full member of the EU, i.e. strict compliance with the European standards in the field of judicial proceedings by the courts; 6) the existence of conflicts in the interpretation of legal norms, embodied in the legal positions of the Supreme Court (which is authorized to apply the norms of the Main Law of Ukraine as norms of direct action, i.e. to carry out essentially intermediate constitutional control and actually disqualify the norms of laws in a specific case) and the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine (that in its jurisdictional activity refers to the interpretation of the norms of the laws of Ukraine establishing the constitutionality of their content with the disqualification of the norm of the law in general, which judgments are mandatory according to Article 151² of the Constitution of Ukraine).

For the first time, the author's definition of the concept of «application of the norms of the Constitution by the courts as norms of direct action» was formed according to the current procedural legislation – a manifestation of judicial activism in the form of removing from law enforcement in a specific case the norms of the law on the basis of an indisputable and unquestionable conclusion of the court that they contradict the Main Law of Ukraine (material contradiction) and the introduction into law enforcement in this connection of the norms of the Constitution as a normative act, where the case is solved essentially, with a mandatory further appeal to the Supreme Court (Plenary) to resolve the issue of submitting to the Constitutional Court of Ukraine regarding the constitutionality of a law or other legal act (procedural actions).

The provision that the action of the norms of the Constitution takes place in various forms of implementation of the right is justified: 1) the action of the Constitution in time, in space, among persons (implementation); 2) implementation, observance, application of constitutional norms; 3) directing and requiring state authorities to directly apply the provisions of the Constitution.

Textually, this happens through the use of logical and semantic constructions: 1) «on the basis» (for example, Part 2 of Article 8, Part 3 of Article 106); 2) «in accordance with» (in particular, Part 3 of Article 81, Part 7 of Article 83, Part 2 of Article 19, etc.), 3) «for implementation» (Part 3 of Article 106); 4) «application» (Part 3 of Article 8, Part 2 of Article 129, Article 150–152 of the Constitution).

It has been proven that the direct application of the norms of the main law is fixed in a number of state constitutions. However, the practical implementation of this constitutional postulate by general courts in the case of the existence of an independent body of constitutional jurisdiction, as well as in the presence of a significant array of special laws, is not significant and essential. The constitutional and branch legislation of various countries contain excellent models of ensuring the direct application of the norms of the constitution, including the study of the conformity of the laws of the constitution. This, as a rule, is revealed at the stage of judicial protection of human rights and freedoms. If there is a corresponding system in the state that implements extra-parliamentary mechanisms for monitoring the constitutionality of laws (constitutional court, constitutional tribunal, constitutional council, etc.), the direct application of the norms of the constitution is also carried out by this institution. That is, the courts and the institution of constitutional control essentially perform a related function – ensuring the supremacy of the constitution, but using different methods and at different stages of law enforcement.

The second section «Grounds and prerequisites of the application of the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action by courts of administrative, commercial and civil jurisdiction» consists of three subsections, where, in particular, the need of the application of the norms of the Constitution of Ukraine during the implementation of judicial proceedings by courts of civil and commercial jurisdiction

is disclosed; the approaches of administrative courts in the application of the norm of the Constitution of Ukraine as norms of direct action are highlighted, the specifics of the application of the norms of the Constitution of Ukraine by the courts in conjunction with the judgments of the European Court of Human Rights are clarified.

Based on the study of numerous court judgments of civil and commercial jurisdictions, for the first time blocks of court judgments were singled out, where the application of the norms of the Constitution can be traced:

1) private subjects initiate the protection against disproportionate state intervention represented by its various competent authorities in the sphere of private law and justify their own protection by the need of applying the norms of the Main Law of Ukraine;

2) symmetric initiation of legal proceedings – the state acts as the plaintiff represented by the competent authorities and applies for the protection of its interests to the participants of private law (cases concerning the return of land plots to state ownership, etc.);

3) procedural rulings of courts of various instances on granting/refusal to grant the requests of the participants in the proceedings to apply the norms of the Constitution as norms of direct action, and not the prescriptions of specific laws, and to appeal to the Supreme Court for further resolution of the issue of the constitutionality of the norms of laws that, according to the participants, contradict Constitution;

4) legal disputes arising in connection with anyone's interference with the inalienable rights of individuals.

Investigating various forms of application of the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action, for the first time, the cases of direct, and not subsidiary, application of the norms of the Constitution in civil and commercial proceedings were singled out:

1) the court forms its own conclusions, first of all, on the basis of the constitutional and legal norm, despite the existing motivation of the judgment, that is based on the interpretation of the sectoral norm or their combination and which the court considers insufficient;

2) the court sees a competition of legislative norms equal in their legal force and states the impossibility of resolving these conflicts due to the establishment of subordination of norms during judicial enforcement, or the impossibility of overcoming a gap in the law or states legal uncertainty, that determines the need to apply the norms of the Constitution as a norm of direct action;

3) the existing conviction of the court about the contradiction between the norms of the Constitution and the application of the norms of the Main Law of Ukraine as norms of direct action.

The disclosure of the approaches of administrative courts regarding the need to apply the norms of the Constitution is based on the following components:

1) the peculiarity of the subject and instance jurisdictions, determined by the specificity of the administrative dispute;

2) the idea and the task of administrative jurisdiction and the key differences between it and constitutional jurisdiction;

3) the main categories of cases where the application of the norms of the Constitution is widespread;

4) the defects in legislation, lack of consistency in legislation, etc. as prerequisites for such an application by courts;

5) the approaches of administrative courts in the process of applying the norms of the Constitution of Ukraine, that are the most favorable for a private person.

On the basis of the study of the specified components, the approaches of administrative courts to the application of the norms of the Constitution as norms of direct action, that contain the following elements, were revealed for the first time:

a) the peculiarity of subject-matter and instance administrative jurisdictions determined by the specifics of an administrative dispute;

b) tasks of administrative jurisdiction and key differences between it and constitutional jurisdiction;

c) key categories of cases in which the application of the norms of the Constitution is widespread;

d) defects in legislation, lack of consistency in legislation, excessive state

intervention in the private sphere of a person, etc. as prerequisites for the direct application of the norms of the Constitution by the courts;

e) subordinate regulatory legal acts may become the subject of judicial control (administrative proceedings) and constitutional proceedings, depending on the issues declared by the person, the motivation of the authorized institution and the court's conclusion on this matter;

f) the formation of the most favorable approaches of administrative courts in the process of applying the norms of the Constitution to disputed relations regarding the protection of the violated rights of individuals and legal entities within the scope of public and law relations, in the activities of entities authorized to implement the ruling managerial functions in accordance with the norms and prescriptions of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine.

It has been proved that the concept of subsidiarity in the applied aspect consists of the application of the norms of the Constitution by the courts in conjunction with the legal positions of the ECHR and is an element of effective protection of rights at the national level. Subsidiary application of the norms of the Constitution, judgments of the Supreme Court of Ukraine and the practice of the ECHR is a peculiar factor in dispelling (eliminating) the court's own reasonable doubts regarding the correctness of the application or interpretation of these provisions of the law. When studying the legal positions of the Constitutional court of Ukraine or the legal positions of the ECHR, the court must always remember the binding nature of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine in accordance with Art. 151² and the direct effect of the norms of the Constitution in accordance with Art. 8 of the Constitution. At the same time, the Convention and practice of the ECHR according to Art. 17 of the Law of Ukraine «On the Execution of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights» are used by courts as a source of law resolving the cases. The system connection of the specified norm with Art. 9 of the Constitution indicates that the court, when considering a case in the event of a conflict between the positions of the Supreme Court and the ECHR, must proceed from the priority of the legal position of the Supreme Court over the legal position of the European Court,

based on their different constitutional foundations. Another approach will not contribute to the development of law.

Section 3 «Optimization of the procedure of the application by courts of administrative, commercial and civil jurisdiction of the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action» has a complex structure and is divided into three subsections, the first of which contains three points in its turn. The section reveals the peculiarities of the court's procedural actions regarding the selection of a norm of the Constitution of Ukraine or another norm of law, according to which the court resolves the case, procedural actions of the courts in proceedings in exceptional circumstances after the Constitutional Court of Ukraine recognized the law as unconstitutional, and modeled the author's prospects for optimizing the proper legal procedure in the application of the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action by courts of different jurisdictions.

When studying the peculiarities of procedural actions regarding the selection of a norm of the Constitution of Ukraine or another norm of law, according to which the court resolves the case, the legal and procedural process is disclosed, where the procedural actions are carried out regarding the application of the norms of the Constitution of Ukraine as norms of direct action. The features of the law that contradict the Constitution of Ukraine are also highlighted in detail, as a prerequisite for its inapplicability by the courts. The disclosure of the features of the procedural process, where the norms of the Constitution of Ukraine are applied as norms of direct action, is completed by the study of the specifics of the procedural actions of the court regarding the verification of the law or other regulatory and legal act for compliance with the Constitution of Ukraine.

The presence of various approaches in domestic and foreign doctrine to the formation of the concept of «law that cannot be applied by the courts as contrary to the Constitution» is substantiated: from the total nullity of the law to the exclusive contestability of its individual provisions by the subject of private law when applying the law within ensuring the common good (public interest). It has been proven that the statement (conclusion) of the court in the judgment about the contradiction of the law

with the Constitution according to the current procedural legislation actually turns the law into a contested one, and therefore it is not applied only if this is substantiated by the party to the dispute and the judge takes into account the position of the party, since its arguments and motives of the court (based on the internal conviction of the court) coincide; or the court independently comes to the above-stated conclusion.

For the first time, the signs of a law that contradicts the Constitution were formed:

- a) content defects: prescriptions of laws that are obviously unfair in essence;
- b) defects of the hierarchy: prescriptions of subordinate regulatory legal acts, that obviously contradict the content of acts of superior power;
- c) defects of the subject: norms of the subordinate regulatory legal act, issued by the institution in abuse of its authority (violation of the acceptance procedure);
- d) defects of temporal importance: prescriptions of laws that are objectively outdated and contradict the prescriptions of acts adopted later (resolving the chronological conflicts, as a rule, without reference to the norms of the Constitution, or using the subsidiary application of the norms of the Constitution);
- e) defects of implementation: actual «stillbirth», non-application of the prescription of the law ever since the adoption of the norm.

The essence of the procedural actions within which the court analyzes the law for compliance with the Constitution has been revealed:

- a) at the stage of opening proceedings and preparing the case for trial (actions regarding the delimitation of judicial and non-judicial competence and resolving the issue of the possibility of closing the proceedings in this regard);
- b) at the stage of trial (consideration of petitions about the contradiction of the laws of the Constitution; clarification of circumstances, research of evidence and realization of legal qualification of relations in the case; resolution of possible issues of complication in trial, in particular, suspension of the proceedings in the case in connection with the objective impossibility of deciding the case before the resolution of another case, which is considered in the order of constitutional proceedings);
- c) at the stage of review of decisions in the order of appeal proceedings

(procedural actions of the court at the request of one of the parties, that disagrees, as a rule, the application of the norms of the constitutional law, but the norms of the Constitution as norms of direct action);

d) at the stage of reviewing decisions in the order of cassation proceedings (making an official interpretation of the norms of laws, forming legal conclusions regarding the application of the norms of the Constitution and the actual disqualification of specific norms of the laws or on the contrary, the actual constitutionalization of the applied legislative act, refuting the arguments of the party and the motives of the lower level court, that subjectively applied the norms of the Constitution as norms of direct action).

The duty of the court to check the content of the normative legal act for its compliance with the Constitution (establishment of a material or procedural contradiction) has been proven, which is manifested in certain procedural actions:

a) the court's review of the norm for its compliance with the Constitution on its own initiative;

b) resolution of the petitions of one of the parties in favor of the application of the norms of the Constitution;

c) resolution of the issue to appeal to the Supreme Court regarding its submission to the Constitutional Court of Ukraine of a submission regarding the constitutionality of a law or other legal act, the decision on the constitutionality of which belongs to the jurisdiction of the Constitutional Court of Ukraine;

d) resolving the issue of applying the norms of the Constitution as legislation, according to which the court decides the case on its merits (in particular, within the scope of reviewing the case at the stage of judicial interpretation, the Supreme Court turns to the members of the Scientific Advisory Council at the Supreme Court in order to obtain relevant scientific legal conclusions to confirm or refute the material contradiction).

When examining the procedural actions of courts in proceedings in exceptional circumstances after the Constitutional Court of Ukraine recognized the law as unconstitutional, a conclusion was made for the first time about the procedural multiplicity of court actions and the multiplicity of procedural consequences in the

modern procedural order of applying the norms of the Constitution as norms of direct action enshrined in the procedural codes, which does not contribute to legal certainty and in a practical aspect can create excessive discretion of the courts regarding a significant retreat from the letter and spirit of the Constitution.

The author's procedure for optimizing the application of the norms of the Constitution in terms of prompt interaction between courts of all instances, ensuring a system of checks and balances between branches of government and preventing distortion of the content of the norms of the Constitution and weakening their effect during law enforcement by the courts is proposed. A procedural model of court appeals to the Supreme Court is proposed: the courts stop the proceedings on the basis of their own conviction that the norms of the law contradict to the Constitution, followed by an appeal to the Supreme Court, followed by referral of the issue to the Plenary within a three-month period. As a result, it has been proven that having such a prompt two-way communication between the courts of all instances regarding the problem of solving the legal issue, that has a fundamental importance, the interim removal of the controversy of the constitutionality of the content of a specific provision of the law by the Plenary of the Supreme Court by means of its dynamic interpretation in a subsidiary manner with the norms of the Constitution, Convention and practice of the ECHR, that will affect on the stability of the legal order by means of law enforcement activities of courts based on the rule of law.

Key words: direct action of the norms of the Constitution, direct application of the norms of the Constitution of Ukraine by the courts, administrative proceedings, commercial proceedings, civil proceedings, procedural actions, law contradicting the Constitution of Ukraine, case law.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Монографія

1. Рибачук А. І. Розділ 2.7. Пряма дія конституційних норм в судовій практиці: сучасний стан розвитку. *Застосування судами Конституції України: доктрина і практика: монографія*. Київ : ВАІТЕ, 2022. 604 с. С. 228–250.

*Стаття у науковому періодичному виданні, що індексується
в наукометричній базі Scopus*

2. Rybachuk A. (2022) ‘Judicial application of constitutional provisions as directly applicable in the continental legal system countries’, *Int. J. Public Law and Policy*, Vol. 8, Nos. 3/4, P. 215–226.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

3. Рибачук А. Застосування норм Конституції України як норм прямої дії у процесуальній процедурі розгляду судової справи. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 137–144. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.24>.

4. Рибачук А. І. Підходи адміністративних судів у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 1. С. 13–23. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.1.3>.

5. Rybachuk Andriy (2022). Highlighting the criteria of a non – legal law affecting its applicability by the court. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2. P. 108–115. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.2.17>.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Рибачук А. І. Застосування норм Конституції у процесуальній процедурі розгляду судової справи. *Актуальні проблеми судового права: матеріали міжнар. конф. (Харків, 23 квіт. 2021 р.) / редкол.: Л. М. Москвич та ін. Харків : Право, 2021. С. 245–247.*

7. Рибачук А. І. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело права, що застосовуються судами під час здійснення цивільного судочинства у взаємозв’язку із нормами Конституції України. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України: зб. наук. праць учасників IV наук.-практ. круглого столу (Київ, 17 черв. 2021 р.) / упоряд. В. М. Короленко. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 161–170.*

8. Андрій Рибачук. Застосування судами норм Конституції України як норм

прямої дії під час розгляду виборчих спорів. *Захист виборчих прав адміністративними судами в Україні*: зб. тез доповідей IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (Київ, 1–2 лип. 2021 р.). Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 252–256.

9. Рибачук А. І. Правила застосування норм Конституції у країнах континентальної системи права: законодавче закріплення. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 29 жовт. 2021 р.) / редкол.: О. В. Щербанюк та ін. Чернівці : 2021. С. 321–323.

10. Рибачук А. І. Оптимізація належної правової процедури у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії судами загальної та спеціальної юрисдикцій. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України*: зб. матеріалів П'ятого наук.-практ. круглого столу (Київ, 7 черв. 2022 р.) / упоряд. В. М. Короленко. Київ : Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2022. 1 електрон. опт. диск (CD-R). С. 60–66.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	29
ВСТУП.....	30
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК НОРМ ПРЯМОЇ ДІЇ СУДАМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ, ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА ЦИВІЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЙ	41
1.1 Стан наукової розробки проблеми застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії та вибір методології дослідження.....	41
1.2 Сутність і форми прямої дії та безпосереднього застосування норм Конституції України судами	53
1.3 Застосування норм Конституції загальними судами: досвід країн континентальної й загальної систем права	75
Висновки до першого розділу.....	83
РОЗДІЛ 2 ПІДСТАВИ І ПЕРЕДУМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК НОРМ ПРЯМОЇ ДІЇ СУДАМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ, ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА ЦИВІЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЙ	86
2.1 Потреба в застосуванні норм Конституції України під час здійснення судочинства судами цивільної та господарської юрисдикцій.....	86
2.2 Підходи адміністративних судів у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії.....	107
2.3 Застосування судами норм Конституції України у взаємозв'язку із рішеннями Європейського суду з прав людини	130
Висновки до другого розділу	143
РОЗДІЛ 3 ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ СУДАМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ, ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА ЦИВІЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЙ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК НОРМ ПРЯМОЇ ДІЇ	149
3.1 Особливості процесуальних дій суду щодо обрання норми Конституції України чи іншої норми права, відповідно до якої суд вирішує справу	149
3.1.1 Правова і процесуальна процедура, у межах якої здійснюються процесуальні дії щодо застосування норм Конституції України як норм прямої дії	149
3.1.2 Ознаки закону, що суперечить Конституції України як передумова його незастосовності судами.....	159
3.1.3 Процесуальні дії суду щодо перевірки закону чи іншого	

нормативно-правового акта на предмет відповідності Конституції України.....	167
3.2 Процесуальні дії судів у провадженнях за виключними обставинами після визнання Конституційним Судом України закону неконституційним	172
3.3 Перспективи оптимізації належної правової процедури в застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії судами	182
Висновки до третього розділу.....	205
ВИСНОВКИ	209
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	217
Додаток А ВИСНОВКИ СУДІВ ЦИВІЛЬНОЇ ТА ГОСПОДАРСЬКОЇ ЮРИСДИКЦІЙ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ЧАСТИНИ ШОСТОЇ СТАТТІ 10 ЦПК УКРАЇНИ ТА ЧАСТИНИ ШОСТОЇ СТАТТІ 11 ГПК УКРАЇНИ.....	240
Додаток Б ВИСНОВКИ СУДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ЧАСТИНИ ЧЕТВЕРТОЇ СТАТТІ 7 КАС УКРАЇНИ	250
Додаток В СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ	276

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРУ	Верховна Рада України
ВС	Верховний Суд
ВП ВС	Велика Палата Верховного Суду
ОП КАС ВС	Об'єднана палата Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду
ГК України	Господарський кодекс України
ГПК України	Господарський процесуальний кодекс України
Конвенція	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
Конституція	Конституція України
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЖК	Житловий кодекс України
ЗК	Земельний кодекс України
КАС України	Кодекс адміністративного судочинства України
КАС ВС	Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду
КГС ВС	Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду
КМУ	Кабінет Міністрів України
КЦС ВС	Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду
ЦК України	Цивільний кодекс України
КСУ	Конституційний Суд України
СК України	Сімейний кодекс України
ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України
Закон № 1402–VIII	Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 року № 1402–VIII
Закон № 2136–VIII	Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136–VIII

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Героїчно долаючи зовнішні загрози у зв'язку з повномасштабною російською збройною агресією, Україна, отримавши 23 червня 2022 року статус кандидата на вступ до ЄС, незмінно крокує обраним шляхом європейського розвитку. Визнання України дійсно правовою державою, яка може претендувати на статус країни – рівноправного члена ЄС, вимагає існування в державі якісного, передбачуваного законодавства, що забезпечуватиме ефективність права (через співвідношення мети права і результативності дії норм законодавства), наявності інституцій, що здійснюють контроль забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина від протиправних порушень, у тому числі шляхом незастосування судами норм законів, які суперечать Конституції, при вирішенні судових справ.

Реформування судової системи у 2016–2017 роках на конституційному та процесуальних рівнях визначило нову роль норм Конституції при здійсненні правосуддя судами – нині кожний суд уповноважений застосувати норми Конституції як норми прямої дії, якщо він дійде висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції, з подальшим зверненням суду до ВС для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ (ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України). Законодавчий припис судам застосовувати норми Конституції при розгляді справ був запроваджений для забезпечення верховенства права під час здійснення правосуддя судами і створення засад швидкого та ефективного відновлення довіри до судової влади після Революції Гідності 2013–2014 років (водночас із реформуванням суддівського корпусу загалом).

Однак практичне застосування наведеного законодавчого дозволу на сьогодні характеризується відсутністю єдності підходів, оскільки від самого початку викликало неоднозначні процесуальні дії судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій в адміністративному, господарському та цивільному судочинствах, у яких діють уніфіковані процесуальні підходи до судового

тлумачення в аспекті застосування норм Конституції. Насамперед це пов'язано з тим, що Конституція постає центральним джерелом права, окремі її норми є політико-правовими з особливим стилем їх викладення (норма за структурою не є трьохелементною), а сучасна українська законотворча діяльність не характеризується стабільністю й однозначністю змісту ухвалених законів. Також залишаються актуальними колізії тлумачення між правовими позиціями ВС та юридичними позиціями КСУ. Це вимагає вироблення нових теоретичних підходів до підстав і порядку застосування норм Конституції як норм прямої дії судами, спираючись на матеріали наявної судової практики судів різних інстанцій адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції.

Питання, пов'язані з дослідженням теоретичних основ застосування норм Конституції як норм прямої дії судами в ініціативних судових процесах, ставали предметом наукової уваги з боку вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: Ю. Г. Барабаша, О. А. Беяневич, І. Е. Берестової, Я. О. Берназюка, В. М. Бевзенка, М. В. Білак, В. І. Бобрика, С. С. Бичкової, С. В. Васильєва, В. М. Венгера, К. В. Гусарова, О. В. Грищук, А. А. Єзерова, О. Р. Кібенко, Н. В. Коваленко, В. В. Комарова, О. В. Кота, В. М. Кравчука, В. В. Лемака, О. В. Лемак, Д. Д. Луспеника, Р. А. Майданика, В. Г. Перепелюка, С. В. Різника, Я. М. Романюка, М. В. Савчина, Н. Ю. Сакари, А. О. Селіванова, О. В. Скрипнюка, Д. С. Терлецького, Ю. В. Ткаченка, О. С. Ткачука, С. В. Шевчука, М. Й. Штефана, О. О. Штефан та ін.

Також слід виокремити праці вчених-правників, які досліджували проблеми конституціоналізму, конституціоналізації законодавства, застосування норм Конституції судами, а також проблеми забезпечення верховенства права в судовому правозастосуванні, зокрема: R. Alexi, E. A. Alkema, A. Barak, T. Bingham, Brian Bird, F. Bacon, I. Cheshin, Charles Davison, Albert Venn Dicey, Tom Donnelly, Stephen Gardbaum, Pol Gawder, L. Garlicki, F. Geny, Aleksander Gołębiewski, Jaime Cárdenas Gracia, Hans Petter Graver, Larry D. Kramer, Scott E. Lemieux, W. Lang, M. De Salvia, B. M. Zupančič, та інші.

Водночас вироблення нових концептуальних підходів до правил застосування норм Конституції як норм прямої дії не було предметом належної

уваги з боку вчених. Відтак постала нагальна потреба розробити методологічні підходи до підстав, умов, порядку, ризиків, перспектив й особливостей застосування норм Конституції як норм прямої дії судами в перехідний період розвитку нашої держави і на майбутнє, що підкреслює актуальність теми дослідження та обумовлює її вибір.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України 28 жовтня 2020 року (протокол № 10). Дисертаційне дослідження виконано в межах теми науково-дослідної роботи Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України: «Теоретичні та практичні проблеми реалізації завдань цивільного та господарського судочинства в Україні» на 2021–2024 роки (номер державної реєстрації 0121U100029).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає в комплексному розкритті теоретичних засад і порядку застосування судами норм Конституції як норм прямої дії з огляду на наявну практику судів адміністративної, господарської і цивільної юрисдикцій та вироблення на цій основі висновків, практичних пропозицій і конкретних рекомендацій для ефективного судового захисту прав приватних осіб.

Для досягнення зазначеної мети постановлено такі *завдання*:

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми застосування судами норм Конституції як норм прямої дії та вибір методології дослідження;
- розкрити сутність і форми прямої дії та безпосереднього застосування норм Конституції судами різних юрисдикцій;
- вивчити досвід країн континентальної й загальної систем права в застосуванні норм Конституції загальними судами;
- визначити обґрунтовані підстави в застосуванні норм Конституції під час здійснення судочинства судами цивільної та господарської юрисдикцій;

- окреслити підходи адміністративних судів у застосуванні норм Конституції як норм прямої дії;
- встановити особливості застосування судами норм Конституції у взаємозв'язку з рішеннями Європейського Суду з прав людини;
- розкрити особливості процесуальних дій суду щодо обрання норми Конституції чи іншої норми права, відповідно до якої суд вирішує справу;
- встановити процесуальні дії судів у провадженнях за виключними обставинами після визнання КСУ закону неконституційним;
- сформулювати авторські пропозиції оптимізації належної процедури застосування судами норм Конституції як норм прямої дії.

Об'єктом дослідження є адміністративні процесуальні, господарські процесуальні та цивільні процесуальні правовідносини, у межах яких застосовуються норми Конституції як норми прямої дії.

Предметом дослідження є застосування судами України норм Конституції як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції).

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становить система філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, призначених для отримання об'єктивних, достовірних результатів, зокрема: онтологічний, аксіологічний, інтегративний, системний, герменевтичний, прогностичний, компаративний, формально-логічний, догматичний, емпіричний та прагматичний. Так, *онтологічний метод* використано під час визначення сутності і форм прояву прямої дії норм Конституції (підрозділи 1.1, 1.2); *інтегративний* метод сприяв вивченню міжгалузевих і міждисциплінарних підходів до розуміння норм Конституції та інших конституційно-правових явищ уповноваженими органами – ВС та КСУ; *системний* метод дав змогу виявити спільні й відмінні риси застосування норм Конституції у різних видах ініціативних судових процесів – адміністративному, господарському та цивільному (підрозділи 1.3, 1.4, 3.1, 3.2), а також встановити особливості застосування норм Конституції у взаємозв'язку з рішеннями ЄСПЛ (підрозділи 2.1, 2.2, 1.3).

Компаративний метод дав змогу виокремити на підставі вивчення досвіду континентальної й загальної систем права моделі застосування норм Конституції загальними судами (підрозділи 2.3, 3.3); *формально-логічний* та *догматичний методи* постали провідними методами вивчення проблеми розмежування адміністративної та конституційної юрисдикцій, розкриття особливостей процесуальних дій судів у потребі застосовності чи незастосовності норм Конституції у конкретній справі (підрозділ 1.4, розділ III). *Прагматичний* метод використано для перевірки авторських гіпотез на предмет виконуваності визначеної ст. 129¹ Конституції конституційної ознаки судових рішень – обов'язковості їх до виконання (підрозділ 1.2, розділ III); *емпіричний метод* використано для вивчення методології застосування норм Конституції у текстах судових рішень (постанов, ухвал, рішень).

Емпіричну базу дослідження склали результати вивчення понад 300 судових рішень (ухвал, постанов, рішень судів), у яких суди вирішували питання щодо застосування норм Конституції як норм прямої дії, а також рішення КСУ та ЄСПЛ.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням підстав і порядку застосування норм Конституції як норм прямої дії судами. У праці обґрунтовано низку авторських положень, узагальнень та висновків, які виносяться на захист, зокрема:

вперше:

1) сформовано за чинним процесуальним законодавством поняття «застосування судами норм Конституції як норм прямої дії» – це прояв судового активізму у вигляді усунення із правозастосування у конкретній справі норм закону на підставі беззаперечного і безсумнівного висновку суду про їх суперечність Основному Закону України (матеріальна суперечність) та введення у правозастосування у зв'язку з цим норм Конституції як нормативного акта, яким справа вирішується по суті, з обов'язковим подальшим зверненням до Верховного Суду (Пленум) для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта (процедурні дії);

2) сформовано ознаки закону, який суперечить Конституції: а) вади змісту: приписи законів, які є очевидно несправедливими по суті; б) вади ієрархії: приписи підзаконних нормативно-правових актів, які очевидно суперечать змісту актів вищої сили; в) вади суб'єкта: норми підзаконного нормативно-правового акта, видані суб'єктом у перевищення його повноважень (порушення процедури ухвалення); г) вади темпорального значення: приписи законів, які є об'єктивно застарілими і вступають у суперечність із приписами актів, ухваленими пізніше (вирішення хронологічних колізій, як правило, без звернення до норм Конституції або шляхом субсидіарного застосування норм Конституції); г) вади реалізації: фактична «мертвонародженість», незастосовність припису закону жодного разу з моменту ухвалення норми;

3) виокремлено форми безпосереднього застосування норм Конституції в цивільному та господарському судочинстві: а) норма Конституції постає заключним елементом мотивувальної частини рішення суду, мотивування, що ґрунтується виключно на тлумаченні галузевої норми чи їх сукупності, суд вважає недостатнім; б) суд вбачає конкуренцію рівних за своєю юридичною силою законодавчих норм та констатує неможливість вирішення цих колізій через встановлення субординації норм під час судового правозастосування або неможливість подолання прогалини у законі/праві, або констатує правову невизначеність, у зв'язку із чим застосовує норми Конституції як норми прямої дії в мотивувальній частині судового рішення; в) наявне переконання суду про суперечність норми закону Конституції й застосування норм Основного Закону України як норм прямої дії та подальше звернення суду до ВС;

4) розкрито підходи адміністративних судів у застосуванні норм Конституції як норм прямої дії, що містять такі складові: а) особливість предметної й інстанційної адміністративної юрисдикції, обумовлених специфікою адміністративного спору; б) завдання адміністративної юрисдикції та ключові відмінності між нею та конституційною юрисдикцією; в) ключові категорії справ, у яких застосування норм Конституції є поширеним; г) вади законодавства, відсутність наступності в законодавстві, надмірне втручання

держави у приватну сферу особи тощо як передумови безпосереднього застосування судами норм Конституції; г) підзаконні нормативно-правові акти можуть ставати предметом судового контролю (адміністративне судочинство) і конституційного провадження залежно від питань, заявлених особою, мотивування уповноваженого органу й висновку суду з цього приводу; д) формування найбільш сприятливих підходів адміністративних судів у процесі застосування норм Конституції до спірних відносин щодо захисту порушених прав фізичних і юридичних осіб у межах сфери публічно-правових відносин, у діяльності уповноважених на реалізацію владних управлінських функцій суб'єктів згідно з нормами та приписами КАС України;

5) доведено обов'язок суду перевіряти зміст норми нормативно-правового акта на предмет її відповідності Конституції (встановлення матеріальної чи процесуальної суперечності), який проявляється у певних процесуальних діях: а) перевірка судом норми на предмет її відповідності Конституції з власної ініціативи; б) вирішення клопотань однієї із сторін на користь застосування норм Конституції; в) вирішення питання про звернення до ВС стосовно внесення ним до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ; г) вирішення питання застосування норм Конституції як законодавства, відповідно до якого суд вирішує справу по суті (зокрема, у межах перегляду справи на стадії судового тлумачення ВС звертається до членів Науково-консультативної ради при ВС з метою отримання відповідних наукових правових висновків для підтвердження чи спростування матеріальної суперечності).

б) виокремлено дії судів, пов'язані із незастосуванням норм Конституції: а) суд застосовує чинний закон чи інший нормативно-правовий акт, незважаючи на оспорюваність конституційності його окремих положень стороною – суб'єктом приватного права при застосуванні закону в межах забезпечення загального блага (публічного інтересу); б) суд однозначно визначає, що застосування норм Конституції на підставі ч. 4 ст 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України належить до повноважень КСУ, а

застосовний закон не є неконституційним і не визнавався таким, а тому підлягає застосуванню (зазвичай із одночасною відмовою в задоволенні клопотань сторони про застосування норм Конституції як норм прямої дії);

удосконалено:

7) положення, що дія норм Конституції відбувається у різних формах реалізації права: 1) дія Конституції в часі, в просторі, за колом осіб (введення в дію); 2) виконання, дотримання, застосування конституційних норм; 3) спрямування та вимога до органів державної влади до прямого застосування норм Конституції. Текстуально це відбувається шляхом використання логіко-семантичних конструкцій: 1) «на основі» (наприклад, ч. 2 ст. 8, ч. 3 ст. 106); 2) «відповідно до» (зокрема, ч. 3 ст. 81, ч. 7 ст. 83, ч. 2 ст. 19 тощо); 3) «на виконання» (ч. 3 ст. 106); 4) «застосування» (ч. 3 ст. 8, ч. 2 ст. 129, ст. ст. 150–152 Конституції);

8) положення, що можливість виникнення негативної колізії при розмежуванні адміністративної та конституційної юрисдикцій щодо незаконності чи неконституційності підзаконних нормативно-правових актів, коли адміністративні суди доходять висновку про непідсудність справи суду адміністративної юрисдикції, може призвести до незахищеності права особи протягом розумного строку, навіть у разі відкриття конституційного провадження, або взагалі залишитись незахищеним по суті національними засобами юридичного захисту, коли і в конституційному провадженні особі у в подальшому відмовлено (за різними підставами);

9) висновок про процесуальну множинність дій суду і множинність процесуальних наслідків у закріпленому в процесуальних кодексах сучасному процесуальному порядку застосування норм Конституції як норм прямої дії, що не сприяє правовій визначеності та у практичному аспекті може створити надмірну дискрецію судів з приводу істотного відступу від букви і духу Конституції;

10) процедуру застосування норм Конституції в частині запровадження оперативної взаємодії між судами всіх інстанцій, забезпечення системи стримувань і противаг між гілками влади та недопущення викривлення змісту норм Конституції

й послаблення їх дії під час правозастосування судами; процесуальну модель звернення судів до ВС: суди на підставі окремої нововведеної підстави зупинення провадження у процесуальних кодексах ухвалою зупиняють провадження у зв'язку з власним умотивованим переконанням щодо суперечності норми закону Конституції з наступним зверненням до ВС із подальшим переданням питання на розгляд Пленуму протягом тримісячного строку;

11) наукове положення, що за такого оперативного двостороннього зв'язку між судами всіх інстанцій з проблем вирішення питання права, що має фундаментальне значення, відбувається проміжне зняття дискусійності конституційності змісту конкретного припису закону Пленумом ВС шляхом його динамічного тлумачення субсидіарно з нормами Конституції, Конвенції та практики ЄСПЛ, що впливатиме на стабільність правопорядку правозастосовною діяльністю судів на засадах верховенства права;

дістали подальшого розвитку:

12) наукова позиція щодо співвідношення між нормами Конституції та правовими позиціями ЄСПЛ у процесі судового правозастосування: норми Конституції є головною нормативною підставою найвищої юридичної сили для формування правового висновку суду, а рішення ЄСПЛ – заключним аргументом, що тримає взаємозв'язок між базовою конституційною нормою та приписами законів, якщо суд не відступає від їх застосування із конкретизацією, як саме останні мають застосовуватися разом із нормами Конституції та рішеннями ЄСПЛ;

13) сутність процесуальних дій, у межах яких суд аналізує закон на відповідність Конституції: а) на стадії відкриття провадження у справі й підготовки справи до судового розгляду (дії щодо розмежування судової і позапроцесуальної компетенції та вирішення питання про можливість закриття провадження у справі у зв'язку з цим); б) на стадії судового розгляду (розгляд клопотань про суперечність норм законів Конституції; з'ясування обставин, дослідження доказів та здійснення правової кваліфікації відносин у справі; а також вирішення можливих питань ускладнення розгляду справи, зокрема зупинення провадження у зв'язку з об'єктивною неможливістю розгляду справи

до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження); в) на стадії перегляду рішень у порядку апеляційного провадження (процесуальні дії суду за зверненням однієї зі сторін, як правило, у зв'язку з незгодою, що застосовано, на її думку, не норми конституційного закону, а норми Конституції як норми прямої дії); г) на стадії перегляду рішень у порядку касаційного провадження (здійснення офіційного тлумачення норм законів, формування правових висновків щодо застосування норм Конституції та фактичної дискваліфікації конкретних норм законів чи навпаки, фактичну конституціоналізацію застосованого законодавчого акта, спростовуючи аргументи сторони та мотиви одного з судів нижчого рівня, який суб'єктивно застосував норми Конституції як норми прямої дії).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані висновки та пропозиції можуть бути використані у:

– *нормотворчій діяльності* – при вдосконаленні наявних нормативно-правових актів у сфері правового регулювання застосування норм Конституції як норм прямої дії судами;

– *науково-дослідній сфері* – як методологічне підґрунтя для подальших науково-теоретичних досліджень правового регулювання застосування норм Конституції як норм прямої дії при судовому захисті прав осіб;

– *правозастосовній діяльності* – у частині оптимізації процесуальних дій судів та ефективного забезпечення прав учасників проваджень адміністративного / цивільного / господарського судочинства, у яких вирішується питання застосування норм Конституції як норм прямої дії при судовому захисті прав осіб;

– *навчальному процесі* – під час викладання курсів «Цивільне процесуальне право», «Господарське процесуальне право», «Адміністративне процесуальне право», «Судоустрій» у межах спецкурсів із проблематики юрисдикційних способів захисту суб'єктивних прав та інтересів, а також під час підготовки підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дослідження

обговорювались на засіданні відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України та були апробовані на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: Міжнародній конференції «Актуальні проблеми судового права» (м. Харків, 23 квітня 2021 р.); IV науково-практичному круглому столі «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 17 червня 2021 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 1–2 липня 2021 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні» (м. Чернівці, 29 жовтня 2021 р.); П'ятому науково-практичному круглому столі «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 7 червня 2022 р.); П'ятій міжнародній науково-практичній конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 4–5 липня 2022 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота включає анотацію державною та англійською мовами, список публікацій здобувача за темою дисертації, вступ, три розділи, які містять дев'ять підрозділів, висновки, список використаних джерел (224 найменування на 23 сторінках) та додатки. Загальний обсяг дисертації становить 278 сторінок, з яких основного тексту – 187 сторінок.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у 10 публікаціях, а саме: розділ у колективній монографії; 1 стаття, опублікована у журналі, що індексується в наукометричній базі Scopus; 3 наукові статті в українських виданнях, включених до переліку фахових для юридичних наук, а також у тезах 5 доповідей на наукових заходах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК НОРМ ПРЯМОЇ ДІЇ СУДАМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ, ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА ЦИВІЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЙ

1.1 Стан наукової розробки проблеми застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії та вибір методології дослідження

Обраний Україною європейський вектор розвитку ще наприкінці ХХ століття визначив потребу в зміні парадигми праворозуміння – ставлення до права не як до продукту держави, а як до продукту соціального розвитку, що одержує від держави тільки зовнішнє вираження. Однак Україна нині у своєму розвитку все ще відчуває відлуння пострадянських підходів до застосування права, коли суд є продовженням волі законодавця і має цю волю закріплювати у своїх рішеннях. Мусимо наголосити, що у зв'язку з численними реформами протягом усього періоду незалежності нашої держави наразі все ще не завершена переорієнтація суспільної свідомості стосовно Конституції України і сприйняття права на ціннісних засадах загалом. Посилило цю проблему повномасштабне військове вторгнення російської федерації (далі – рф) з 24 лютого 2022 року в Україну. Тому дедалі більшої уваги потребують питання реалізації Основного Закону України – вищого за юридичною силою правового акта, особливо в судовому правозастосуванні.

Періодичне зосередження уваги з боку науковців до проблеми застосування норм Конституції як норм прямої дії у правозастосовній діяльності зумовлене здійсненням різноманітних конституційних реформ. Так, в Україні другий етап конституційно-правової реформи щодо правосуддя, запровадженої у 2016 році, завершився у 2017 році ухваленням нових редакцій КАС України, ГПК України та ЦПК України. Звісно, після цього також відбувались спроби системного та точкового реформування актів законодавства як матеріального (зокрема, рекодифікація ЦК України, пропозиції скасувати

ГК України, проєкт Кодексу про адміністративні проступки тощо), так і процесуального (планування розробки єдиного процесуального кодексу в диспозитивних процесах) права. Однак наведені потенційні законодавчі розробки перебувають на початкових стадіях без конкретних строків їх завершення та впровадження або їх підготовка законсервована з тих чи інших підстав. Щодо процесуальної реформи 2016–2017 років зауважимо про істотну новелу порядку розгляду судових справ – законодавчий дозвіл судам застосовувати норми Конституції як норми прямої дії, що нормативно визначено так: «Якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії.

У такому випадку суд після ухвалення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України» (ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України).

Зазначене повноваження судів викликало діаметрально протилежні підходи до розуміння прямої дії й безпосереднього застосування норм Конституції судами з позиції сторін справи, з позиції суду, а також з позиції доктринальних поглядів науковців на рівні окремих публікацій і глав у монографіях, як правило, конституційного спрямування.

Майже одразу після набрання чинності згаданими вище процесуальними нормами дисертант розпочав наукове дослідження зазначеної проблематики. Науковий інтерес обумовлений низкою питань, що виникають під час тлумачення цих норм і впливають з неоднозначної судової практики застосування норм Основного Закону України під час розгляду конкретних справ і які потребували комплексного наукового осмислення на рівні самостійної наукової праці.

Вибір методології та послідовності дослідження був зумовлений рядом

факторів – як тих, що існували на момент затвердження теми, так і тих, що нещодавно виникли у зв'язку з повномасштабною військовою агресією РФ проти України, зокрема: 1) Конституція є центральним джерелом права, політико-правовим документом з особливим стилем викладення норм; 2) законодавче регулювання суспільних відносин в умовах воєнного чи надзвичайного стану (надзвичайні закони [36], норми законів ультраактивної дії, закони про внесення змін до ряду спеціальних законів, кожний із яких врегульовує окрему сферу суспільних відносин; норми законів, якими обмежуються окремі права і свободи людини і громадянина у зв'язку з новою законотворчою політикою під час воєнного стану тощо); 3) перехідне правосуддя в Україні, яке посилювалося воєнним станом; 4) загальна криза в державі, яка, на жаль, буде посилюватися, і потреба у відновленні всієї України, а не тільки реформування її окремих сфер економіки; 5) прагнення України стати повноправним членом ЄС, тобто неухильне дотримання судами європейських стандартів у сфері судочинства; 6) існування колізій тлумачення норм права, втілених у правових позиціях ВС (який уповноважений застосовувати норми Основного Закону України як норми прямої дії, тобто здійснювати по суті проміжний конституційний контроль і фактично дискваліфікувати норми законів у конкретній справі) та юридичними позиціями КСУ (який у своїй юрисдикційній діяльності звертається до тлумачення норм законів України під кутом встановлення конституційності їх змісту із дискваліфікацією норми закону загалом, і рішення якого є обов'язковими згідно зі ст. 151² Конституції). Ці фактори є відправними для всього дослідження, на їх урахуванні ґрунтуються авторські пропозиції застосування норм Конституції як норм прямої дії судами.

Згаданий законодавчий дозвіл судам застосовувати норми Основного Закону України при розгляді справ був запроваджений законодавцем для втілення доктрини верховенства права під час здійснення правосуддя судами і створення засад швидкого та ефективного відновлення довіри до судової влади після Революції Гідності 2013–2014 років (паралельно із реформуванням суддівського корпусу загалом).

Однак на практиці така ідея стикнулася з рядом проблем, що переживала судова влада як самостійна гілка влади, яка завжди взаємодіє з іншими гілками державної влади через урівноваження функцій кожної з них за допомогою системи стримувань і противаг [176]. КСУ в питаннях взаємодії органів державної влади підкреслює значення системи стримувань і противаг й послідовно розвиває власні юридичні позиції та визначає головну мету наведеного взаємозв'язку – наголошуючи на фундаментальному значенні положень статті 6 Конституції України для забезпечення існування правової держави та ефективної системи захисту й гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина. Із принципом поділу державної влади нерозривно пов'язані, зокрема, такі засадничі положення Основного Закону України: Україна є демократичною і правовою державою (ст. 1); в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8) (абз. 18 пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини Висновку КСУ від 20 червня 2019 р. № 6-р/2019) [49].

Головною проблемою став перехідний період України, який характеризувався і продовжує характеризуватися постійними реформаційними процесами, насамперед на рівні законодавства, які до запровадження воєнного стану в Україні часто виглядали як різноманітні законодавчі новації не завжди системного характеру, що викликало особливі проблеми під час практичного їх застосування судами. Тому, звертаючись до суду, позивач не завжди може отримати об'єктивний захист свого фундаментального права в рамках виключно одного виду судочинства [4, с. 1]. Наразі проблема застосування норм Конституції як норм прямої дії посилилася війною в Україні, яка об'єктивно вносить корективи в порядок і строки розгляду справ судами. Одна з правових основ правосуддя перехідного періоду веде свій початок від рішення Міжамериканського суду з прав людини у справі *Velasquez Rodriguez v. Honduras*, у якому зазначено, що всі держави мають чотири фундаментальні або мінімальні зобов'язання в галузі прав людини, а саме: вживати розумних заходів для припинення порушення прав людини; проводити серйозні розслідування вчинених порушень; застосовувати відповідні санкції до осіб, винних у

порушеннях; надавати відшкодування жертвам порушень (при цьому в подальшому суть цього рішення було підтверджено і практикою ЄСПЛ [216]). Тож виокремлюються такі важливі питання, які розглядатимуться національними судами в подальшому: 1) розслідування злочинів проти людяності та переслідування злочинців після зміни режимів; 2) питання амністії; 3) люстрація; 4) реституція майна та компенсація за його втрату [35, с. 104].

Останні два питання в судах розглядаються в порядку цивільного, адміністративного та інколи господарського судочинства, і при їх вирішенні, як правило, застосовуються норми Конституції, зокрема про таке може клопотати принаймні одна зі сторін процесу. Тут важливо наголосити, що «перехідне правосуддя», як і будь-яка інша діяльність, потребує обережності судді, відповідальності, його критичного мислення [43]. Щодо загального розуміння «правосуддя перехідного періоду» ЄСПЛ варті уваги міркування його колишнього судді професора Андрюша Шайо [57], який, описуючи постанову суду у справі «Реквеньї проти Угорщини» [200], зазначив, що вона має серйозну заслугу визнання можливості застосування принципу верховенства права навіть у перехідний період, установивши основи правосуддя перехідного періоду, визнаючи, що конкретні обставини перехідного періоду вимагають більш нюансованої інтерпретації стандартів обмеження прав людини [35, с. 103].

Відтак першою об'єктивною проблемою під час перехідного правосуддя постало питання про те, як саме застосовувати норми Конституції, якщо про сферу відносин, частиною якої є правовідносини, з приводу порушення яких у порядку позовного провадження звернулася сторона, в Основному Законі України не йдеться? Яку норму і якого акта має застосувати суд для захисту прав і свобод людини і громадянина, реалізуючи ч. 3 ст. 8 Конституції, якою гарантовано право на звернення до суду безпосередньо на підставі конституційних норм? Проблема посилюється наявністю публічного інтересу, який людині і громадянину як стороні не був очевидним або явним, однак ВС у межах компетенції забезпечення стабільності правопорядку власними рішеннями його вбачав. Як правило, у таких випадках виникало питання ієрархічної конкуренції норм, а саме норми закону,

щодо конституційності якої сторони (сторона) висловлюють власні сумніви і загального конституційного принципу (норми-принципу, відправних норм, норм-засад тощо) Конституції. Зазначена проблема найчастіше фіксувалася в адміністративному судочинстві під час розгляду соціальних спорів, коли особа захищала право, порушене, на її переконання, органами державної влади, органами публічного управління тощо. Унаслідок цього перший рік судового застосування характеризувався тривалими дебатами всередині суддівського корпусу щодо діаметральних точок зору суддів на заявлене питання.

Для пошуку найефективніших юридичних механізмів, необхідних для належного і справедливого судового захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, у досліджуваній сфері останніми роками було проведено ряд самостійних (але не ізольованих один від одного) науково-практичних заходів ВС та КСУ. Судді ВС, судді КСУ та вчені-представники різних галузей права взяли участь у кожному з них з метою висвітлення власних поглядів на підходи і правила застосування норм Основного Закону України в діяльності судів [223; 32].

На четвертий рік функціонування ВС, незважаючи на окремі сталі підходи, зокрема ВС, до цього питання у цивільному та господарському судочинствах при захисті фундаментальних прав і свобод осіб, проблема застосування норм Конституції як норм прямої дії в адміністративному судочинстві все ще залишається актуальною. Також спільною проблемою всіх зазначених видів судочинства залишаються питання презумпції конституційності закону та застосування рішень КСУ у провадженнях за виключними обставинами щодо рішень, за якими ухвалене остаточне рішення не підлягало виконанню.

На сьогодні ця проблема додатково загострилася у зв'язку з війною в Україні. Прогнозується існування проблеми і на майбутнє, оскільки після нашої перемоги держава Україна потребуватиме повного відновлення на всіх інституційних рівнях та в усіх сферах. Так, кожна людина і громадянин, яким завдано шкоди повномасштабною військовою агресією РФ, потребуватимуть відновлення порушених прав, а отже, захисту, тому вбачаємо необхідність у

розробці й запровадженні нових і новітніх законодавчих ініціатив із відшкодування такої шкоди (приватний інтерес). Крім того, кожне демократичне суспільство, а особливо українське, з нашою волею, прагненням впровадження демократичних стандартів завжди розвивається і в класичних інститутах, насамперед у сфері гарантування та забезпечення фундаментальних прав людини, зокрема у приватноправовій сфері (приватний інтерес). Законодавчий розподіл фінансування на вказані сфери покладається на ВРУ, а виконання – на КМУ та міністерства. Отже, прогнозується нестача фінансів, яка буде супутником на шляху до ефективного запровадження всіх цих процесів. Відтак протистояння інтересів людини, суспільства і держави, що можна спостерігати і в країнах стабільних демократій, посилюватиметься у країнах перехідного періоду і особливо може загострюватися у післявоєнний період відновлення України. Тому проблема судового захисту прав і свобод людини і громадянина, інших учасників суспільних відносин на підставі норм Конституції існуватиме і надалі, що обумовлює потребу в здійсненні відповідного наукового дослідження з можливістю прикладного застосування його результатів.

Доктринальних українських джерел, які безпосередньо стосуються предмета дослідження і на які ми спиралися під час створення цієї праці, на жаль, є небагато. У межах цього підрозділу виокремимо ключові, що стали відправним базисом, на який ми спиралися при формуванні й обґрунтуванні авторських гіпотез. Насамперед виокремимо статтю М. І. Мельника та С. В. Різника щодо меж конституційної юрисдикції та прямої дії норм Конституції при здійсненні правосуддя [109, с. 156], у якій автори порушують практичні проблеми і аналізують процесуальні дії судів із заявленого питання. Однак вказана стаття опублікована у 2016 році, під час дії попередньої редакції процесуальних кодексів, що встановлювали інші процесуальні дії судів у разі сумнівів про суперечність закону Конституції (зупинити провадження і звернутися до Верховного Суду України).

Стосовно наукових праць дотичного спрямування, що постали підґрунтям дослідження, виокремимо, насамперед, монографічне дослідження

С. В. Різника [172, с. 316], який за допомогою різних наукових методів моделює певну матрицю оцінювання нормативних актів на предмет їх конституційності. Вчений формує власні висновки з позиції конституційної компетенції КСУ, яка по відношенню до, насамперед, судового правозастосування і судового тлумачення, є все ж таки дещо відмінною. Суди С. В. Різник розглядає здебільшого як суб'єкти проміжного конституційного контролю і побічно торкається їх процесуальних дій. Однак учений не наводить механізмів, як процедурно діяти суду в конкретному випадку, коли він має встановити належну правову основу для вирішення справи і має сумніви в частині того, що має виступати цією основою – норма закону чи Конституції.

Також становить науковий інтерес стаття А. А. Єзерова та Д. С. Терлецького «Суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України: питання взаємодії», у якій автори, зокрема, слушно наголошують, що «застосування презумпції конституційності не обмежене юрисдикційною діяльністю КСУ і поширюється на діяльність судів загальної юрисдикції, які при здійсненні правосуддя *обов'язково* мають оцінювати правові акти, що підлягають застосуванню, на відповідність Конституції. Насамперед суди мають прагнути витлумачити акти в такий спосіб, щоб узгодити із Конституцією, а в разі явного й очевидного протиріччя, яке не може бути у жодний спосіб узгоджене з Конституцією, – відмовлятися від їхнього застосування і застосовувати норми Конституції як норми прямої дії» [66, с. 233].

Окремо визначимо праці М. В. Савчина, у яких розкрито сучасні глобальні новели конституціоналізму, доктрини верховенства права, верховенства Конституції і значення її прямої дії для фізичних і юридичних осіб. Учений наголошує, що реалізація конституції для фізичних і юридичних осіб приватного права починається з моменту набрання нею чинності, оскільки конституційні права людини й основоположні свободи накладають на публічну владу в силу ст. 3 Конституції позитивні і негативні обов'язки [190, с. 244].

Слід зупинитися на статті Л. І. Летнянчина «Пряма дія норм Конституції України: від принципу – до практичного застосування», у якій автор висловив власне розуміння конституційно-правового механізму прямої дії норм

Конституції – від конституційного принципу чи принципу конституційного ладу до практичного застосування її норм, яка стала в нагоді при вивченні природи норм Конституції та їх прояву перш за все в адміністративному судочинстві як конституційних принципів або принципів конституційного ладу [105, с. 118]. Також у праці ми використали праці С. П. Головатого в частині його авторських підходів до доктрини верховенства права [51].

Стосовно використання джерел галузевого спрямування, зокрема цивільного, господарського, адміністративного та процесуального права, у дисертації, зокрема для вивчення методології неординарних проблем юриспруденції та взаємозв'язків між цивільним судочинством як диспозитивним процесом та конституційним провадженням, спираємося на працю І. Е. Берестової «Захист публічних інтересів учасників цивільних відносин: взаємозв'язок цивільного судочинства та конституційного провадження» (2019 р.). У ній учена сформувала авторський алгоритм дій ВС та КСУ стосовно ініціативи інцидентного конституційного контролю, визначила критерії варіативності дій судів і суддів усередині судової системи в частині формування висновків про неконституційність законів та змоделювала певні підходи до застосування ч. 6 ст. 10 ЦПК України [38]. Особливістю цього дослідження є його процесуальне спрямування, у взаємозв'язку із фундаментальними правами особи та елементами судового тлумачення, формування автором ризиків і прогнозів, частина з яких справдилася.

Щодо використаних нормативних джерел виокремимо Постанову Пленуму ВС України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [157], яка не знайшла широкої підтримки в судовій правозастосовній діяльності до 2017 року, а тільки епізодичне «згадування» при мотивуванні судових рішень та низки рішень КСУ. Зокрема, підтвердження буквального теоретичного тлумачення юридичної властивості прямої дії норм Основного Закону України фактично викладене у таких рішеннях КСУ: 1) № 4-рп/2001 від 19 квітня 2001 року (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання); 2) № 12-рп/2008 від 25 червня 2008 року (справа про

перебування народного депутата України у депутатській фракції); 3) № 6-рп/2016 від 08 вересня 2016 року (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій). Також слід зробити акцент на юридичній позиції КСУ у справі № 12-рп/2008, оскільки саме в ній КСУ за відсутності відповідних норм у законодавстві, які визначають підстави дострокового припинення повноважень народного депутата України, визначив, що норми Конституції, які є нормами прямої дії (ч. 3 ст. 8), застосовуються безпосередньо незалежно від того, чи ухвалено на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно-правові акти (абз. 2 п. 2 мотивувальної частини). До законодавчого врегулювання вимог п. 6 ч. 2, ч. 6 ст. 81 Конституції, згідно з якими вищий керівний орган політичної партії (виборчого блоку політичних партій) ухвалює рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України, питання дострокового припинення повноважень народного депутата України повинні вирішуватися з огляду на положення ч. 3 ст. 8 Конституції (пряма дія конституційних норм) та відповідних положень чинного законодавства [187].

Окремим емпіричним блоком при підготовці дослідження були праці наукового і практичного напрямку, присвячені самостійному аспекту досліджуваної проблематики – відновленню судового процесу у вигляді провадження за виключними обставинами після ухвалення рішення КСУ про визнання закону неконституційним. На цю проблему з початку застосування зазначеної вище процесуальної новели існують діаметрально протилежні точки зору, які залишаються певним чином актуальними, зокрема з позиції учасників процесу. Загалом їх можна звести до двох напрямів: можливе чи ні ретроспективне застосування рішення КСУ і можливе чи ні відкриття провадження у справі за виключними обставинами (у разі визнання КСУ закону неконституційним) у випадках, коли остаточне рішення суду не підлягало виконанню [94; 214; 65; 40].

Крім того, у праці використано й інші численні джерела нормативного та доктринального характеру. Ми констатуємо неможливість дослідження правил застосування норм Конституції як норм прямої дії у відриві від правової

процедури та процесуальної форми, що здійснюють визначальний вплив на обрання судом конкретної процесуальної дії. На цю наукову проблему в ініціативних судових процесах час від часу звертали наукову увагу, крім згаданих вище, такі вітчизняні й зарубіжні вчені: Ю. Г. Барабаш, О. А. Беяневич, Я. О. Берназюк, В. М. Бевзенко, В. І. Бобрик, С. С. Бичкова, С. В. Васильєва, К. В. Гусаров, О. Р. Кібенко, В. В. Комаров, О. В. Кот, В. М. Кравчук, О. В. Лемак, Д. Д. Луспенник, Р. А. Майданик, В. Г. Перепелюк, Я. М. Романюк, Н. Ю. Сакара, Ю. В. Ткаченко, О. С. Ткачук, С. В. Шевчук, М. Й. Штефан, О. О. Штефан та інші.

Також проблеми конституціоналізму, конституціоналізації законодавства, застосування норм Конституції судами, а також проблеми забезпечення верховенства права в судовому правозастосуванні розглядали, зокрема: R. Alexi, E. A. Alkema, A. Barak, T. Bingham, Brian Bird, F. Bacon, I. Cheshin, Charles Davison, Albert Venn Dicey, Tom Donnelly, Stephen Gardbaum, Pol Gawder, L. Garlicki, F. Geny, Aleksander Gołębiewski, Jaime Cárdenas Gracia, Hans Petter Graver, Larry D. Kramer, Scott E. Lemieux, W. Lang, M. De Salvia, B. M. Zupančič, та інші.

Крім того, слід зазначити, що розкриття передумов, підстав, порядку і форм застосування судами норм Конституції як норм прямої дії потребує обрання відповідних методів наукових досліджень.

Вибір застосованих у цьому дослідженні наукових методів, зокрема онтологічного, аксіологічного, інтегративного, системного, герменевтичного, прогностичного, формально-логічного, емпіричного та прагматичного, зумовлений тим, що ця праця є першим в Україні дослідженням підстав і порядку застосування норм Конституції як норм прямої дії, що ґрунтується на матеріалах судової практики в адміністративному, господарському та цивільному судочинствах.

Науковий пошук спільних і відмінних рис безпосереднього застосування конституційних норм в адміністративному, господарському та цивільному судочинствах здійснено переважно шляхом використання міжгалузевих наукових методів дослідження інтегративних проблем у праві, однією з яких і є, власне, проблема застосування норм Конституції загальними судами країн

континентального права. Важливо, що кожна наукова галузь, безперечно, має власний арсенал методів, які не повною мірою призначені для проведення міждисциплінарних досліджень. Технологія вирішення неординарних проблем юриспруденції (методологія, логіка, психологія цього процесу тощо), незважаючи на велику кількість досліджень, і надалі залишається актуальною, оскільки суспільні відносини постійно змінюються, трансформуються, ускладнюються, інколи навіть мутують, що зумовлює потребу в постійному пошуку балансу методів вчасного реагування права на вказані процеси [38, с. 52–53]. Зокрема, інтегративний метод не лише гарантує послідовність при аналізі й дослідженні тих чи інших конституційно-правових явищ, а й забезпечує можливість перевірки на істинність даних, отриманих у цьому процесі [4, с. 3; 8, р. 194].

Водночас зауважимо, що в умовах перехідного правосуддя, правового статусу воєнного стану в Україні й подальшого післявоєнного періоду відновлення України як самостійної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави саме прагматичний метод допоможе змодельовати позитивні практичні наслідки сформованих авторських правил застосування норм Конституції в судовій правозастосовній діяльності. Саме цей метод допоможе забезпечити баланс дотримання судами конституційних норм при здійсненні правосуддя (не лише ст. ст. 3, 8, 151² Основного Закону України, а й його ст. ст. 6, 19, 129 і особливо ст. 129¹). Адже ефективним правосуддя може вважатися лише в тому разі, коли ефективно поновлюється порушене право. Ефективність, окрім повноти захисту порушеного права, полягає у виконанні ухваленого судового рішення, а не у залишенні його безсилим юрисдикційним актом на папері, знецінюючи його та сутність правосуддя як такого. Водночас наголошуємо, що прагматичний метод може вважатися визначальним під час дослідження заявленої проблеми тільки у перехідний період існування й розвитку держави, зокрема під час правового статусу воєнного чи надзвичайного стану, коли певні права і обов'язки людини і громадянина можуть бути обмежені, а питання національної безпеки й оборони виходить на перший план.

Отже, прагматичний метод (або «юридичний прагматизм») позначаємо

окремо як заключний метод, що використовувався для перевірки авторських гіпотез крізь призму їх достовірності на предмет практичної «корисності результатів» [13, с. 23; 6]. Підкреслюємо, що у праці цей метод не зводився до вузького практицизму, а використовувався у взаємозв'язку з низкою інших рівноцінних вище зазначеним наукових методів і особливо у взаємозв'язку з емпіричним методом та методом функціонального аналізу. Прагматичний метод є сукупністю засобів, що допомагають синтезувати пізнання разом із перетвореннями із практично доведеною відмінністю між протилежностями. Цей метод намагається витлумачити кожну думку, вказуючи на її практичні наслідки..., якщо ми не в змозі знайти жодної практичної відмінності, то обидві протилежні думки означають, на думку У. Джейма, власне, одне й те саме [60, с. 33].

Оскільки заявлена тема дисертаційного дослідження стосується вивчення практики адміністративних, господарських та цивільних судів, у праці важливим постав емпіричний метод дослідження, який використано для вивчення методології застосування норм Конституції в текстах понад 300 судових рішень (постанов, ухвал, рішень), у яких суди вирішували питання застосування норм Конституції як норм прямої дії. За допомогою цього методу виокремлено і класифіковано різні підходи судів до застосування норм Конституції як норм прямої дії, вивчено та встановлено ознаки закону, що суперечить Конституції.

1.2 Сутність і форми прямої дії та безпосереднього застосування норм Конституції України судами

Реалізація Основного Закону України є найважливішим завданням держави, що спрямоване на впорядкування правового регулювання суспільних відносин, у якому й виражається основне соціальне значення Конституції як такої. Конституційні норми у своїй сукупності є системоутворювальним фактором у національній системі права. З ними так чи інакше, прямо або опосередковано пов'язані всі інші елементи цієї системи. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Основного Закону

України «норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [86].

Ще у 1996 році Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» застосування вказаної конституційної норми передбачалося, зокрема, так: «Суд безпосередньо застосовує Конституцію у разі: 1) коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом; 2) коли закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй; 3) коли правовідносини, що розглядаються судом, законом України не врегульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України; 4) коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України. Якщо зі змісту конституційної норми випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом, суд при розгляді справи повинен застосувати тільки той закон, який ґрунтується на Конституції і не суперечить їй (абз. 3 п. 2 Постанови)» [157].

Отже, закріплений принцип саме «прямої дії норм Конституції» є фундаментом доктрини прямої дії конституційних норм в українському конституційному та інших галузях права, який розкривається через широкий та вузький підходи до розуміння зазначеного принципу.

Для першого підходу є характерним надання значення прямої дії всім нормам Конституції, що ототожнюється з їх застосуванням, у другому – зосереджено увагу на застосуванні прямої дії норм Основного Закону лише у разі потреби в захисті прав і свобод людини і громадянина. Водночас важливо наголосити, що громадянин (особа) як сторона процесу може виступати не лише позивачем, а й відповідачем, матеріальні та процесуальні права яких є рівними з огляду на конституційний принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом (п. 1. 2 ст. 129 Конституції України) [166].

Тож про пряму дію і безпосереднє (пряме) застосування норм Основного Закону України суди різних юрисдикцій нині ведуть активні дебати як у доктрині, так і під час правозастосування. Зокрема, з боку сторін процесу – це обумовлюється, насамперед, питанням відповідності існуючих законів Конституції чи загалом їх наявності, ураховуючи швидкоплинність суспільних відносин та потребу вчасного законодавчого регулювання. З позиції суду – через забезпечення справедливого суду кожному та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ під час здійснення правосуддя на засадах верховенства права (ст. 2 Закону № 1402–VIII).

Особливо важливою в останньому випадку є діяльність найвищого суду в системі судустрою – ВС як «суду права», який, здійснюючи на національному рівні судовий захист прав і свобод осіб, водночас також має дбати про непорушність правопорядку, забезпечення правової визначеності у застосуванні актів законодавства та сприяти формуванню єдності судової практики. У цьому контексті, наприклад, українська дослідниця О. С. Копитова, звертаючись до норм Конституції, Закону № 1402–VIII, процесуальних кодексів у новій редакції 2017 року, справедливо стверджує, що «ВС як найвищий суд у системі судустрою має виконувати основне завдання – забезпечувати сталість і єдність судової практики. Таке завдання, безперечно, слід виконувати виключно з дотриманням ч. 2 ст. 19 Основного Закону України – на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. У практичному контексті остання конституційна норма взаємодіє зі ст. 6 Конституції України в частині дотримання найвищим судом балансу поділу влади [89, с. 333], незазіхання на роль законодавця та водночас прагнення до незалежності суду під час вирішення судових справ, особливо тоді, коли законодавчий орган «атакує» право» [14, с. 222].

Водночас необхідно зауважити, що в адміністративному судочинстві ВС і ВП ВС постають «судом факту» як суди першої та відповідно другої інстанцій. Нижче стисло проілюструємо підходи до застосування норм Конституції судами

«факту» і «права», а особлива наукова увага цьому процесу буде присвячена у наступних підрозділах праці.

Питаннями застосування норм Конституції у правозастосовній діяльності суддів періодично опікуються такі українські й зарубіжні дослідники, представники різних галузей права, як: О. В. Водянніков, С. П. Головатий, В. В. Городовенко, А. А. Єзеров, О. В. Кміта, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, О. Л. Копиленко, В. М. Косович, О. О. Кравець, А. Р. Крусян, В. М. Кудрявцев, Л. І. Летнянчин, О. М. Литвинов, Л. А. Луць, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. В. Петришин, В. Г. Перепелюк, О. В. Константи́й, Т. С. Подорожна, П. М. Рабінович, С. В. Різник, М. В. Савчин, О. В. Скрипнюк, Ю. Д. Тихомиров, Д. С. Терлецький, Ю. В. Ткаченко, Ю. М. Тодика, В. М. Ткачев, О. В. Щербанюк, І. А. Яшина та інші. Проте увага цих правників зазвичай стосується окремих правозастосовних випадків, а не комплексного теоретичного бачення проблеми застосування судами норм Конституції як норм прямої дії.

Висловлюючи міркування щодо передумов, підстав і порядку прямої дії і застосування норм Основного Закону України судами під час розгляду різних справ, сформуємо тезу про те, що безпосередність застосування норм Конституції зумовлена специфікою загального конституційно-правового **впливу** (виділено нами. – *А. Р.*) на всі суспільні відносини. Детально не заглиблюючись у доктринальне тлумачення понять «вплив» і «регулювання», оскільки це виходить за межі нашого наукового дослідження, лише констатуємо, що в дисертації аксіоматично розмежовуємо ці категорії та у процесі дослідження будемо ілюструвати випадки загального конституційно-правового впливу на правове регулювання, насамперед, приватноправових відносин. Поняття «пряма дія правових норм» пов'язуємо, передусім, із реальною можливістю останніх впливати на суспільні відносини (наприклад, за допомогою регулювання). Тому дія – це прояв усіх властивостей і якостей Конституції, що виражають її здатність впливати на поведінку суб'єктів відповідних відносин. У той же час дія – це не завжди реалізація права. Остання має місце тоді, коли дією (у цьому разі конституційної норми) скористалися суб'єкти і її регулятивний вплив віднайшов

свій об'єкт. Отже, одним із правових механізмів, через які діють конституційні норми, є реалізація, тобто забезпечення найбільш ефективної й повної дії Конституції. Тобто йдеться не про потенційний вплив, який є складовою терміна «дія», а про фактичний, що проявляється в межах правореалізаційного процесу, складником якого постає правозастосовний.

Суспільні відносини, з огляду на їх постійний розвиток та мінливість, потребують якісного вчасного правового регулювання. Особливо важливим це видається в нових і новітніх сферах фіксації правомірної поведінки учасників суспільних відносин. Норми права в їх реалізації разом із конкретними правами, обов'язками, сукупністю правовідносин, що відповідають нормам права, вважають правопорядком. Це певні економічні засади суспільства, які встановлюються в процесі реалізації правових норм, що регулюють певну сукупність суспільних відносин, у яких поведінка суб'єктів є правомірною. Конституціоналізація посідає центральне місце і визначає своєю метою втілення конституційних положень і принципів у структуру правової системи, забезпечення верховенства та прямої дії конституції, повагу до конституційних цінностей та гарантування їх реалізації; забезпечення прав і свобод людини і громадянина [120, с. 55, 46].

З огляду на це застосування конституційних норм набуває істотного значення для правозастосовної практики, особливо для судів, від правосудності рішень яких багато в чому залежить стан законності в суспільстві.

Український законодавець зосереджує увагу саме на дії Конституції, і не випадково, адже це дає змогу виокремити принаймні три аспекти прямої дії Конституції, що ґрунтуються на розрізненні прямої дії і прямого застосування Конституції.

Специфіка конституційно-правового впливу полягає в тому, що Конституція як Основний Закон України (згідно з преамбулою) має особливий статус у системі права з огляду на її установчий характер і слугує відправним юридичним базисом для подальшого правового регулювання, насамперед різногалузевого. Водночас слід пам'ятати, що Конституція є нормативно-правовим актом, а не лише

декларативно-політичним документом, і в більшості випадків (коли це не потребує ухвалення окремого закону) може самостійно й автономно регулювати суспільні відносини, встановлювати конкретні права і обов'язки їх учасників. Саме це традиційно пов'язується у правовій доктрині з поняттям «пряма» дія чи «безпосереднє» застосування для орієнтування правозастосовної діяльності судів на потребу керуватися конституційними положеннями.

Перший рівень пов'язаний із тим, що охоплює всі варіанти реалізації Конституції: «введення в дію», «використання», «дотримання», «виконання», «застосування». Цей аспект надає можливість пов'язати характеристику прямої дії Конституції з аналізом механізмів безпосереднього використання конституційних положень усіма суб'єктами – як приватними особами, так і суб'єктами, що реалізують публічно-владні повноваження. Відповідно спосіб прямої реалізації конституційних норм різниться залежно від конституційно-правового статусу суб'єкта, ролі в системі публічної влади та виду державно-владної діяльності (про це більш докладно йтиметься далі). Крім цього, пряма дія полягає у тому, що на виконання норм Конституції видаються інші закони, прямо передбачені конституційними положеннями (законотворчий аспект), а також означає, що всі суб'єкти конституційного права у своїй діяльності керуються, насамперед, нормами чинної Конституції (правореалізаційний, правозастосовний аспекти). Однак наведене прямо стосується суб'єктів конституційного права.

Другий рівень передбачає безпосереднє застосування конституційних приписів при вирішенні спорів, причому незалежно від їх конкретизації в галузевому законодавстві, а в разі конфлікту або прогалини – замість нього. Відповідно коло суб'єктів у цьому разі буде звужено (зменшено). Він є особливо актуальним для людини і громадянина, які, посилаючись на пріоритет норм Основного Закону України, можуть вимагати від органів державної влади прямо застосовувати Конституцію з метою захисту власних прав і свобод. За такого підходу посилюється роль судів у дискваліфікації законодавчих норм, які суперечать Конституції в конкретній справі, чим формується певний зворотний зв'язок з приводу дефектності норм з іншими гілками влади і відповідно

посилюється принцип поділу влади. Саме цей аспект постає безпосереднім предметом нашого дослідження.

Третій рівень визначає, що пряма дія і безпосереднє застосування норм Конституції розмежовуються за призначенням конституційних норм, особливим суб'єктним складом та іншими ознаками. Цей аспект більше стосується публічно-владних суб'єктів, які відповідно до ч. 2 ст. 19 Основного Закону України здійснюють свої повноваження лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Тобто для цих органів існування закону, ухваленого для конкретизації приписів Конституції, має бути визначальною.

Тому слід чітко визначитись із категоріальною належністю поняття «застосування норм Конституції» і провести розмежування з таким поняттям, як «дія норм Конституції».

У судовому розгляді предметом правозастосування насамперед постає закон, що регулює спірні відносини (чи відносини іншого виду провадження, наприклад окремого), – провідний вид нормативного акта. Ймовірні колізії між приписами законів та нормами (зазвичай нормами-принципами або нормами-приписами) Конституції стають передумовами практичної потреби в застосуванні норм Конституції як норм прямої дії.

Стосовно прямої дії норм Конституції та прямого застосування (безпосереднього) у вітчизняній і зарубіжній доктринах існують різні доктринальні підходи. Пряма дія норм Конституції є категорією багатоаспектною і розглядається, зокрема, як елемент принципу верховенства права [119, с. 173], як юридична властивість Конституції [115, с. 91; 112, с. 40], як конституційний принцип або принцип конституційного ладу [105, с. 118] тощо. Оскільки норми Конституції сформульовані як відкритий текст, вони є «пустими судинами», які треба наповнювати конкретним змістом у процесі реалізації Конституції [219, с. 116]. Ключовою формою реалізації Основного Закону України є виконання – активна діяльність уповноважених суб'єктів конституційних відносин в ім'я народу, зокрема ВРУ – в ухваленні законів, КМУ – в ухваленні інших нормативно-

правових актів, органів місцевого самоврядування – у виданні нормативно-правових актів місцевого значення. Спільним у такій діяльності є те, що нормативна функція реалізується на її основі та відповідно до ч. 2 ст. 8 Конституції. У цьому полягає феномен законодавства – ієрархічної сукупності нормативно-правових актів публічно-владних суб'єктів. Законодавство є нормативною (регулятивною) складовою правової системи: сукупність принципів і норм права, що регулюють відносини між суб'єктами права, правила правотворчості, система права, джерела права – сукупність правових засобів (зокрема, норм права), які є посередниками у виникненні та існуванні постійних зв'язків між суб'єктами права [171, с. 105–106].

С. П. Головатий наголошує, що «аби інституційний механізм забезпечення дієвості верховенства права (у особі судівництва), зі свого боку, мав відповідні засоби, то Конституцією України чітко визначено практичний інструментарій на досягнення цієї мети. Інструментальним механізмом забезпечення дієвості верховенства права в українській юридичній системі у цьому контексті виступає конституційний припис (перше речення ч. 3 ст. 8), відповідно до якого норми Конституції є нормами прямої дії» [87, с. 64]. С. В. Шевчук із цього приводу справедливо зауважує, що «надання конституційним нормам, зокрема, конституційним принципам (наприклад, принцип рівності або верховенства права) та нормам про права людини та основні свободи, *прямої дії*, їх *безпосереднє застосування* у судах незалежно від наявності або відсутності відповідного «конкретизуючого» законодавства, потребує нової, творчої ролі судді» [220, с. 3]. Так само В. В. Буткевич та В. В. Речицький слушно та обґрунтовано зазначають, що «пряма дія Конституції означає, що реалізація Основного Закону має бути забезпечена як за наявності, так і за відсутності опосередковуючого законодавства. Причому навіть тоді, коли про таке опосередковуюче законодавство (закони) прямо говорить Конституція України. Якщо немає відповідного процедурного закону, треба вчиняти необхідні дії на основі Конституції». «Прямо» – означає, на думку авторів, без посередника на рівні закону [47, с. 44].

На думку М. В. Савчина, «пряма дія конституції має ключове, вирішальне

значення для фізичних і юридичних осіб. Реалізація конституції для фізичних і юридичних осіб приватного права починається з моменту набрання нею чинності, оскільки конституційні права людини й основоположні свободи накладають на публічну владу в силу статті 3 Конституції позитивні і негативні обов'язки. Кожна приватна особа вправі вимагати від компетентного органу влади, насамперед від судового органу, належного захисту своїх прав і основоположних свобод, керуючись Конституцією України. У разі відсутності закону, який конкретизує конституційні права і свободи людини, органи державної влади і місцевого самоврядування зобов'язані застосовувати відповідні положення Конституції як безпосередньо чинне право. У разі ігнорування таких стандартів – вимог приватні особи вправі у судовому порядку домагатися відшкодування завданих збитків внаслідок такого недбальства. Судові установи не мають права відмовити у захисті основного права, посилаючись на недоліки поточного законодавства в якості обґрунтування неможливості застосування відповідних приписів Конституції України» [190, с. 244]. Л. І. Летнянчин висловлює глибоке переконання в тому, що «пряма дія Конституції України адресована передусім звичайній людині і дозволяє їй вимагати у держави забезпечення можливостей скористатися нормою, включеною в текст Конституції, а держава зобов'язана виконати цю вимогу. Адже саме згідно зі статтею 3 Основного Закону України саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави» [105, с. 118].

Розмірковуючи над усіма етапами реалізації норм Конституції, слід вказати на те, що застосування норм адресоване спеціальним уповноваженим органам, якими, як правило, є суди та інші юрисдикційні органи (КСУ), тоді як інші види її реалізації – введення в дію, використання, дотримання, виконання – скеровані до широкого кола осіб – усіх учасників суспільних відносин.

Ми наголошуємо, що пряма дія і безпосереднє застосування норм Конституції (в тому числі за відсутності конкретизуючого законодавства) слід вважати одним і тим самим явищем тільки у випадках, коли йдеться про судовий захист людини і громадянина, оскільки саме таке встановлюють ч. 3

ст. 8 у взаємозв'язку зі ст. 3 Основного Закону України. Щодо інших учасників суспільних відносин, особливо органів державної влади, інших суб'єктів публічно-владних відносин тощо, пряма дія норм Конституції не може вважатися єдиним способом її застосування, зважаючи на ч. 2 ст. 19 Конституції. Основний Закон України як центр джерел права реалізується через систему законодавства, яке на її підставі та на її виконання орієнтує публічно-владних суб'єктів на їх функції, повноваження та відповідальність.

Схожої позиції дотримується і С. П. Головатий, який наголошує на тому, що: 1) нормами прямої дії в Конституції є винятково лише ті норми, що стосуються прав і свобод людини і громадянина; 2) звернення до суду безпосередньо на підставі конституційних норм прямої дії гарантовано лише для захисту прав і свобод людини і громадянина, а не для їх обмеження; 3) звертатися до суду на підставі конституційних норм прямої дії можуть лише приватні особи, а не органи державної влади чи їх посадові особи; 4) на суд покладено обов'язок захищати права і свободи людини і громадянина, а не обмежувати їх; 5) суд зобов'язаний взяти до розгляду справу стосовно захисту прав і свобод людини і громадянина навіть за умови, якщо в системі національного законодавства відсутній нормативний акт (чи норма) нижчого від Конституції рівня з цього предмета; 6) у разі відсутності в системі національного законодавства нормативного акта (чи норми) нижчого від Конституції рівня суд зобов'язаний захищати права і свободи людини і громадянина безпосередньо на підставі конституційних норм прямої дії, які є відтворенням у національній Конституції положень Конвенції, застосовуючи практику ЄСПЛ у цих питаннях; 7) до переліку прав і свобод людини, що можуть бути предметом судового захисту на підставі конституційних норм прямої дії, належать ті права людини і основоположні свободи (природні права), які входять до класичного «каталогу прав людини», передбаченого Конвенцією; 8) органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи не можуть застосовувати будь-які інші норми Конституції як норми прямої дії, окрім тих, що стосуються «конституційних прав і свобод людини і

громадянина»; 9) заборона органам державної влади та місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень застосовувати інші конституційні норми (інші, ніж ті, що стосуються «конституційних прав і свобод людини і громадянина») як норми прямої дії впливає із іншого складника принципу верховенства права – принципу законності, котрий зобов'язує такі органи та їх посадові особи діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19) [87, с. 64–65].

Розглядаючи застосування норм Конституції в контексті механізму правового регулювання, маємо вказати на те, що дія і застосування є різними стадіями такого механізму. Характер взаємин у процесі правового регулювання суспільних відносин і реалізації норм права є доволі складним, оскільки реалізація норм права виявляє себе на різних етапах правового регулювання. Реалізація права існує насамперед на стадіях виникнення правовідносин (суб'єктивних прав і юридичних обов'язків), оскільки виникнення правовідношення, яке має вид юридичної моделі поведінки суб'єктів, являє собою наявну правореалізацію. Особливою формою реалізації права, яка поглинає інші риси форми реалізації права, є правозастосування. Правозастосування в теорії права традиційно вважають головною, найважливішою формою реалізації права, що представляє собою владну індивідуально-правову діяльність, що спрямована на вирішення юридичних справ і в результаті якої до тканини правової системи включаються нові елементи – індивідуальні приписи. Специфіка застосування права полягає у тому, що ця форма реалізації права розглядається як складова та необхідна частина управління суспільством з боку компетентних органів влади [188, с. 137–138].

Отже, узагальнено можна зазначити, що дія норм Конституції відбувається через різні форми реалізації права: 1) введення в дію положень Конституції в часі, в просторі, за колом осіб; 2) виконання, дотримання, застосування конституційних норм; 3) орієнтація (звернення) до органів державної влади і вимога щодо прямого застосування норм Конституції тільки у визначених Основним Законом України випадках. Наприклад, текстуально це відбувається шляхом використання логіко-

семантичних конструкцій: 1) «на основі» (ч. 2 ст. 8, ч. 3 ст. 106); 2) «відповідно до» (зокрема, ч. 3 ст. 81, ч. 7 ст. 83, ч. 2 ст. 19 тощо), 3) «на виконання» (ч. 3 ст. 106); 4) «застосування» (ч. 3 ст. 8, ч. 2 ст. 129, ст. ст. 150–152). Водночас застосування норм права, у тому числі норм Конституції, слід вважати останньою стадією механізму правового регулювання.

З огляду на це виникає питання можливості однаково рівного безпосереднього застосування норм Конституції, які мають різне призначення (відправні норми, норми-декларації тощо), текстуально викладені по-різному (норми-приписи, норми-заборони, норми, що містять правила поведінки тощо) у разі відсутності законодавчого механізму їх конкретизації в межах спеціального закону чи окремих норм права. Спробуємо це розкрити. Нагадаємо, що загальне завдання нашого дослідження полягає, зокрема, у науковому випередженні практичних ситуацій, коли в судовому правозастосуванні норми Основного Закону України «можуть діяти, але не є дієвими». Відтак слід розкрити чинники, що впливають на застосування норм Конституції як норм прямої дії, умови, підстави та форми, у яких таке застосування відбувається.

Першим чинником слід визнати те, що конституційні норми постають каркасом усієї вітчизняної правової системи. Такі норми *a priori* не завжди є трьохелементними і, як правило, не містять звичної структури для правозастосувача «гіпотеза – диспозиція – санкція», а навпаки, лексично визначені максимально абстрактними та узагальненими за змістом. Конституційні норми характеризуються специфічною структурою, закріплюють у своєму змісті найвищі цінності, принципи й стремління Української держави.

Класифікаційні критерії поділу конституційних норм та їх кваліфікаційні ознаки в конституційному праві є різноплановими. Корисними є кваліфікаційні ознаки конституційно-правових норм, що відрізняють їх від норм права інших галузей права, визначені В. В. Кравченком. На його думку, конституційно-правові норми вирізняються від інших правових норм: 1) змістом, оскільки регулюють особливе коло суспільних відносин, що є предметом галузі конституційного права України; 2) установчим характером приписів, що містяться в цих нормах, –

вони визначають систему органів державної влади, встановлюють форму правових актів (закони, укази, постанови, розпорядження), порядок їх ухвалення та оприлюднення тощо; 3) джерелами, у яких вони виражені; 4) вищою юридичною силою щодо інших правових норм; 5) особливостями структури, оскільки для них, як правило, є нехарактерною трьохелементна структура (гіпотеза, диспозиція і санкція); 6) особливостями кола суб'єктів, відносини між якими вони регулюють; 7) значна частина конституційно-правових норм має загальнорегулятивний характер (норми-принципи, норми-декларації, норми-дефініції, норми-програми тощо) [95, с. 10].

Не вдаючись у детальне дослідження класифікацій та кваліфікаційних ознак конституційних норм для подальшого моделювання підстав і порядку застосування норм Конституції судами, із прикладами виокремимо такі: 1) норми-декларації (зокрема, Преамбула); 2) норми-принципи (зокрема, норми в розділі I); 3) норми-цілі (ст. 16); 4) норми-дефініції (зокрема, ч. 2 ст. 20); 5) норми-завдання (ч. 2 ст. 3 тощо); 6) норми-заборони (ч. 3 ст. 15, ч. 1 ст. 61, ст. 64 тощо); 7) норми-гарантії (ст. 7, ч. 3 ст. 8, ч. 2 ст. 22, ст. ст. 30, 31 тощо); 8) за призначенням – матеріальні (розділ II тощо) і процесуальні норми (порядок діяльності суб'єктів конституційного права тощо, розділ XV) та деякі інші.

Нормативність конституційних норм час від часу створює наукову дискусію різного рівня, насамперед з огляду на їх нетипову структуру як норм права, призначення та загальний політично-декларативний зміст Основного Закону України. З метою економії дослідницького обсягу праці, у межах цього підрозділу тільки констатуємо безперечну нормативність усіх конституційних норм, у той же час наголошуємо на найвищому рівні нормативності – верховенстві у сфері дії права. Щодо цього КСУ в одному з найперших своїх рішень (від 23 грудня 1997 р. № 7-зп/1997) наголосив, що «верховенство конституційних норм поширюється на всі сфери державної діяльності, в тому числі і на законотворчий процес. Верховна Рада України, приймаючи закони, не має права допускати невідповідностей щодо будь-яких положень, прямо закріплених в Конституції України» (реч. 2, 3 абз. 4 п. 1 мотивувальної частини рішення) [178].

Таким чином, усі норми Конституції володіють нормативністю як обов'язковою ознакою головного джерела права. Ієрархічна першість норм Конституції – виступають відповідними юридичними презумпціями для галузевих норм права. Останнє є важливим саме для диспозитивних судових процесів (що розпочинаються виключно за ініціативою заінтересованої сторони) – адміністративного, господарського та цивільного процесів, зокрема на стадії судового пізнання, коли відбувається осмислення можливості самостійного чи субсидіарного застосування конституційних норм у конкретній справі.

Як було зазначено у підрозділі 1.1 дослідження, конституційні норми здійснюють визначальний вплив на всю систему права, правове регулювання, суспільні відносини. Другим чинником, що обумовлює їх застосування, є визначення судом потреби в їх застосуванні, а не просто посилення на них на початку формування мотивувальної частини рішення як конституціоналізації конкретної норми права, «підтягування» її змісту до конституційного рівня.

Щодо третього чинника, слід повернутися до обраної методології дослідження, зокрема до інтегративного методу наукового пізнання. Вважаємо, що застосування судами норм Конституції спрямоване, зокрема, на подолання домінування на практиці позитивістського підходу при здійсненні судового правозастосування, встановлення конкретного фундаментального права особи, що потребує конституційної охорони й захисту (більш детально про це йтиметься в наступних підрозділах дослідження) або встановлення надважливої сфери суспільних відносин для держави, у межах якої існують спірні відносини, тобто визначення сенсу, закладеного в норму (норми) Конституції. На допомогу цьому процесу видається доцільним використання інтегративного методу як у дисертації, так і під час практичної діяльності суду, який визначає потребу в застосуванні норм Конституції.

Водночас, зважаючи на період, який наразі проживає Україна, доцільним є застосування емпіричного та прагматичного наукових методів під час судового пізнання, коли, зокрема ВС, має прогнозувати і вбачати позитивні практичні наслідки ухваленого рішення в частині ефективного захисту конкретного права

чи свободи людини і громадянина (недопущення скасування основного права) і стабільності та конституціоналізації правопорядку України загалом. Практично за своєю суттю це є встановленням балансу між приватними і публічними інтересами під час розгляду справи. Забезпечення такого балансу, на думку дисертанта, формує об'єктивну правову реальність, яка може змінюватися із розвитком права в Україні.

З цього приводу професор Вітаутас Сінкявічюс зауважив, що «Конституція підлягає тлумаченню, бо тлумачення необхідно для того, щоб можна було уникнути або усунути те непорозуміння, яке може виникнути у відсутності тлумачення». Дедалі частіше висловлюється переконання, що текст конституції є лише відправною точкою для розкриття справжнього сенсу і змісту конституційного регулювання, що справжній центр маси при розгляді конституції як нормативної реальності переноситься завдяки конституційній юстиції з тексту конституції в конституційну юриспруденцію. Справжня конституція є тим, що про неї сказав Конституційний Суд. З іншого боку, закріплені конституцією цінності або політичний компроміс, виражені в недостатньо чіткій словесній формі, стають джерелом політичних чи юридичних контраверсій. Тлумачення вимагають і чіткі, на перший погляд, положення конституції, бо чіткість – річ відносна. Правило *lex clara non sunt interpretanda* (чіткі правила не вимагають роз'яснень) не діє для конституції, оскільки відповідному поняттю тексту конституції найчастіше характерно те, що лише в контексті тлумачення і застосування тлумачення тексту є справжньою даністю, є тим, що в ньому встановлюється і повинно бути зрозумілим» [62].

Водночас слід висловити застереження щодо меж компетентності суб'єктів, які мають чи уповноважені здійснювати таке тлумачення, а саме КСУ під час власної юрисдикційної діяльності, де може відбуватися тлумачення; та суди – у межах судового пізнання як підстадії судового правозастосування, під час якого вони тільки можуть приєднатися до висловленого підходу до тлумачення Конституції КСУ. Конституційна компетенція вказаних органів є різною, незважаючи на спільну мету діяльності, що досягається через різні

функції. Зупинимося на цьому більш докладно.

Аналіз судових рішень різних інстанцій та юрисдикцій переконує, що існують також суб'єктивні чинники, які (поряд із викладеними вище чинниками потреби у застосуванні) навпаки, певним чином гальмують єдність застосування норм Конституції як норм прямої дії. Необхідно зазначити, що у цих суб'єктивних чинниках ми не вбачаємо істотної проблеми, оскільки саме стабільне законодавство має поставати насамперед належним правовим підґрунтям для вирішення справи й ухвалення справедливого рішення. Водночас нестабільність, мінливість законодавства, його відсутність чи відсутність правової визначеності у змісті законодавчих приписів часто приводять до потреби у зверненні до прямої дії норм Конституції.

Першим суб'єктивним чинником виокремлюємо сталий формат судового пізнання, у межах якого домінує звичний підхід суддів застосовувати трьохелементні норми права галузевих законів, якими регулюються спірні відносини в позовних провадженнях різних видів диспозитивних судочинств, або правовідносини у неоспорюваних провадженнях (окреме, наказне тощо).

Як було зазначено вище, конституційні норми, як правило, не є класичними за своєю структурою. Одна така норма може містити кілька владних приписів, які, якщо дивитися під кутом різних видів юридичної діяльності (правотворчості, правореалізації чи правозастосування), можуть бути спрямовані різним суб'єктам. Відтак конституційна норма як предмет судового правозастосування об'єктивно зумовлює складнощі в її застосуванні.

Другим фактором є існування загальної перестороги щодо застосування судами конституційних норм замість норм законів, що обумовлюється відсутністю єдиного цілісного бачення підходів до їх застосування. Це пояснюється також тим, що норми Основного Закону України словесно, лексично, а відтак і певним чином сутнісно, оформлені інакше, ніж в ординарному законі. Конституційні норми викладені лаконічно із необхідністю подальшого роз'яснення контексту правових норм і об'єднання всього каркасу Основного Закону України як єдиної конституційної матерії.

Нормативні приписи галузевих законів формуються з урахуванням потреби в подальшому розкритті закладених у конституційних нормах, крім нормативної функції, особливої філософської та правової ролі (залежно від галузі права).

Крім того, застосування норм Конституції неможливе без їх розуміння у прив'язці до норм конкретних законів, здійснюючи тлумачення чи конкретизацію останніх. Нагадаємо, що конституційним повноваженням тлумачення норм Конституції наділений виключно КСУ, який у межах самостійного виду провадження (конституційного) тлумачить норми Основного Закону України. Щодо судових процесів – суди самостійно не можуть вдаватися до тлумачення норм Конституції й повинні застосовувати їх виключно в межах тлумачення, наданого КСУ (якщо таке здійснювалося) та не допускати інакшого розуміння, оскільки в такому разі відбувається порушення конституційних функцій правосуддя – третій суб'єктивний чинник. У судових процесах перспективною є узгоджена взаємодія всіх судових органів у контексті єдиного осмислення змістовного наповнення норм Конституції, що впливатиме в межах належної правової процедури на єдність підходів судів щодо їх застосування.

Підкреслимо, що такі дії суддів неможливі без відповідного «судового активізму», що, як правило, хоч і виникає на підставі заявлених клопотань учасників судових процесів, однак, власне, процес судового пізнання здійснюється самостійно судом на центральній стадії судового правозастосування – тлумачення законодавчої норми на предмет її суперечності Основному Закону України. Тобто суддя/суд самостійно доходить висновку про суперечність/відповідність закону Конституції.

Особливо важливою за правовими наслідками є вказана стадія під час розгляду справ ВС, яким формуються правові висновки (правові позиції) про правила застосування норм Конституції. Герменевтичний, аксіологічний, онтологічний, інтегративний методи, метод формального синтезу постають провідними науковими методами, застосовуваними під час підготовки мотивувальної частини судового рішення. Належним підґрунтям у цьому процесі постає також взаємопов'язаність, взаємозалежність, взаємозумовленість

і взаємодія конституційних норм із приписами нормативно-правових актів, відповідно до яких суд розглядатиме справу. Тут не зайвим буде нагадати, що судові рішення не є нормативно-правовими актами й у класичному розумінні їх належність до джерел права все ще перебуває у фокусі активної наукової дискусії – від належності до категоричного несприйняття джерелом права.

Оскільки Конституція є формою вираження права як нормативний акт вищої юридичної сили, вважаємо, що остаточні судові рішення, якими завершується судовий розгляд/перегляд справи судами, постають особливою формою змістовного вираження права. Зокрема, у постановах ВС мають фіксуватися належні мотиви суду щодо відступу від застосування норм законів з огляду на його переконання в їх суперечності Основному Закону України й підстави для застосування норм Конституції як норм прямої дії. Саме цим визначаються змістовні межі застосування конкретних норм Основного Закону України й відступ від конкретних норм законів, відповідно до яких мала б розглядатися справа.

У цьому аспекті слід виокремити «суд права» і «суд факту», оскільки питання про те, який суд застосовує норми Конституції як норми прямої дії, є важливим, насамперед зважаючи на розмежування повноважень цих судів. Першим, підкреслює Я. О. Берназюк, може розглядатися лише питання права (а не факту та права), навіть якщо він уповноважений ухвалити нове рішення, коли це не пов'язано з дослідженням нових доказів, або зазвичай лише скасувати чи підтвердити рішення суду нижчої ланки, а не постановити нове рішення, як, зокрема, висловився ЄСПЛ у справі «*Delcourt v. Belgium*» (заява № 2689/65, п. 25) [39]. Застосування норм Конституції як норм прямої дії і дискваліфікація норми закону у взаємозв'язку з функцією ВС спрямовувати судову практику в єдине русло об'єктивізує забезпечення верховенства права.

Натомість «суд факту», зокрема суд апеляційної інстанції, спрямований на встановлення юридичного факту, що, по-перше, є конкретною життєвою обставиною, з якою норма права пов'язує настання певних юридичних наслідків, по-друге, стрижнем у реалізації конкретних правовідносин, а по-третє, сегментом, з яким норма права пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин,

і може розглядати нові факти й докази під час перегляду судового рішення. Важливим є те, що в межах власної юрисдикційної діяльності суд права може застосовувати норми Конституції і здійснювати проміжний конституційний контроль (за підходом С. В. Різника, який ми поділяємо), перевірку норм законів у спірних відносинах на відповідність нормам Конституції та інколи (як правило, в адміністративному судочинстві) перевірку підзаконних нормативних актів на відповідність законам. У такий спосіб верховенство права «суб'єктивізується» і у разі підтвердження позиції суду ВС – об'єктивізується. Отже, правозастосовний процес є процесом ухвалення рішення компетентним державним органом, що має наслідком вирішення справи з формуванням однозначного висновку обов'язкового характеру для сторін справи, а також для інших осіб (якщо йдеться про рішення найвищого суду).

Розмірковуючи над застосуванням судами норм Конституції як норм прямої дії слід вказати на виникнення певних ускладнень. Конституційні норми можуть бути матеріальною основою судового рішення, а також можуть застосовуватися у разі суперечності законодавчих приписів нормам Конституції. В останньому випадку суд уповноважений відмовитися від застосування першого й ухвалити рішення на підставі норми, викладеної в Конституції без попереднього передання справи до КСУ (ч. 4 ст. 7 КАС України). Під час судового правозастосування суддя стикається з потребою в певній конкретизації норм Конституції як абстрактно викладених положень. Конкретизація в такому разі полягає у прив'язці норми до конкретного казусу при застосуванні для визначення змісту законодавчої норми під час ухвалення індивідуальних рішень без здійснення офіційного тлумачення норми Конституції. Суддя оцінює існуючі законодавчі норми та інші нормативні акти (згідно з його компетенцією) з точки зору цінностей, викладених у нормах Основного Закону України, які, як було наголошено вище, мають різне призначення, а відтак і словесне оформлення. Водночас, якщо таку конкретизацію здійснює ВС (під час перегляду справи чи на засіданні Пленуму), ВС по суті постає суб'єктом проміжного конституційного контролю.

Оскільки в українській та зарубіжній доктринах існують широкий і вузький підходи до прямої дії норм Конституції під час здійснення правосуддя судами, важливим є те, що, незважаючи на різні підходи, вони обидва у практичному аспекті ототожнюють пряму дію і пряме застосування норм Конституції в процесі захисту прав людини і громадянина (реч. 2 ч. 3 ст. 8 Конституції), а не будь-якого іншого суб'єкта суспільних правовідносин.

З цього приводу слід навести кілька уточнень. На думку дисертанта, з огляду на вид судочинства, у якому розглядають справи, безпосереднє застосування норм Конституції може поширюватися також на юридичних осіб приватного права як рівноправних суб'єктів суспільних відносин, що володіють тим самим колом прав, свобод, законних інтересів та обов'язків, що й фізична особа, за винятком тих, які за своєю сутністю можуть належати виключно людині як біологічній істоті.

Стосовно державних органів та юридичних осіб публічного права ситуація має бути відмінною. Такі суб'єкти володіють повноваженнями, а не правами (незважаючи на лексичне відтворення в різних законах), діють в межах цих повноважень на засадах законів і приписів Конституції, а також несуть позитивну й негативну відповідальність за свої дії. Тому застосування норм Конституції як норм прямої дії в таких випадках може бути субсидіарним, разом із нормами законів та інших підзаконних нормативно-правових актів. Утім стосовно України така ситуація є радше бажаною правовою моделлю майбутнього, ніж реальною дійсністю, оскільки і судова практика, і офіційна конституційна доктрина формують правові позиції щодо підвищеної конституційної охорони окремих суспільних відносин за участю органів державної влади чи інших суб'єктів публічного права під час розгляду в судах справ та перегляду судових рішень.

На підставі викладеного виокремимо форми застосування норм Конституції:

1. Норми, які мають тільки безпосередню дію і не вимагають їх конкретизації в законах (норми безпосереднього застосування). Наприклад, ст. 63 Конституції має особливий механізм реалізації. Для її застосування не є обов'язковою наявність окремого законодавчого припису і застосовується вона безпосередньо в конкретному правовідношенні (як правоохоронними

органами, так і судами). Також до цього випадку можна віднести й інші конституційні норми-заборони (ч. ч. 3, 4 ст. 15; ч. 6 ст. 17; ч. 1, 3 ст. 37; ч. 1 ст. 41; ч. 3 ст. 43; ч. 1 ст. 61 тощо Конституції). Часто вони застосовуються субсидіарно з нормами законів, однак у випадках, коли суд не застосовує закон як такий, що, на його думку, суперечить Конституції, норми-заборони постають самостійною правовою основою справи.

2. Норми, які реалізуються у так званих правовідносинах загального характеру – конституційні принципи (засади) – і закріплюють найвищі завдання й обов'язки держави, зокрема ст. ст. 1, 2, 3, 5, 7 тощо Конституції, для яких не є обов'язковим виникнення, зміна або припинення конкретного правовідношення.

3. Норми, які можуть застосовуватися як безпосередньо, так і субсидіарно. Субсидіарне застосування таких норм можна простежити в судових рішеннях мотивувальних частин, коли на норми Конституції посилаються на початку викладення мотивування суду, однак базовими нормами, що врегульовують спірні відносини (чи відносини, що розглядаються в порядку окремого провадження), є норми законів, які суд застосовує, розвиваючи дії норм Конституції. Або навпаки, суд застосовує такі норми Конституції у фокусі, що в конкретному випадку норми законів є чіткими, зрозумілими і не потребують застосування норм Конституції (не спростовуючи конституційності конкретних законодавчих норм).

4. Норми, які зазвичай характеризуються субсидіарним застосуванням, а їх самостійне застосування, хоч і можливе, однак є доволі рідким у судовому порядку, оскільки суди не обмежуються безпосереднім посиланням на них як на норми прямої дії. Йдеться про бланкетні норми Конституції, текстуально оформлені граматичною конструкцією (формулою) «...в порядку, встановленому законом». Тобто конституційна матерія вимагає створення й конкретизації способів реалізації різних суб'єктивних прав осіб, обмежень таких прав, способів функціонування органів державної влади тощо у виді окремих законодавчих норм чи спеціальних законів. Тому у прагматичному смислі застосування тільки конституційної норми із зазначеним застереженням не може належним чином вирішити спір, оскільки у цьому разі норми

Конституції не видаються цілісним і достатнім регулятором спірних відносин, а потребують більш деталізованого нормативного врегулювання як закони.

Водночас слід зауважити, що саме цей останній критерій викликає більше запитань у сучасній судовій практиці, коли йдеться про захист прав людини і громадянина. Згідно зі ст. 92 Основного Закону України виключно законами визначаються (тобто регулюються) низка суспільних відносин різнопланового характеру, в тому числі права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина (п. 1 ч. 1 ст. 92). Ці ж права, свободи та інтереси підлягають конституційній охороні й захисту згідно з прямою нормою Конституції: «Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина на підставі Конституції України гарантується» (ч. 3 ст. 8).

У таких випадках з огляду на проаналізовану судову практику суди звертаються до субсидіарного застосування норми Конституції, розвиваючи яку ухвалено ключову норму матеріального права, на підставі якої вирішується справа по суті чи переглядається судове рішення. Як правило, така техніка застосування норм Конституції в мотивувальній частині рішення використовується при підтвердженні потреби в застосуванні норми закону та відсутності обґрунтованих підстав для застосування норм Конституції.

У цьому контексті також важливо зауважити про поширеність ситуацій, коли очевидною вбачається відсутність конкретної конституційної норми для застосування. Тоді, за потреби, суди зазвичай надають пріоритет застосуванню загальних положень, що містяться в Конституції (критерій 2 вище), але застосовують їх із більш конкретними положеннями, що містяться в законодавстві нижчого рівня – галузевому.

В останньому випадку суди, застосовуючи норми законодавства, формують водночас системний зв'язок між ними та принципами Конституції, адже саме нормами-принципами здебільшого наповнений зміст Основного Закону. Суд після встановлення фактичних обставин справи досліджує правові наслідки таких фактів, виокремлює юридично значущі обставини, унаслідок чого формує правову основу справи на підставі чинних норм галузевого

законодавства, «підтягуючи» їх певним чином до конституційного розуміння змісту норми. Таке відбувається саме завдяки системному зв'язку між нормою галузевого закону та конституційним принципом, у чому, на наше переконання полягає безпосереднє субсидіарне застосування норм Конституції. Наразі важливим є те, що суддя, застосовуючи норми-принципи Конституції субсидіарно з приписами закону (без посилань на офіційну конституційну доктрину), фактично здійснює опосередковану конкретизацію норм Конституції. Ризиком при цій процедурі може бути порушення меж суддівського розсуду й надмірний відступ (вільне тлумачення) від букви і духу Конституції під час формування наведеного вище системного зв'язку.

1.3 Застосування норм Конституції загальними судами: досвід країн континентальної й загальної систем права

Аналіз теоретичних концепцій прямої дії конституції й конституційних прав і свобод у різних державах (тих, що належать до англосаксонської, континентальної правових систем, трансформаційних правових систем постсоціалістичних держав тощо), які прямують шляхом конституціоналізму, свідчить про історичну обумовленість відмінностей в інтерпретації цих концепцій. Вони пов'язані насамперед з особливостями розуміння сутності конституції й верховенства права, співвідношення національного, наднаціонального і міжнародного права в правовій системі, специфікою сприйнятої конституційної концепції основних прав людини, меж приватної автономії й дії конституційних прав у публічно-правових та приватноправових відносинах. Ключову роль при цьому відіграють реалізована в національному правопорядку модель конституційного контролю та структура національної судової системи.

У західній юридичній літературі стосовно прямого застосування норм Конституції не так багато джерел, як може спершу здатися [105, с. 117]. Безпосереднє (пряме) застосування норм Основного Закону закріплене в ряді конституцій держав, утім практичне втілення цього конституційного постулату

звичайними судами в разі існування самостійного органу конституційної юрисдикції, а також за наявності значного масиву спеціальних законів, не є значним та істотним. Конституційне та галузеве законодавство різних країн містить відмінні моделі забезпечення безпосереднього застосування норм конституції, зокрема крізь призму дослідження відповідності законів конституції. Таке, як правило, виявляється на стадії судового захисту прав і свобод людини. У разі існування в державі відповідної системи, яка здійснює позапарламентські механізми контролю конституційності законів (конституційний суд, конституційний трибунал, конституційна рада тощо), пряме застосування норм конституції здійснює також такий орган. Тобто суди і орган конституційного контролю по суті здійснюють споріднену функцію – забезпечення верховенства конституції, однак за допомогою різних методів і на різних стадіях правозастосування.

Отже, висвітлюючи питання застосування норм конституції судами під час розгляду конкретних справ щодо захисту основних прав і свобод осіб, визначальним у цьому процесі виокремлюємо якнайшвидше поновлення цих прав. Відтак правова процедура захисту основних прав має бути оптимальною, у ній законодавчо повинні бути закріплені процедури, які зможуть забезпечити процесуальну економію, оперативний розгляд справи та ефективність захисту, що ґрунтується на конституційних нормах. У цьому сенсі важливим є питання взаємовідносин між звичайними судами та конституційним судом, адже під час власної юрисдикційної діяльності ці органи обов'язково будуть стикатися з конфліктами правових позицій, колізій і розмежування компетенції, оскільки однаково уповноважені застосовувати конституційні норми у своїй юрисдикційній діяльності. М. В. Савчин наголошує, що конвергенція також породжує конкуренцію між судовими юрисдикціями. Залежно від особливостей національної правової системи суди по-різному схильні зважувати конституційні цінності та принципи. Конкуренція юрисдикцій може виникати по різних лініях, наприклад: а) верховні суди та наднаціональні інституції (Суд ЄС); б) конституційні суди, які захищають верховенство конституції, та

наднаціональні суди; в) конституційні суди, верховні суди та міждержавні суди (ЄСПЛ). Ці комбінації можуть варіюватися залежно від конкретних обставин справи та правового стилю інтерпретації правових актів і юридичної аргументації рішень судами [189, с. 297].

Ми підкреслюємо, що саме суди перебувають «на передовій лінії» застосування звичайних (і конституційних) законів, а отже, їхня роль у забезпеченні верховенства Конституції не перебільшується. Місцеві суди є першими, які мають можливість виявити проблему застосування закону з точки зору конституційності, їх розуміння змісту конституційних положень визначає якість захисту конституційного ладу, а з точки зору індивідуального доступу – якість захисту основних прав. Існують різні методи розмежування компетенцій та соціальної оцінки ролі конституційного суду та звичайних судів, які відображаються у відносинах останніх. Крім того, повноваження та готовність звичайних судів розглядати питання конституційності є важливими для особи, чиї права були порушені, оскільки від цього залежить швидкий розгляд порушень або у звичайному судочинстві (у децентралізованих чи спеціальних системах), або за допомогою подання попереднього запиту у централізованих системах [72]. Як наголошують деякі автори [15], розмежування між конституційними і звичайними судами з позиції захисту прав людини полягає у функції забезпечення певних гарантій основних прав, що є пріоритетною в конституційних судах, які можуть розглядати у своїй діяльності рішення звичайних судів (щодо України – розглядати остаточне судове рішення на предмет застосовності законодавчого припису, який, на думку суб'єкта звернення, є таким, що суперечить Основному Закону. – *A. P.*), тоді як завданням звичайних судів є відновлення законності в горизонтальних та вертикальних відносинах. Конституційні суди розглядають лише питання права, тоді як звичайні суди ухвалюють рішення щодо конкретних справ [25]. Отже, верховні суди в децентралізованих системах ухвалюють рішення з конституційних питань, лише якщо це необхідно для конкретного спору, конституційні суди здійснюють також і абстрактний контроль [24; 72].

Викладене зумовлює потребу в ілюструванні підходів до застосування норм конституції під час здійснення правосуддя судами в країнах із централізованою та децентралізованими формами конституційного контролю [38, с. 346–348].

Питання про пріоритетність положень щодо забезпечення механізму реалізації принципу прямої дії конституційних норм пов'язують саме з діяльністю судів, а також окремих органів конституційного контролю. Конституційні суди виникли в країнах, що програли війну (Німеччина, Італія, Австрія), згодом у країнах, що звільнилися від усіх видів диктатур (Іспанія, Португалія), а після 1989 року майже в усіх країнах колишнього радянського блоку. У Польщі Конституційний суд був створений в 1985 році, але розпочав роботу тільки в 1997 році, після набрання Конституцією чинності [11, с. 48].

Так, звернення до польського законодавства дає підстави побачити заклик до прямого застосування норм Конституції Польщі. Вперше у ч. 2 ст. 8 розділу 2 Конституції Польщі було закріплено «The provisions of the Constitution shall apply directly unless the Constitution provides otherwise» [29]. Цитоване положення Конституції у практичному аспекті проявилось спочатку як загальне відхилення від моделі застосування судами Основного Закону, однак у подальшому винятками з цього процесу стали відсутність закону чи навпаки, його суперечність приписам Основного Закону, що виявлялися у правозастосовній діяльності судді [20]. Отже, проблема прямого застосування Конституції Польщі була переведена з площини конституційного постулату до обов'язку судів під час здійснення правосуддя [1, с. 35]. У рамках австро-німецької моделі спеціального судового конституційного контролю, що реалізується в Україні, таке пряме застосування очікується насамперед від КСУ, який, вирішуючи конституційні справи, зокрема щодо порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, інтерпретує Конституцію і встановлює конституційний зміст законів. Так само для французької доктрини переважно вважається, що загальні й адміністративні суди не можуть перевіряти закони на предмет їх конституційності, тобто там закріплений так

званий підхід соціалістичного конституціоналізму [11, с. 46].

При спробах провести науковий аналіз поняття «пряма дія Конституції», наприклад у новітній літературі Франції та США (двох символах сучасного конституціоналізму), пише Л. І. Летнянчин, на нас чекає швидше розчарування. Загалом правова система США є архетипом тих правових систем, у яких Конституція має пряму дію, причому не на рівні лозунгу, а за посередництвом сконструйованого у 1803 році (легендарне рішення Верховного Суду США у справі Мербері проти Медісона [*Marberi v. Madison*]) чіткого процесуального механізму *judicial review*. У Франції ж існує прямо протилежний підхід: ні суди загальної юрисдикції, ні адміністративні суди не мають права безпосередньо застосовувати Конституцію і здійснювати будь-які форми конституційного контролю під час розгляду конкретних кримінальних, цивільних чи адміністративних справ [105, с. 118].

Продовжуючи процесуальний механізм *judicial review*, виокремимо правила тлумачення норм Конституції Верховним Судом США під час здійснення його правозастосовної діяльності – *judicial supremacy* (судове верховенство). Цьому поняттю в межах теоретичного дослідження приділила увагу українська дослідниця О. С. Копитова, яка намагалась адаптувати наведене поняття в межах романо-германської правової системи [89, с. 321]. Учена, зокрема, підкреслює, що тлумачення законів, а також Конституції належить до повноважень Верховного Суду США, що володіє найвищою владою в питаннях конституційного тлумачення, яке передусім отримало звичну історично визнану назву «судове верховенство» і характеризується міцною силою визнання в американському суспільстві [22; 18; 26]. Хоча також висловлювались думки й існують публікації щодо критики судового верховенства під кутом так званого «народного конституціоналізму» чи «популярного конституціоналізму» [17; 9]. Утім доктрина судового верховенства наразі все ж таки переважає у правовому полі США й суттєво затьмарила концепції верховенства закону та підходів конституційного тлумачення кожною гілкою влади самостійно, а також концепцію народного конституціоналізму [21]. Більшість юридичної спільноти наголошує на тому, що закон під час його застосування

судами, особливо ВС, вимагає судового верховенства – тобто приведення змісту законів до конституційно-правового змісту шляхом тлумачення (за потреби) норм Конституції [23, с. 488]. У практичному вигляді, продовжує О. С. Копитова, судове верховенство полягає в тому, що такий найвищий ідеал права, як Конституція США вимагає судового тлумачення у прив'язці до конкретних обставин справи, а також у контексті зміни історичної парадигми, забезпеченні основних прав людини, інтересів держави тощо [28; 89, с. 321–323]. Учена доходить висновку, що вказаний підхід на сьогодні є доволі схожим із українським за винятком того, що тлумачення положень законів і норм Конституції в Україні здійснюється різними органами, однак у схожому, якщо не сказати спільному ключі, – керуючись верховенством права та верховенством Конституції. Так, розкриття змісту норм права, пошук їх смислу, визначення волі законодавця для розв'язання судового спору та захист суб'єктивних прав позивача чи відповідача покладається на суди системи судоустрою. Водночас КСУ відповідно до власної конституційної функції розглядати конституційні скарги фактично перевіряє зміст закону на відповідність Конституції. Таку діяльність неможливо здійснити без звернення до розкриття змісту законів, однак в іншому аспекті – шляхом встановлення конституційно-правового смислу норм законів під час власної юрисдикційної діяльності. Отже, юрисдикційна діяльність двох державних органів – ВС і КСУ – в Україні є доволі схожою на діяльність у США зі здійснення судового верховенства, за єдиним винятком: у США таку функцію виконує Верховний Суд, оскільки там існує децентралізована форма конституційного контролю [89, с. 321–323].

Остання теза підкреслює фактичну належність ВС до органів здійснення проміжного конституційного контролю та можливість обережної конкретизації норм Конституції (оскільки її тлумачення є функцією КСУ) під час судового перегляду справ. Тобто йдеться про змішану форму конституційного контролю в Україні, про яку наголошувала у своїх працях І. Е. Берестова [38, с. 354], у тому числі під кутом майбутнього ризику колізій конституційних функцій ВС та КСУ.

Щодо судового тлумачення норм Конституції прикметним є бачення американського дослідника Стефана Гардбаума в частині порівняльної

перспективи практичної сили судового верховенства [28, с. 19]. На його думку, практична сила судового верховенства залежить від двох, частково пов'язаних факторів: 1) наскільки широкі можливості залишає конституційний текст для інтерпретації, а отже, для дії інтерпретаційного верховенства (судового), і 2) наскільки легко чи складно вносити зміни до тексту в межах встановленого формального механізму. У разі якщо конституція схожа на кодекс, судове верховенство обмежуватиметься більше ніж у разі наявності короткої конституції, наповненої «величними загальними положеннями», двозначностями та недостатньо певними положеннями про основоположні права, зазначає С. Гардбаум. Аналогічним чином, незважаючи на аналітичні та нормативні відмінності між інтерпретацією існуючого конституційного тексту та його зміною шляхом внесення офіційних поправок, відносна значущість та роль, більше того, існування інтерпретаційного верховенства (судового) залежать від загальної легкості чи складності процедури внесення змін до конституції. Це передусім і здебільшого залежить від чотирьох факторів: 1) наскільки потрібна більшість голосів, визначена формальними правилами внесення змін, 2) чи має конституційний суд юридичну та політичну владу для розгляду зміни до конституції по суті, 3) чи існує тимчасово або постійно домінуюча політична партія чи коаліція, здатна набрати необхідну кількість голосів для внесення змін, та 4) чи перешкоджає внесенню змін культурний статус конституції. Якщо ці чинники збігаються і внесення змін відбувається доволі легко, складніше стверджувати, що у практичних цілях судова влада є остаточним чи кінцевим тлумачем конституції. Саме тому, завершує вчений, що Конституція США є короткою/загальною і (як і канадська) практично складнозмінною, твердження про судове верховенство в цьому сенсі має сенс [28, с. 21].

Водночас вважаємо за доцільне навести погляди про критику доктрини судового верховенства. Дебати між судовим верховенством та його альтернативами існують у США (та в інших державах), оскільки судове верховенство як особливий вид судового тлумачення не є необхідною чи автоматичною характеристикою судового контролю. За його наявності чи без

нього конституційна система може більш-менш очевидно функціонувати у будь-якому разі. Так, можливо, на підставі прямого текстуального положення конституції про це система може регулярно розглядати судові інтерпретації як обов'язкові для майбутніх дій законодавчої та виконавчої влади [17; 9]. На відміну від цього, у Японії давно склалася практика, коли Верховний суд приймає конституційні тлумачення законодавчого бюро кабінету міністрів виконавчої влади, яке в такий спосіб фактично здійснює інтерпретаційне судове верховенство [28, с. 22]. Отже, за децентралізованого підходу загальні суди прямо застосовують норми основного закону як норми прямої дії, без звернення до конституційного суду (зазвичай через відсутність останнього). До держав, які запровадили модель децентралізованого конституційного контролю, належать Аргентина, Бразилія, Греція, Канада, Мальта, Мексика, Монако, Сан-Марино, Швейцарія, Естонія тощо. Наприклад, у Ірландії Верховний та Високий суди можуть визнати нормативний чи індивідуальний акт неконституційним та ухвалити рішення про відшкодування заявнику [30; 38, с. 347].

Принцип прямої дії норм конституції дістав безпосереднє визначення в: Конституції ФРН 1949 року (ст. 1), конституціях деяких постсоціалістичних держав (ст. 5 Конституції Республіки Болгарія 1991 р.; глава 3 розділу II Конституції Республіки Македонія 1991 р.; ст. 15 Конституції Республіки Словенія 1991 р.; ст. 8 Конституції Республіки Польща 1997 р.), конституціях деяких пострадянських держав (ст. 15 Конституції Естонської Республіки 1992 р.; ст. 6 Конституції Литовської Республіки 1992 р. тощо) [105, с. 118].

Застосування норм конституції судами відбувається, як ми вже наголошували вище, у разі переконання суду в суперечності норми закону конституції. У таких випадках у державах із окремим самостійним органом конституційного контролю (конституційний суд, конституційний трибунал, рада тощо) остаточне рішення щодо неконституційності норми закону ухвалює саме такий орган. Наслідки визнання норм законів неконституційними пов'язуються із конституційними і законодавчими повноваженнями органів конституційного контролю. Так, в Аргентині, Чилі, Данії, Фінляндії, Японії, Норвегії та Швеції

конституційні чи верховні суди обмежуються визнанням незастосовності нормативного акта у конкретній справі, у зв'язку з чим відсутня жодна формальна гарантія єдності судової практики. Тому в судовій системі повинна бути сильна неофіційна узгодженість, особливо за допомогою наявності інформації та готовності дотримуватися певних керівних принципів, щоб уникнути ухвалення різних рішень, а отже, правової невизначеності [72, с. 47].

Також органи конституційного контролю в різних державах наділяються, зокрема, повноваженнями розширення сфери контролю. Йдеться про початок нового судочинства або ухвалення рішення щодо конституційності нормативного акта, на підставі якого було ухвалено оскаржуваний індивідуальний акт, у тому самому судочинстві; у цьому разі це (друге) рішення має дію *erga omnes* (щодо всіх). Однак дія рішення щодо індивідуального акта також може поширюватися не лише на конкретну справу: наприклад, у Чорногорії, коли Конституційний суд ухвалює рішення щодо індивідуального акта, що порушує права кількох осіб, лише одна або деякі з яких звернулися зі скаргою до Конституційного суду, рішення поширюється на всіх осіб, чиї права було порушено. Крім того, у деяких державах конституційний суд може встановити, що нові адміністративні чи судові акти, аналогічні визнаним недійсними конституційним судом актам, надалі будуть неконституційними (зокрема, у Німеччині, згідно зі ст. 170 Закону ФРН «Про Конституційний суд»). Отже, навіть ухвалюючи рішення в конкретній справі, Конституційний Суд дає загальні вказівки щодо того, якими можуть бути дії судів або адміністративних органів для того, щоб відповідати Конституції [72, с. 48–49].

Висновки до першого розділу

Політико-правові (зовнішні і внутрішні) та конституційно-функціональні аспекти сучасного суспільства формують палітру найрізноманітніших факторів, що має враховувати у своїй діяльності правозастосувач, насамперед суд, який завжди має пам'ятати про баланс інтересів при розгляді складних справ,

пов'язаних із захистом фундаментального права особи (порушеного у минулому) і забезпечення стабільності правопорядку водночас. Завдання, зокрема, ВС – виробити єдині підходи в застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії й алгоритм впровадження таких підходів у буденну правозастосовну діяльність судів в умовах колізії публічних і приватних інтересів.

Звертаючись до суду в досліджуваних судових процесах, особа прагне не просто отримати судове рішення, а здійснити ефективний судовий захист свого права, який характеризується поновленням чи визнанням її права із належним виконанням ухваленого судового рішення на засадах верховенства права, рівності і змагальності сторін (ст. 8, п. п. 1, 3 ч. 2 ст. 129 Конституції). Застосування конституційної норми замість галузевої вимагає особливо ретельного тлумачення норм цивільного, господарського та інших норм матеріального права, якими врегульовуються спірні відносини, тобто тих, що мають поставати нормативною основою вирішення справи. Це пояснюється тим, що вітчизняна традиція правозастосування передбачає презумпцію конституційності правових норм, і якщо галузеві норми, на переконання суду, суперечать Конституції, виявлення судом невідповідності галузевої норми конституційній повинно бути результатом не випадкового «відкриття», а системного підходу до застосовуваних норм законів.

Спектр чинників, що впливають на безпосереднє застосування норм Конституції як норм прямої дії в конкретній справі, охоплює питання від політико-правових (зовнішніх і внутрішніх) до конституційно-функціональних конкретного суб'єкта правозастосування, зокрема: 1) деякі норми Конституції є політико-правовими з особливим стилем викладення, центральним джерелом права; 2) законодавче регулювання суспільних відносин в умовах воєнного чи надзвичайного стану (надзвичайні закони, норми законів ультраактивної дії, закони про внесення змін до ряду спеціальних законів, кожний з яких урегульовує окрему сферу суспільних відносин; норми законів, якими обмежуються окремі права і свободи людини і громадянина у зв'язку з новою законотворчою політикою під час воєнного стану тощо); 3) перехідне правосуддя

в Україні, яке посилюється воєнним станом у державі; 4) загальна криза в державі, яка, на жаль, посилюється, і потреба у відновленні всієї України, а не тільки реформування її окремих сфер економіки; 5) прагнення України стати повноправним членом ЄС, тобто неухильне дотримання судами європейських стандартів у сфері судочинства; 6) існування колізій тлумачення норм права, утілених у правових позиціях ВС (який уповноважений застосовувати норми Основного Закону України як норми прямої дії, тобто здійснювати по суті проміжний конституційний контроль і фактично дискваліфікувати норми законів у конкретній справі) та юридичних позиціях КСУ (який у своїй юрисдикційній діяльності звертається до тлумачення норм законів України під кутом встановлення конституційності їх змісту із дискваліфікацією норми закону загалом і рішення якого є обов'язковими згідно зі статтею 151² Конституції).

Безпосереднє (пряме) застосування норм основного закону закріплене в ряді конституцій держав, утім практичне втілення цього конституційного постулату звичайними судами у разі існування самостійного органу конституційної юрисдикції, а також за наявності значного масиву спеціальних законів не є значним та істотним. Конституційне та галузеве законодавство різних держав містить відмінні моделі забезпечення безпосереднього застосування норм конституції, зокрема крізь призму дослідження відповідності законів конституції. Таке, як правило, виявляється на стадії судового захисту прав і свобод людини. У разі існування в державі відповідної системи, яка здійснює позапарламентські механізми контролю конституційності законів (конституційний суд, конституційний трибунал, конституційна рада тощо), пряме застосування норм конституції здійснює також такий орган. Тобто суди й орган конституційного контролю по суті здійснюють споріднену функцію – забезпечення верховенства конституції, однак за допомогою різних методів і на різних стадіях правозастосування.

РОЗДІЛ 2

ПІДСТАВИ І ПЕРЕДУМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК НОРМ ПРЯМОЇ ДІЇ СУДАМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ, ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА ЦИВІЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЙ

2.1 Потреба в застосуванні норм Конституції України під час здійснення судочинства судами цивільної та господарської юрисдикції

Поєднання у цьому підрозділі питань застосування норм Конституції під час здійснення цивільного і господарського судочинства зумовлене насамперед спільною приватноправовою природою спорів, що розглядаються. Спори про право цивільне і спори, що виникають при здійсненні господарської діяльності (крім суб'єктивних факторів виникнення), безумовно, пов'язані із загальною трансформацією приватноправової сфери в перехідний період розвитку нашої держави, який характеризується змінами в законодавстві.

У цьому контексті вітчизняна дослідниця концепцій сучасної цивільно-правової політики Л. А. Музика [111, с. 22] наголошує на неможливості повної відмови від концепції публічного права під час регулювання приватноправових відносин і окреслює загальні загрози розвитку суспільства при штучному насадженні виключно концепції приватного права на ті інститути та сфери суспільного життя, яким воно не властиве – від командно-адміністративної системи до повного насадження приватноправових основ регулювання суспільного життя. Ігнорування вказаних факторів на початку становлення незалежної України як країни пострадянського простору та впровадження майже виключно приватноправових засад у регулюванні ринкових відносин призвело до виникнення кризових явищ в економічній та соціальній сферах. Держава не повинна відмовлятися від обов'язку, який вона має перед суспільством та громадянами щодо захисту їхніх прав та інтересів через регулювання економічних відносин, встановлення і підтримку правил цих відносин. З огляду на це Л. А. Музика стверджує про недостатнє державне

регулювання, зокрема, у банківській, інвестиційній, зовнішньоекономічній сферах діяльності, що в певних випадках призводить до розкрадання величезних за обсягом сум коштів вкладників, інших інвесторів та відпливу валюти за кордон [111, с. 22].

Наразі слід вказати на відсутність наукових напрацювань щодо передумов, підстав і порядку застосування норм Основного Закону України під час розгляду цивільних і господарських справ. Частково заповнимо наведену прогалину в межах цього підрозділу, відштовхуючись від загальнотеоретичних, конституційних та міжнародних підходів до розуміння прав фізичних та юридичних осіб, а також існуючої судової практики, що слугуватиме відповідним базисом для формування власного теоретичного бачення досліджуваної проблеми.

Приватноправова природа спорів, що розглядаються в цивільному та господарському судочинстві, свідчить про наявність у кожній справі приватного інтересу. Зосереджуємо увагу на тому, що приватний інтерес ми не розглядаємо як такий, що істотно менший від публічно-правового. Так, приватний інтерес є інтересом-антагоністом публічного інтересу і в частині масовості суб'єктів, яких він стосується, поступається йому. Водночас цінності, закладені у приватному інтересі, часто є істотно вищими, ніж ті, що закладені в публічному. Це впливає насамперед із статті 3 Конституції, яка встановлює, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [86]. Відтак права і свободи людини і громадянина, що опосередковуються приватним інтересом, найчастіше підлягають конституційно-правовій охороні й захисту. Однак захист таких прав розпочинається саме в порядку цивільного судочинства.

Об'єднання категорій справ, що розглядаються, зокрема, у порядку цивільного та господарського судочинства і в яких простежується застосування

норм Конституції, у доктрині, на думку деяких учених-цивілістів, зумовлене ознакою так званого «цивілістичного» процесу. Зокрема, сучасний український процесуаліст В. І. Бобрик, посилаючись на думки інших учених (Ю. М. Грошевий, В. В. Комаров, С. О. Короед, В. М. Короленко, Р. О. Куйбіда, М. П. Курило, О. С. Ткачук, Д. М. Шадура), звертає увагу на існування наукової проблеми віднесення господарського судочинства до цивільного в межах дослідження дуалізму цивільної юрисдикції. Такий дуалізм виник унаслідок утворення та діяльності системи арбітражних, а згодом господарських судів, й окремої кодифікації господарського процесуального законодавства, а також уніфікації некримінального (цивілістичного) процесуального законодавства як засобу подолання зазначеного дуалізму [79; 55; 91; 90; 98; 99; 203; 217, с. 369; 217; 41, с. 68]. Нагадаємо, що законодавча уніфікація відбулася у 2017 році із ухваленням нових редакцій ГПК України, КАС України, ЦПК України, побудованих на максимально спільних підходах.

Проте, зважаючи на чинне законодавство та існуючу нині систему судоустрою в Україні, В. І. Бобрик констатує відсутність достатніх підстав для висновку, що господарське судочинство (процес) є складовою цивільного судочинства (процесу). Водночас диференціацію цивільного та господарського процесів, а також адміністративного судочинства, продовжує вчений, слід визнати історичною закономірністю розвитку судового процесу та процесуального законодавства України [42, с. 142; 204, с. 6]. Продовження уніфікації некримінального судочинства й процесуального законодавства України повністю може призвести до поглинання цивільним судочинством не лише господарського, а й адміністративного судочинства. З огляду на це В. І. Бобрик поділяє авторитетну думку В. В. Комарова, що, попри законодавчу практику впровадження різних форм судочинства (адміністративного, господарського, цивільного), «сутнісна їх єдність підтверджує все ж таки можливість існування єдиного цивільного процесуального кодексу, що дозволить оптимізувати процесуальне законодавство в цілому» [78, с. 144; 41, с. 68].

В українській процесуальній науці поняття «цивілістичний процес»

популяризувала професор С. Я. Фурса, яка відносить до цивілістичного процесу не тільки цивільний чи господарський процеси. Так, учена наголошує, що передумовою об'єднання в цивілістичний процес є характер матеріальних правовідносин, на яких ґрунтуються права й обов'язки, зокрема на майно, що дає змогу розглядати матеріальні правовідносини комплексно: від їх оформлення в належній формі (нотаріат), вирішення спірних відносин у разі виникнення правопорушень до їх ліквідації (суд) і відновлення прав (виконавче провадження). С. Я. Фурса підкреслює, що несудові юрисдикції, зокрема нотаріальний та виконавчий процеси, становлять процесуальну діяльність осіб, уповноважених державою на реалізацію юрисдикційної функції відповідно до встановленої законом процедури [210].

На думку О. О. Кармази, поняття «цивілістичний процес» слід використовувати як узагальнену правову категорію, що об'єднує самостійні приватні юридичні процеси (виконавчий, господарський, нотаріальний, цивільний), а також альтернативні недержавні форми захисту осіб, що мають процесуальний характер (медіаційний процес, третейський процес), які пов'язані спільною метою – забезпечення охорони, захисту й відновлення прав громадян і юридичних осіб. Вчена виокремлює спільну процесуально-правову природу цивілістичного процесу із притаманною йому теоретичною моделлю –структурою, взаємозв'язком і взаємодією самостійних приватних юридичних процесів, особливим місцем нотаріального процесу як саморегулятивного механізму забезпечення безспірних прав осіб, забезпечувальним змістом цивільного, господарського та виконавчого процесів щодо захисту й відновлення прав осіб [73, с. 151]. У свою чергу дослідниця проблем цивільного процесу Т. М. Кучер визначає цивілістичний процес як «сукупність близьких за змістом і виконуваною функцією комплексних галузей цивілістичної процесуальної науки, в сукупній основі яких лежить реалізація, охорона, захист і відновлення прав, свобод та інтересів осіб, заснованих на рівноправному, вільному та самостійному характері їх врегулювання, що і обумовлює необхідність їх системного дослідження на предмет достатності та надійності гарантованих державою способів

розпорядження, володіння та користування правами» [102, с. 371]. А. О. Дика визначає «цивілістичний процес» як єдність досудових, судових та постсудових процедур, зокрема нотаріального, цивільного (судового) та виконавчого процесів, завданням яких є належна та своєчасна охорона, захист і відновлення прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб і держави. На її думку, лише взаємодія певних юрисдикційних органів, які діють у межах самостійних юридичних процесів, що є складовими цивілістичного процесу, взаємопов'язаність законодавчих норм, що регулюють їхню діяльність, створить оптимальні процедури охорони, захисту й відновлення прав суб'єктів цивільних відносин, зробить їх ефективними й своєчасними [61, с. 220].

Викладене дає підстави використовувати термін «цивілістичний процес» як інтегральну теоретичну категорію, що вказує на єдність цивільного, господарського й адміністративного судочинства України [41, с. 71–72].

У цих координатах спробуємо сформулювати спільність підходів до застосування норм Конституції як норм прямої дії у цивільному та господарському судочинстві, оскільки цивільний процес є всеохоплюючою загальною судовою юрисдикцією, у порядку якого розглядається найбільша кількість судових справ різних категорій та видів проваджень (позовного, наказного, окремого) і захищаються цінності найвищого рангу, закріплені як відповідні права і свободи людини і громадянина, що підлягають конституційній охороні й захисту: визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції).

Розмірковуючи над підставами і способами захисту прав осіб у порядку цивільного судочинства, маємо згадати про теорію трьох поколінь прав людини, адже суспільні відносини формують права людини, а права людини є невід'ємними від суспільних відносин. Саме права людини і громадянина як складне і багатоаспектне явище, пов'язане із генезою правових норм, що формулюють ці права, визначають спосіб буття індивіда. Вони визначають нормативне закріплення умов життєдіяльності індивіда, що об'єктивно необхідні для нормального функціонування суспільства й держави.

У результаті наукової систематизації прав людини в історичному огляді виникла теорія трьох поколінь прав людини [27]. Нині відбувається становлення четвертого покоління прав людини (цифрові права людини). Перше покоління прав людини – невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права. Це право громадянина на свободу думки, совісті та релігії, на участь у здійсненні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особи, право на свободу від довільного арешту, затримання або вигнання, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом та ін. Особисті й політичні права набули юридичної форми спочатку в актах конституційного національного права, а згодом і в актах міжнародного права [63]. У цьому аспекті український учений-теоретик М. І. Козюбра справедливо наголошує, що «вивчення права як людського феномену, тобто як права, що створюється людьми, спрямоване на забезпечення нормальної їхньої життєдіяльності і здійснюється людьми, є “людським” (“олюдненим”) правом – одне з основних завдань сучасної теорії права. Така людиноцентристська її переорієнтація <...> відкриває набагато ширші можливості для пошуку права в процесі практичної юридичної діяльності. Адже обсяг нормативно-правового матеріалу бурхливо і непинно зростає, він стає все більш суперечливим, а нерідко й просто хаотичним. Пошук права в цих умовах дедалі ускладнюється, тому без орієнтації на людину – найвищу, як зазначається в ст. 3 Конституції України, цінність, її права і свободи юрист-практик, навіть досвідчений, не кажучи вже про початківця, ризикує або заплутатися в нормативному лабіринті остаточно, або приймати рішення, що ґрунтуються на букві суперечливого чи й зовсім застарілого закону, тобто зайняти формально-догматичну позицію. Як наслідок, такий догматичний підхід до правозастосування врешті-решт призводить до несправедливих, неправових рішень» [68, с. 48].

Розуміння прав людини першого покоління зумовлює їх визначення як природних і невідчужуваних. Права людини є природними, бо вони формуються незалежно від волі держави, значно раніше від їх офіційного закріплення в законі, є невідчужуваними, оскільки держава не може їх скасувати або обмежити. Правам

людини першого покоління притаманний дозаконодавчий і позазаконодавчий характер; вони не створюються державою, а лише офіційно визнаються, конкретизуються й захищаються [56, с. 4]. Природні та невідчужувані права людини утворюють домагання саме й виключно щодо свободи особистості – абстрактної, формально рівної з іншими людьми можливості самостійного (вільного від зовнішнього примусу) вибору варіанта своєї поведінки, способу розпорядження власними (психофізичними) ресурсами, привласнення інших ресурсів і розпорядження ними. Вимоги певної поведінки інших осіб входять до змісту цих прав лише настільки, наскільки ця поведінка пов'язана із забезпеченням (неперешкоджанням, захистом) свободи. Водночас права людини першого покоління не обмежуються тільки негативними правами, які передбачають обов'язок держави утримуватися від втручання в певні сфери соціальної активності людини. Ці права людини більш багатогранні, їх зміст і взаємозв'язок вдало відображає класифікація, запропонована Г. Еллінеком, який виділяв три статуси особи – *status negativus*, *status positivus*, *status activus*, що визначають її становище в державі й суспільстві залежно від того, як держава забезпечує реалізацію та захист цих прав [64, с. 409]. *Status negativus* формують саме негативні права – домагання на недоторканність у сфері індивідуальної свободи, втручатися в яку не можуть ні приватні особи, ні органи державної влади. Негативні права вимагають від держави (органів і посадових осіб, наділених публічно-владними повноваженнями) і приватних осіб утримання від дій, що перешкоджають людині реалізовувати свої свободи. *Status negativus* утворюють загальновизнані права людини – право на життя, на свободу й особисту недоторканність, недоторканність приватного життя, у тому числі житла та кореспонденції, повагу до особистої гідності, честі й доброго імені, право мати майно у власності, право на свободу розпоряджатися власністю, а також свободу совісті та віросповідання, слова, друку, інформації, думки, переконань, зібрань і об'єднань, праці й іншої економічної діяльності тощо. При чому «при найближчому розгляді неважко переконатися, що ми маємо справу не з окремими правами, а тільки з особливо визнаними напрямками індивідуальної свободи, яка є

єдиною й означає вільний від втручання держави стан індивіда» [56,с. 4]. У зарубіжній літературі трапляється і така назва цих прав, як «права на фізичну цілісність» та «права на належний процес». «Права на фізичну цілісність» – це права на життя, свободу та безпеку людини (захист від фізичного насильства, тортур, жорстоких та нелюдських покарань, безпідставного арешту, позбавлення свободи чи вигнання, рабства, втручання в особисте життя), право на власність, свободу пересування, свободу думки і слова, свободу совісті та релігії (свободу світогляду і віросповідання). «Права на належний процес» – це право на публічний розгляд справи незалежним і безстороннім судом; презумпція невинуватості; гуманістичний принцип *non bis in idem* (не двічі за одне і те ж саме) – ніхто не може бути покараний повторно за злочин, за який він вже був покараний; право на правову допомогу тощо [68, с. 53–54].

Друге покоління прав людини – поглиблення особистих (громадянських/ цивільних) і розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу тощо) – сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу. Ці вимоги виникли після Першої світової війни, а вплинули на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право після Другої світової війни, коли завдяки бурхливому розвитку виробництва склалися реальні передумови для задоволення соціальних потреб громадян. Друге покоління прав людини називають ще системою позитивних прав. Вони не можуть реалізуватися без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення [63]. Каталог природних і громадянських (особистісних) прав і свобод людини поповнився соціально-економічними й соціально-культурними правами і свободами в ряді конституцій ХХ століття. Отже, права першого та другого поколінь прав людини отримали належне закріплення в так званому Міжнародному біллі про права людини, що складається із Загальної декларації прав людини, яка була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, Міжнародного пакту про

економічні, соціальні та культурні права та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, що були ухвалені 19 грудня 1966 року, та відповідних протоколів до них [198, с. 235].

Утім з огляду на існуючу судову практику, яка, на жаль, усе ще не характеризується сталістю, слід зробити висновок, що поділ прав людини на негативні (права першого покоління) і позитивні (права другого покоління) є доволі умовним. Так, у літературі постсоціалістичних країн, зокрема польській, існує інше, відмінне від вітчизняного, розуміння позитивних і негативних прав. Негативними правами іменуються права на свободу (*prawa wolnościowe*), а позитивними – всі інші права, тобто не лише соціальні, економічні, культурні, а й більшість особистісних (громадянських) і політичних прав [16, с. 11; 68, с. 55]. Вказані права є міжнародно визнаними, володіють принципами та стандартами їх забезпечення, захист розпочинається в порядку цивільного судочинства. Варто підкреслити, що розмежування між невідчужуваністю основних прав та їх обмеженням можна здійснити тільки на конституційному рівні. Відтак, якщо права і свободи людини і громадянина обмежуються новим законодавчим регулюванням, тільки КСУ може встановити, чи належать такі права до основних та невідчужуваних і чи можна їх обмежувати. Водночас прагнення кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 6 ст. 55 Конституції) належить до невідчужуваного права особи, яке не може бути обмежене відповідно до ч. 2 ст. 64 Основного Закону України.

Тобто, захищаючи конкретне порушене матеріальне право особи в судовому порядку, саме суддя першої інстанції буде встановлювати належність цього конкретного матеріального права до основного (фундаментального, конституційного).

Права людини третього покоління опосередковують відносини між соціальними спільнотами – це так звані колективні права, що належать не окремим людям, а їхнім стійким історично сформованим співтовариствам і реалізуються не індивідуально, а спільно [56, с. 6]. Розробка і закріплення цих

прав пов'язуються із закінченням Другої світової війни, вони розглядаються як своєрідна проекція індивідуальних прав людини на взаємовідносини соціальних спільнот; ними забезпечуються правовий характер цих взаємин і так висловлюються претензії людини на свободу в соціальному житті, у цьому разі свободу соціальної самоорганізації, колективного самовизначення. Права людини третього покоління, зокрема право нації на самовизначення й відповідно право на історичну Батьківщину, право на опір владі, яка порушує права, опосередковують відносини між соціальними спільнотами, тому їх гарантом, як правило, є не держава (багато в чому це права «проти держави»), а світова спільнота, яка зацікавлена в підтриманні правового характеру існуючого світового порядку. Загалом права людини третього покоління через свою специфіку залишаються поки набагато менше гарантованими (дієвими), ніж права попередніх поколінь. До прав людини третього покоління належить і так зване право народу на розвиток – власне, обов'язок передових держав світу надавати допомогу в соціально-економічному та культурному розвитку народам, які через низку причин живуть в умовах, що не відповідають сучасним уявленням про людську гідність. Тут йдеться про надання насамперед фінансової допомоги, сприяння у створенні сучасних галузей економіки, розвитку соціальної інфраструктури, підготовки фахівців із представників національних кадрів тощо. Визнання цього права породжене нерівномірністю соціально-економічного розвитку держав і народів і зумовленим нею конфліктом між «багатими» та «бідними» націями [56, с. 6–7].

Співвідношення «колективних» та «індивідуальних прав», обґрунтування можливості прирівнювання статусу перших до особистісних (цивільне судочинство) і політичних (адміністративне судочинство) є важливим питанням. Особливо при застосуванні суддею принципу пропорційності під час розгляду справи (або застосуванні методу зважування при визначенні пріоритету прав).

Як і у випадку з соціально-економічними правами, основне питання, на яке нині немає переконливої відповіді, – це питання про те, чи є «колективні» права (як і деякі екологічні) правами юридичними, чи вони становлять ідеали

й цілі міжнародного співтовариства і постають лише як «юридичні рефлекси об'єктивного права», тобто не є правами людини у класичному їх розумінні [68, с. 57], а визначають нові об'єктивні риси правопорядків.

У XXI столітті слід також говорити про становлення четвертого покоління прав людини (право на інформаційний простір світу, на надання різноманітних послуг – це глобальна мережа Інтернет; права людини пов'язані з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики та правове регулювання цифрової економіки тощо). Концепція четвертого покоління прав людини є надзвичайно важливим соціокультурним та правовим феноменом на сучасному етапі розвитку суспільства, оскільки визнання нових прав людини, розширення вже існуючого їх переліку є однією із безумовних і водночас вимушених тенденцій трансформаційного процесу правового статусу особи, що продиктована вимогами та потребами сьогодення [122, с. 271].

Із визнанням цих прав нині поетапно формуються механізми їх реалізації, а також захисту, у тому числі судового. Прикладом може бути рішення Господарського суду міста Києва у справі про звернення із позовом до Інстаграм блогерки «Діва-Олівка» про стягнення заборгованості за договором, штрафних санкцій, упущеної вигоди, матеріальних збитків та моральної шкоди, яким позов задоволено частково: «...відповідачка в порушення пункту 5 додатку до укладеного сторонами договору від 01.09.2020 належним чином не виконала взяті не себе зобов'язання, а саме не здійснила збільшення кількості підписників на відповідні (резервні) профілі/акаунти (перелік яких надано замовником) в кількості не менше 50 000 осіб/підписників на кожний профіль/акаунт (всього 89 спонсорів, тобто загалом 4 450 000 підписників). Судом встановлено, що відповідачка здійснила збільшення кількості підписників на відповідні (резервні) профілі/акаунти (перелік яких надано замовником) в кількості 22 886 осіб/підписників. Відповідачка, водночас, не заперечувала, що здійснила збільшення кількості підписників в кількості 22 886 осіб/підписників, однак заперечувала обов'язок здійснити збільшення в кількості не менше 50 000 кожному спонсору» [147]. У подальшому рішення було скасоване

апеляційним судом, але ВС касаційну скаргу позивача задовільнив частково, постанову Північного апеляційного господарського суду від 18 січня 2022 року в частині відмови в позові про стягнення 250 000,00 грн штрафу скасовував, ухвалив у цій частині нове рішення про задоволення позову, тобто з відповідачки («Діва-Олівка») було стягнуто судові витрати і штраф у розмірі 250 000 грн [141]. Отже, на сьогодні в Україні вже з'явилося перше рішення, яке стосується невиконання умов змішаного договору щодо реалізації цифрових прав.

Отже, покоління прав людини є відправним складником доктрини «живої конституції», яка, як наголошує професор А. О. Селіванов, «в сучасний період дає можливість наповнити український конституціоналізм новими субстанціями і критеріями рівня суспільного розвитку, звертає увагу на визначальну проблему ролі і місця права у політичному житті, реалізації «конституційних обов'язків» держави та її органів» [192, с. 43].

Окреслені права, що закріплюють найвищі цінності, стали належним підґрунтям для виокремлення категорій спорів, у яких найбільш поширеним убачається безпосереднє застосування норм Конституції. Це за допомогою методологічного інструментарію (зокрема, моделювання, системного, прогностичного методів та іншого аналітичного інструментарію) допомогло сформуванню авторські пропозиції найпоширеніших підходів судів до застосування норм Основного Закону України, спираючись, зокрема, на те, поширюється конституційно-правова охорона й захист на досліджувані права й інтереси чи ні. Через вироблені напрями визначено практичні аспекти застосування норм Конституції судами: у тих випадках, коли виникає спір (зазвичай) про право цивільне (чи такий, що належить до господарської юрисдикції) і особа активно проявляє волю захистити власне право через звернення з позовом. Важливим у цьому контексті є те, що в порядку цивільного та господарського судочинства людина постає не єдиним, хоч і найбільш популярним (поширеним) учасником процесу. Наприклад, юридичні особи приватного права за ЦК України володіють тим самим комплексом прав, як і фізична особа, крім тих, що за своєю природою можуть належати тільки людині (ч. 1 ст. 91 ЦК України).

Судових рішень, у яких сторони у справі (приватноправові суб'єкти) **водночас** (виділено нами. – *A. P.*) стверджують про порушення прав, якими опосередковуються найвищі цінності, окреслені в правах людини різних поколінь і обґрунтовують свої вимоги нормами Конституції, яким, на їхню думку, не відповідають закони, що врегульовують спірні відносини, відшукати не вдалося. У той же час судова практика містить судові рішення, у яких приватноправові суб'єкти позиваються *один до одного* (з приводу земельних спорів, зокрема про розірвання договір оренди землі) із використанням звичної аргументації у формуванні власної правової позиції шляхом посилення на відповідне законодавче регулювання спірних відносин, і в яких ВС застосовує норми Конституції як норми прямої дії: «На переконання ВС, обґрунтованим є висновок суду апеляційної інстанції про наявність достатніх правових підстав для задоволення вимог позову, оскільки у п. 12.5 договорів оренди передбачено можливість розірвання позивачем договору оренди землі в односторонньому порядку, що не суперечить ч. 4 ст. 31 Закону України «Про оренду землі», а відповідно до ст. 41 Конституції України та ч. 1 ст. 321 ЦК України право власності є непорушним, ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Враховуючи наведене, вимога позивача про розірвання наведених договорів оренди землі в односторонньому порядку відповідає чинному законодавству та умовам укладених сторонами договорів оренди землі» [152; 153; 154].

Автор проаналізував численні судові рішення, на підставі узагальнення яких виокремлено спільні підходи судів до застосування норм Конституції у конкретних категоріях справ. Більш наочно ці підходи можна проілюструвати шляхом цитування правових висновків судів.

1. Справи, що виникають із сімейних відносин. Справа про стягнення аліментів. Так, у судовому наказі про стягнення аліментів на дитину по-особливому застосовані норми Конституції – як рекомендація стороні реалізувати конституційне право на апеляційний перегляд справи. Видавши судовий наказ і допустивши його до негайного виконання, суд водночас повідомив, «що під час

розгляду вимог у порядку наказного провадження та видачі судового наказу суд не розглядає обґрунтованість заявлених стягувачем вимог по суті. В силу положень ч. 1 ст. 170 та ч. 7 ст. 170 ЦПК України, боржник не має права на подання заяви про скасування судового наказу, але має право звернутись до суду з позовом про зменшення розміру аліментів. Ч. 3 ст. 167 ЦПК України вказує, що судовий наказ оскарженню в апеляційному порядку не підлягає. Але боржник, на підставі п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України може оскаржити цей судовий наказ шляхом подання до Апеляційного суду Луганської області через Рубіжанський міський суд Луганської області апеляційної скарги протягом тридцяти днів з дня складання цього судового наказу» [202].

Особливістю цього судового рішення є те, що суд застосував норми Конституції не як норми закону матеріального характеру, а як особливі процесуальні норми, що закріплюють конституційну гарантію особи на апеляційне оскарження судового рішення. Відтак це рішення можна назвати таким, що фіксує процесуальні можливості сторін цивільної справи. У цьому аспекті слід погодитись із Д. Д. Луспеником, який зауважує, що відповідно до статей 3, 8, 9, 21 і 55 Конституції право на судовий захист і доступ до правосуддя належить до невідчужуваних прав і свобод людини й водночас постає гарантією захисту всіх інших прав і свобод, що визнаються та гарантуються згідно із загальноприйнятими принципами і нормами міжнародного права. З наведених конституційних положень у взаємозв'язку зі статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статтею 6 Конвенції впливає, що правосуддя як таке повинно забезпечувати ефективне поновлення в правах і відповідати вимогам справедливості [107].

Справа про обов'язок подружжя утримувати одне одного. Так, у постанові КЦС ВС сформовано правовий висновок: «... Аналіз матеріалів справи свідчить про те, що вартість лікування позивачки перебільшує розмір прожиткового мінімуму, гарантованого державою, та фактичного розміру пенсії, який вона отримує. В результаті цього, право останньої на достатній життєвий рівень для себе, гарантований статтею 48 Конституції України, буде порушене і обов'язок

держави щодо створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби, буде невиконаний (стаття 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права). Зазначене впливає з того очевидного факту, що позивачка вимушена робити вибір між можливою загибеллю від відсутності відповідного лікування, або від відсутності достатнього харчування, що прямо порушує принцип верховенства права щодо визнання в Україні людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, утвердження і забезпечення прав і свобод якої є головним обов'язком держави (стаття 3 Конституції України). У частині 4 статті 75 СК України не передбачено можливості визнання особи з інвалідністю такою, що потребує матеріальної допомоги, якщо її пенсія забезпечує встановлений законом прожитковий мінімум. Тому колегія суддів вважає, що приписи частини четвертої статті 75 СК України, відповідно до якої один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом, **не відповідають нормам статей 3, 8 та 48 Конституції України** (виділено нами. – *A. P.*), тому суд її не застосовує [205, повна правова позиція КЦС ВС викладена в додатку А за № 1].

2. Проблема непропорційного втручання у приватноправову сферу держави в особі її різноманітних уповноважених органів найчастіше проявляється у застосуванні норм Конституції різними способами у справах, що виникають із земельних відносин, щодо права власності чи іншого речового права на нерухоме майно (крім землі), з них про державну власність, комунальну власність, приватну власність тощо (цивільна і господарська юрисдикції). У таких справах позивачі (фізичні особи чи юридичні особи приватного права) такі втручання обґрунтовують як незаконні із втручанням у сутність права. А відповідачі, передусім, незаконністю трансформації окремих елементів у приватноправову сферу, унаслідок чого порушуються інтереси держави (зважаючи на конкретні обставини справи). У таких справах саме

фізичні особи і юридичні особи приватного права формують свою правову позицію на основі потреби в обов'язковому застосуванні норм Основного Закону України. Як правило, у таких справах норми Конституції застосовуються субсидіарно із рішеннями ЄСПЛ (див. підрозділ 2.3 дисертації).

Також існує чимало *рішень судів симетричного ініціювання судових процесів*: коли позивачем постає держава в особі уповноважених органів, які діють в її інтересах, або територіальна громада, що звертається про захист власних інтересів до суб'єктів приватного права. Йдеться насамперед про справи про повернення земельних ділянок у власність держави, у яких позивачем є прокурор, а приватноправовий суб'єкт – відповідачем.

Щодо територіальних громад є справи про регулювання розбіжностей та визнання укладеним договору оренди землі, у яких ВС, зокрема, дійшов висновку про те, що «...за приписами ст. 144 Конституції України, ст. 73 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» рішення Запорізької міської ради <...> підлягають обов'язковому виконанню землекористувачем, тобто позивачем» [144; 145; 146]. Норми Конституції України у цьому разі застосовані субсидіарно з приписами законів як головне підґрунтя для вирішення справи і заключний аргумент мотивування суду.

3. Наступна категорія є умовною. Нами така категорія виокремлена в результаті узагальнення ухвал (інколи рішень суду по суті) з вирішення процесуальних питань щодо задоволення або про відмову в задоволенні клопотань учасників процесів застосувати норми Конституції як норми прямої дії, а не приписи конкретних законів і звернутися до ВС для подальшого вирішення питання про конституційність норм законів, які, на думку учасників процесів, суперечать Конституції.

Більшість таких процесуальних ухвал виявлено у справах, що стосуються банківської, інвестиційної, зовнішньоекономічної сфер діяльності. Клопотання про потребу в застосуванні норм Конституції обґрунтовані посиланням на суперечність конкретних приписів законів України Основному Закону України. У той же час такі клопотання заявляють як під час розгляду, так і під час

подальшого перегляду таких судових рішень. Базовим аргументом також постає наголошення сторони на непропорційному втручанні держави в економічні свободи учасників приватноправових відносин (фізичних та юридичних осіб).

У цьому контексті слід зауважити, що загалом ідея втручання в економічні свободи як легітимний вплив у сфері приватної автономії ґрунтується на тому, що найбільш ефективним гарантом прав людини є держава, водночас постаючи найпотенційнішим їх порушником. Тому таке втручання повинно мати належне обґрунтування, бути розумним, передбачуваним і не посягати на сутнісний зміст права [162, с. 26]. Непропорційність втручання, з-поміж іншого, обґрунтована неякісністю існуючого законодавства, зокрема надмірним розсудом органів публічної адміністрації чи судових органів [190, с. 34]. З огляду на це другим блоком аргументів порушення конкретними приписами законів Конституції та відповідно прав суб'єктів приватних відносин як учасників справи виокремлюємо швидкі законодавчі зміни, які не є необхідними у демократичному суспільстві та не мають легітимної мети (зокрема, рішення ЄСПЛ у справі «*Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine*») [173], і якими обмежуються або скасовуються права чи легітимні очікування учасників приватних правовідносин тощо.

4. Справа про довічну соціальну виплату, що була розглянута у порядку цивільного судочинства (страхові виплати у зв'язку з трудовим каліцтвом – нещасний випадок на виробництві, що призвело до втрати працездатності, виплати за рахунок Фонду соціального страхування). ВС у своєму правовому висновку застосував ч. 1, 2 ст. 24, ч. 3 ст. 25, ч. 1 ст. 41, ч. 1 ст. 46, ч. 1 ст. 64 Конституції України, обґрунтувавши суперечність ч. 1 ст. 46 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» наведеним нормам [141; повна правова позиція КЦС ВС викладена в додатку А за № 4].

5. Наступна категорія справ стосується захисту охоронюваного законом інтересу. Таких рішень дуже мало, однак мотивування судів у них є цінним, оскільки судами по суті здійснено конституційно-правову класифікацію охоронюваного законом інтересу у доволі чутливій площині – забезпечення

етнічних цінностей національних меншин у питаннях права комунальної власності на земельну ділянку. Так, ВП ВС дійшла висновку, що «охоронюваний законом інтерес стосується: 1) права на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності позивача як національної меншини України (ст. 11 Конституції України); 2) права на збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність (ст. 54 Конституції України); 3) права на розвиток національних культурних традицій, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії (ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні»); 4) права на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення (ст. 10 Закону України «Про національні меншини в Україні»). ВП ВС зазначила, що інтерес до прагнення користування конкретним матеріальним та нематеріальним благом зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкованого у суб'єктивному праві простого легітимного дозволу на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності як національної меншини України, збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, розвиток національних культурних традицій, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, збереження життєвого середовища в місцях їх історичного й сучасного розселення з метою задоволення індивідуальних та колективних потреб» [143; повна правова позиція ВП ВС у додатку А за № 3].

6. Завершуємо виокремлення категорій справ останньою групою судових рішень, у яких можна простежити застосування норм Конституції України. Назвемо її умовно *«спори про право, що виникають у зв'язку із втручанням будь-кого у невідчужувані права фізичних осіб»*. Важливим є те, що такі спори розглядаються тільки у порядку цивільного судочинства й у таких справах суд захищає цінності найвищого рівня, оформлені в основні права, що підлягають також конституційній охороні й захисту. У цьому контексті слід погодитись із О. Р. Кібенко та В. Ю. Уркевичем, які зазначають, що «загальні (цивільні) суди не мають чітко визначеної предметної юрисдикції та розглядають справи про

захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин у всіх випадках, за винятком, якщо розгляд таких справ прямо визначений за правилами іншого судочинства. Іншими словами, законодавець запровадив такі правила розмежування юрисдикції судів: загальна (цивільна) юрисдикція є всеохоплюючою; якщо справа не віднесена до юрисдикції інших (адміністративних чи господарських) судів, то вона підлягає розгляду загальним (цивільним) судом. Критеріями відмежування справ цивільної юрисдикції від інших є, по-перше, наявність у них спору про право цивільне, а по-друге – суб'єктний склад такого спору (однією зі сторін у спорі є, як правило, фізична особа)» [74]. Тобто для захисту невідчужуваних прав і свобод людини функціонує механізм конституційно-правових гарантій, які запобігають авторитаризму та бюрократичному свавілля. Зокрема, щодо природних прав фізичних осіб – це автономний простір невідчужуваних прав і свобод індивіда [169, с. 24], тобто внутрішня іманентна, «неминуча» притаманність людині, невід'ємність від неї цих прав і свобод людини [209]. Також слід зазначити, що окремі права другого покоління прав людини можуть належати юридичним особам так само, як і фізичним.

Виокремлені вище категорії справ засновані на вивченні рішень судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій за період з грудня 2017 року до листопада 2022 року. Під час аналізу виокремлено понад 100 рішень цивільної й господарської юрисдикції, у яких убачається застосування конституційних норм, зокрема рішення, у яких не лише аргументи сторін ґрунтуються на нормах Конституції згідно з описовою частиною рішення, а й мотивувальна частина містить висновки судів щодо застосування норм Основного Закону України різними способами. Ми також брали до уваги рішення, у яких мотивувальна частина починалася з посилання на конституційні норми, але базовою нормою, якою врегульовувалися спірні відносини (окрім окремого провадження в цивільному та наказного в цивільному і господарському провадженнях), були конкретні норми законів, і рішення містило належне

тлумачення таких законодавчих норм.

Продовжуючи, слід наголосити, що застосування норм Основного Закону України в конкретній справі завжди пов'язано з дослідженням фактів, доводів та вивченням нормативної основи справи шляхом встановлення системного зв'язку між конституційною нормою та змістом законодавчого припису на предмет його відповідності Конституції. Аналіз судової практики свідчить, що норми Конституції в цивільному та господарському судочинствах часто застосовують разом із рішеннями КСУ, які згідно зі ст. 152² Основного Закону України є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені [85]. У нашому дослідженні свідомо оминаємо такий загальнообов'язковий за наслідками вид актів КСУ, як висновки, оскільки ці акти застосовуються у законотворчій діяльності, юрисдикційній діяльності КСУ, але не у правозастосовній діяльності судів.

І. Е. Берестова зазначає, що конституційний принцип обов'язковості рішень КСУ зумовлює їх особливі ознаки джерел права в силу іманентно властивих їм юридичних особливостей конституційно-правового характеру. Рішення органу конституційної юрисдикції є не звичайними актами судової практики, вони ніби «примикають» до Конституції, утворюючи разом із нею особливий вид конституційних джерел права, що існує паралельно із законами, підзаконними актами, судовою практикою, іншими видами джерел права, що специфіка рішень КСУ полягає в тому, що в їх змісті відбувається розкриття, уточнення нормативних величин найбільш високого, абстрактного рівня – загальних принципів права, конституційних цінностей і принципів, які набувають реалізації в усіх галузях права. У механізмі реалізації засобів юридичного захисту учасник судового процесу може використати рішення КСУ як основний аргумент, що не є законом як таким, однак постає додатковим заключним аргументом рівня закону, спростовуючи приписи останнього чи підтримуючи конституційність [38, с. 77, 412].

При безпосередньому (а не субсидіарному) застосуванні норм Конституції в цивільному чи господарському судочинствах, коли конституційна норма

є відправною для галузевої норми, що ухвалена законодавцем у розвиток конституційного припису, виокремлюємо такі випадки.

У *першому* випадку суд формує власні висновки, насамперед, на основі конституційно-правової норми, незважаючи на наявне мотивування у рішенні, що ґрунтується на тлумаченні галузевої норми чи їх сукупності. Норма Конституції постає заключним елементом мотивувальної частини рішення суду, оскільки за іншого мотивування суд вважає його недостатнім. У *другому* – під час розгляду справи (перегляду рішення) суд убачає конкуренцію рівних за своєю юридичною силою законодавчих норм та констатує неможливість розв'язання цих колізій через установлення субординації норм під час судового правозастосування або неможливість подолання прогалини у законі/праві, або констатує правову невизначеність. З огляду на це суд застосовує норми Конституції як норми прямої дії у мотивувальній частині судового рішення, як правило, з посиланням на ст. 8 Конституції. У *третьому* випадку – наявне переконання суду про суперечність норми закону Конституції, у зв'язку із чим суд застосовує норми Конституції як норми прямої дії з посиланням, як правило, на приписи ст. 8 Основного Закону України.

Також конституційні норми слід застосовувати у разі, якщо законодавча норма, що мала б застосовуватися, не охоплює повністю весь спектр питань, що належать вирішити. В такому разі тлумаченню підлягають як галузева, так і конституційна норми. Останнє спонукає до встановлення компетенції органу, який міг би здійснити тлумачення норми Конституції. Цим органом в Україні є лише КСУ. Відтак суди можуть застосовувати у своїх рішеннях тільки те тлумачення конкретної норми Основного Закону України, щодо якого вже висловився КСУ. Суди не можуть надавати власною інтелектуальною діяльністю розуміння норми Конституції, оскільки це виходить за межі їх конституційної компетенції.

Отже, застосування конституційної норми замість галузевої, яка врегульовує спірні відносини і має постати нормативною основою вирішення справи і яка, на переконання суду, суперечить Конституції, вимагає особливо

ретельного тлумачення цих галузевих норм, оскільки вітчизняна традиція правозастосування передбачає презумпцію конституційності правових норм. У той же час виявлення невідповідності галузевої норми конституційній має бути результатом не випадкового «відкриття», а системного підходу до норм, що підлягають застосуванню судом. У кожному випадку суд повинен з'ясувати, чи не суперечить відповідна норма права вищим в ієрархії законодавства нормам – аж до конституційних норм. Детальніше про це йтиметься у подальших підрозділах дисертації.

2.2 Підходи адміністративних судів у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії

Як було зазначено в попередніх підрозділах, адміністративне судочинство у цій праці виокремлено в особливий вид диспозитивного процесу. Специфіка диспозитивних судових процесів полягає в можливості учасників окремих видів судочинства, і насамперед сторін, розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами, активно впливати на процес для захисту своїх прав та інтересів, а також у волевиявленні осіб в ініціюванні судового провадження.

Незважаючи на те, що принцип диспозитивності іманентно притаманний господарському та знайомий адміністративному судочинствам ще до внесення змін до процесуальних кодексів у 2017 році, здебільшого він позначався як галузевий принцип цивільного процесу [75, с. 27; 215, с. 27] або функціональний принцип цивільного процесу [101, с. 1814]. Із внесенням змін до процесуального законодавства у 2017 році наразі він перетворився на міжгалузевий і закріплений у ЦПК України, ГПК України та КАС України [45, с. 215].

На відміну від цивільного, в адміністративному судочинстві змістовне наповнення принципу диспозитивності є дуже специфічним, адже особливим (галузевим) принципом, що властивий лише адміністративному судочинству, є принцип офіційного з'ясування обставин у справі, або принцип офіційності. Такі відмінності в адміністративному судочинстві зумовлені предметом адміністративної

юрисдикції та особливими завданнями адміністративного судочинства [92, с. 153]. Реалізація принципу диспозитивності в адміністративному судочинстві опосередковується і, зокрема, пов'язана з: 1) принципом офіційності; 2) притаманним цьому виду судочинства принципом презумпції вини відповідача – суб'єкта владних повноважень, який повинен доводити перед судом правомірність своїх рішень, дій чи бездіяльності стосовно твердження особи (позивача) про порушення його прав, свобод чи інтересів; 3) втручанням суду, яке зумовлено власне публічним характером спорів і полягає в тому, що результати їх вирішення можуть стосуватися широкого кола осіб, а не тільки осіб у судовому процесі (Ф. І. Сербан) [195, с. 78], у зв'язку з чим диспозитивність в адміністративному судочинстві певною мірою обмежена й підконтрольна суду [45, с. 215].

Оскільки наше дослідження присвячене прикладним аспектам застосування норм Конституції, у тому числі адміністративними судами (судова практика найбільш широко представлена в цій юрисдикції), ми використовували емпіричний метод наукових досліджень як провідний. Це пояснюється тим, що саме практичні питання в діяльності судів та клопотання учасників процесів до суду висувають на перший план ті проблеми, які потребують наукового дослідження. Також маємо вказати на відсутність монографічних праць галузевого чи міждисциплінарного характеру, що присвячені теоретичним і практичним аспектам застосування норм Основного Закону України судами та іншими юрисдикційними органами. Це зумовлює потребу в формуванні авторських пропозицій підходів судів різних інстанцій та юрисдикцій у механізмі застосування норм Основного Закону України під час розгляду справ. Ми опрацювали понад 200 судових рішень (рішень, постанов, ухвал) адміністративних судів, у яких безпосередньо чи субсидіарно було застосовано норми Конституції. Для економії дослідницького матеріалу в дисертації не висвітлювались усі правові позиції з цих питань. Надалі у праці наведено посилання на ключові висновки судів, що вплинули на формування підходу суду залежно від специфіки конкретного адміністративного спору, а правові позиції повністю з аргументацією того, чому застосовується норма

Конституції, або навпаки, чому недоцільне її застосування, а тільки приписи законів, – наведені в у додатках до дисертації.

Стисло окреслимо низку питань, що мають істотне значення для розкриття підходів адміністративних судів стосовно потреби в застосуванні норм Конституції: 1) особливість предметної та інстанційної адміністративної юрисдикції, обумовлених специфікою адміністративного спору; 2) ідея і завдання адміністративної юрисдикції та ключові відмінності між нею та конституційною юрисдикцією; 3) головні категорії справ, у яких поширеним є застосування норм Конституції; 4) вади законодавства, відсутність послідовності законодавства тощо як передумови такого застосування судами; 5) які підходи адміністративних судів під час застосування норм Конституції є найбільш сприятливими для особи.

Для забезпечення верховенства конституції у контексті верховенства права адміністративне право виокремлюється як ідея правового регулювання, конкретизація принципів права. Якщо конституційне право визначає засади правового регулювання, то адміністративне право визначає інтенсивність та напрями правового регулювання [222]. Це пов'язано з особливостями структури норми права, регулятивний вплив якої спрямований на майбутнє, а тому під час ухвалення законів законодавець не володіє і не може володіти всією повнотою інформації, за яких обставин буде застосовуватися закон. Тому має залишатися певний простір для розсуду органам виконавчої влади та судової влади конкретизувати й деталізувати положення закону відповідно до засад пропорційності та поваги до прав людини. Основним критерієм розсуду є основні цілі закону та якомога ефективніший режим сприяння у здійсненні прав і свобод людини [190, с. 28, 74]. Заявлена конкретизація найяскравіше проявляється в адміністративній юрисдикції.

Так, В. М. Бевзенко виокремлює критерії адміністративної юрисдикції: 1) публічно-правові (адміністративно-правові) відносини; 2) рішення, дії, бездіяльність суб'єктів владних повноважень або виконання носіями публічних повноважень обов'язків, передбачених законодавством; 3) присутність у спірних правовідносинах суб'єкта владних повноважень, суб'єкта делегованих

повноважень або носія публічних повноважень; 4) здійснення суб'єктом адміністративного повноваження, спір про право чи обов'язок у сфері публічного адміністрування; 5) законодавство, яке закріплює повноваження суб'єктів у сфері публічного адміністрування (адміністративне законодавство чи адміністративна норма, якими врегульовано спірні правовідносини) [37, с. 145]. Отже, адміністративна юрисдикція є окремою, особливою сферою правосуддя, яка покликана захищати людину від свавілля держави. Тому конституційна підстава для існування адміністративних судів і визначення їх конституційної функції є надзвичайно важливими [96, с. 46].

На важливості адміністративної юрисдикції постійно наголошувалося особливо в період до впровадження інституту конституційної скарги. На відміну від німецької та австрійської, національна модель адміністративного судочинства виходить із забезпечення як власне «суб'єктивних публічних прав» (в широкому розумінні прав, визначених у поточних законах і в підзаконних правових актах у сферах діяльності публічної адміністрації), так і основних прав і свобод особи (встановлених на конституційно-правовому рівні). Такий широкий підхід до врегулювання об'єкта забезпечення адміністративним судочинством значною мірою зумовлений відсутністю в Україні інституту конституційної скарги (можливості громадян безпосередньо звертатися до КСУ для захисту своїх конституційних прав і свобод), а також тим, що єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні є судом «норми права», а не судом «факту» [193, с. 10–23]. Тобто обставини порушення певних суб'єктивних прав КСУ не встановлюються, а лише перевіряються на предмет конституційності відповідні норми законів, правових актів Президента України, КМУ [82, с. 96]. Отже, загальна ідея створення адміністративної юстиції полягала у створенні самостійного окремого механізму надання громадянам можливості реалізувати своє право на оскарження дій чи бездіяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб [33, с. 7].

Тож визначення адміністративного права як «конкретизованого конституційного права» зумовлює виникнення в рамках «кардинальної

реконструкції» вітчизняної його теорії цілого комплексу доктринально невіршених проблем особливого, відмінного від сучасних європейських країн, шляху розвитку українського адміністративного права і судочинства [83, с. 203–204]. О. В. Константий під «конституціоналізацією адміністративного права і судочинства України» вважає допустимим розуміти невинний процес приведення системи національних адміністративно-правових норм, визначених у поточному адміністративному законодавстві, та практики їх застосування (як суб'єктами публічного управління, так і адміністративними судами) у відповідність до ціннісного змісту, ліберальних ідей, закладених у приписах Конституції, а також міжнародно-правових договорів, насамперед Конвенції, які отримують інтерпретації, роз'яснення відповідно у практиці (рішеннях) КСУ та ЄСПЛ [83, с. 207].

Торкнувшись питання правової передумови та значення адміністративної юстиції, для цілей нашого дослідження слід зауважити про основу адміністративної предметної юрисдикції з розгляду публічно-правових спорів – компетенції судів щодо розгляду та вирішення публічно-правових спорів за правилами адміністративного судочинства. Загальновизнано, що в її основу покладено: 1) предмет спору; 2) суб'єктний склад спірних правовідносин; 3) характер спору [48, с. 6]. ВС сформував правову позицію, за якою «під час визначення предметної юрисдикції справ суди повинні виходити із суті права та/або інтересу, за захистом якого звернулася особа, заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, змісту та юридичної природи обставин у справі. Визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є суть (зміст, характер) спору. Публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин» (п. п. 19, 20 постанови КАС ВС від 23 січня 2020 р. у справі № 260/214/19 [150]). Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 19 КАС України юрисдикція адміністративних судів не поширюється на справи, що віднесені до юрисдикції КСУ. Тому наведення традиційних визначень предметної адміністративної юрисдикції та адміністративного позову має значення для

подальшого вивчення меж адміністративної та конституційної юрисдикцій, оскільки в кожній з них предметом перегляду постають нормативно-правові акти і застосовуються норми Конституції як норми прямої дії.

М. І. Мельник та С. В. Різник наголошують, що виключна конституційна юрисдикція КСУ, хоча й має дуже конкретні межі, жодною мірою не позбавляє інші суди їх обов'язку застосовувати чинний закон при розгляді справи тільки в тому разі, якщо він не суперечить Конституції. Як не дивно, продовжують науковці, але це, на перший погляд, очевидне твердження складно втілюється на практиці, незважаючи на те, що питання конституційності закону чи іншого нормативного акта в умовах подальшої демократизації України закономірно дедалі частіше постає перед судами під час розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних та інших категорій судових справ. Очевидно, зауважують учені, що й надалі максимально коректне та ефективне застосування компетенційного інструментарію судами загальної юрисдикції при застосуванні ними Конституції набуватиме дедалі більшого значення [109, с. 152–153]. Тому питання конституційної компетенції адміністративних судів та КСУ потребує детального вивчення з метою формування належних засад для застосування норм Конституції адміністративними судами як основного підґрунтя для ухвалення рішень.

О. М. Пасенюк, порушуючи питання про ефективність механізму правового захисту прав осіб у порядку адміністративного судочинства, констатує, що традиційно предмети конституційного й адміністративного права частково перетинаються у відносинах організації та функціонування публічної адміністрації. За результатами аналізу судової практики ВАС України (у 2016 р. – до запровадження інституту конституційної скарги. – *А. Р.*) О. М. Пасенюк робить висновок про те, що питання розмежування зазначених двох видів юрисдикцій, на жаль, не отримало задовільного вирішення. Особливо гостро це вимагає вирішення у справах за позовами громадян до: 1) ВРУ щодо порушення нею законодавчих процедур, установлених Регламентом ВРУ або Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»; 2) ВРУ щодо її бездіяльності, яка

проявилася у неухваленні певного закону (у тому числі й тих законів, до ухвалення яких спонукав КСУ у своїх рішеннях); 3) ВРУ щодо ненадання громадянину доступу до тексту законопроекту та можливості внести свої пропозиції щодо нього; 4) комітетів ВРУ щодо недопуску громадян на їх засідання, призначені для розгляду законопроектів; 5) народних депутатів, комітетів ВРУ, Президента України щодо неналежного розгляду ними пропозицій громадян, у тому числі законодавчих ініціатив громадян; 6) Президента України з приводу його дій із підписання міжнародного договору від імені України [117, с. 39].

Із моменту впровадження в Україні інституту конституційної скарги ситуація з колізією юрисдикцій, на жаль, не отримала правової визначеності і в певних випадках посилилася. Насамперед ідеться про повноваження КСУ щодо вирішення питань про відповідність Конституції окремих підзаконних нормативно-правових актів України, зміст яких також може містити елементи незаконності таких актів.

Якщо питання ставиться про незаконність указаних актів, як правило, йдеться про адміністративні спори, що мають розглядатися в порядку адміністративного судочинства. У той же час процесуальні кодекси, зокрема КАС України, допускають можливість звернення до КСУ фізичної особи як учасника процесу після завершення судових процесів, тобто після вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту в її спорі. Така конституційна гарантія закріплена в ч. 4 ст. 55, та ст. 151¹ Конституції – якщо особа вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі **закон** України (виділено нами. – *А. Р.*) суперечить Конституції, шляхом реалізації інцидентного конституційного контролю. Стосовно фізичних осіб та юридичних осіб приватного права – це єдиноможливий конституційно і процесуально регламентований порядок захисту своїх основних (конституційних) прав і свобод, захист яких здійснюється в порядку адміністративного судочинства і є тривалим у часі.

Однак фізична чи юридична особа часто звертається з адміністративним

позовом про оскарження рішень, актів, дій чи бездіяльності (тощо) суб'єкта владних повноважень, зокрема, нормативно-правових актів, ухвалених ВРУ, КМУ або Президентом України, тобто підзаконних (п. п. 1, 11 та окремі положення інших пунктів ч. 1 ст. 19 КАС України).

Особа порушує питання про незаконність указаних нормативно-правових актів, а отже, узагальнено можна зазначити, що в таких випадках в адміністративному судочинстві також існує елемент «вертикального» процесу: суд досліджує природу підзаконних нормативно-правових актів на предмет відповідності (законності) їх приписам законів як первинних щодо підзаконних нормативно-правових актів, які у свою чергу ухвалено на уточнення приписів законів. Адміністративний суд може визнати нормативно-правовий акт протиправним (незаконним чи таким, що не відповідає правовому акту вищої юридичної сили) та нечинним повністю або в окремій його частині. Нормативно-правовий акт втрачає чинність повністю або в окремій його частині з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду (ст. ст. 264–266 КАС України). Але, вказуючи про незаконність підзаконних нормативно-правових актів, особи, звертаючись до суду, водночас можуть наводити певні аргументи і на їх неконституційність, чи неконституційність законів, на виконання яких ухвалено оскаржувані нормативно-правові акти.

Тут слід нагадати повноваження КСУ, до яких, зокрема, належить вирішення питань про відповідність Конституції (конституційність) інших правових актів ВРУ, актів Президента України; актів КМУ, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (п. 1 ст. 150 Конституції).

Отже, питання, що вирішують адміністративні суди та КСУ, частково збігаються й перетинаються під час формування правової позиції, оскільки на практиці, як справедливо зауважує С. В. Різник, можуть виникати три ситуації, що потребують творчих конституційно-правових вирішень: 1) підзаконний акт суперечить конституційному закону; 2) конституційний підзаконний акт суперечить неконституційному закону; 3) підзаконний акт відповідає неконституційному закону [172, с. 316].

Наведене потребує надання додаткових аргументів щодо розмежування адміністративної та конституційної юрисдикцій у питаннях нормоконтролю, які в подальшому стануть належним базисом для формування правил застосування норм Конституції адміністративними судами, оскільки підходи в їхній діяльності мають свою специфіку, на відміну від загальних судів та судів господарської юрисдикції. Наприклад, якщо розглядати учасників адміністративного процесу та осіб, компетентних звертатися до КСУ, то за суб'єктивним складом начебто і не вбачається колізій між юрисдикціями.

Питання, передбачені п. 1 ст. 150 Конституції, розглядаються за конституційними поданнями: Президента України; щонайменше сорока п'яти народних депутатів України; ВС; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також фізичних осіб й юридичних осіб приватного права (ст. 56 Закону № 2136–VIII). Останні уповноважені звертатися після вичерпання всіх інших засобів юридичного захисту. Порядок звернення фізичних і юридичних осіб, як було зазначено в попередніх підрозділах, є тривалим у часі, прискорити його може, зокрема, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини відповідно до ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [168], звернувшись до КСУ із конституційним поданням з тотожного питання, але шляхом абстрактного конституційного контролю.

Отже, підзаконні нормативно-правові акти можуть ставати предметом судового контролю (адміністративне судочинство) і конституційного провадження залежно від питань, заявлених особою, і мотивування уповноваженого органу. Так, ще у перші роки своєї діяльності КСУ зробив висновок, що «перевірка законності постанов Кабінету Міністрів України і Національного банку України не належить до компетенції Конституційного Суду України» (реч. 2, 3 абз. 2 п. 3 мотивувальної частини КСУ від 27 січня 2000 р. № 13-у/2000) [207]. ВС також сформував низку правових позицій щодо розмежування адміністративної та конституційної юрисдикцій, зокрема щодо рішень чи бездіяльності ВРУ, повноважень Президента України, та інших

питань, що перебувають у політичній площині.

Так, ВП ВС у постанові від 14 квітня 2021 року у справі № 800/400/16 дійшла висновку, що «в порядку адміністративного судочинства до Верховного Суду як суду першої інстанції можуть оскаржуватися лише ті акти, дії чи бездіяльність ВРУ, які прийнято/вчинено/допущено у правовідносинах, в яких цей орган реалізовує свої владні повноваження, до яких не відноситься законотворча діяльність ВРУ, а також випадки, коли її акти підлягають перевірці на відповідність Конституції України (конституційність) Конституційним Судом України. Невідповідність актів ВРУ нормам Конституції України може бути підставою для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо їх неконституційності, що вказує на неможливість розгляду таких справ у порядку адміністративного судочинства» [125, повна правова позиція з посиланням на ст. ст. 6, 75; ч. 2 ст. 84; п. п. 3, 29 ст. 85; ст. 91; ч. 1 ст. 147; ч. 1 ст. 152 Конституції, рішення КСУ № 7-рп/2002 та № 16-рп/2003 подана у додатку Б за № 1]. Аналогічні позиції до і після наведеної були висловлені ВС у постановках та ухвалах: від 16 грудня 2020 року у справі № 9901/276/20, від 22 березня 2018 року у справі № 800/559/17, від 03 квітня 2018 року у справі № 9901/152/18, від 30 травня 2018 року у справі № 9901/497/18, від 29 листопада 2021 року у справі № 9901/947/18, від 29 листопада 2021 року у справі № 9901/487/21 тощо.

В іншій справі ВС наголосив, що «згідно з положеннями Конституції України та КАС України щодо компетенції адміністративного суду останній не може підміняти інший орган державної влади та перебирати на себе повноваження щодо вирішення питань, які законодавством віднесені до компетенції цього органу державної влади. Суд не втручається та не може втручатися у конституційну дискрецію (вільний розсуд) відповідача, підміняти його і перебирати на себе повноваження, надані йому Конституцією України. Суд зауважує, що у порядку адміністративного судочинства до Верховного Суду як суду першої інстанції можуть бути оскаржені тільки ті правові акти, дії чи бездіяльність, зокрема, Президента України, які прийнято (вчинено)

у правовідносинах, у яких Президент України реалізовує свої владні (управлінські) функції» [134; повна правова позиція з посиланням на ст. ст. 55, 102, 106 Конституції подана в додатку Б за № 2].

Останнім рішенням, яке ми наведемо в межах цього підрозділу, є рішення ВС щодо розмежування законотворчих функцій та владних управлінських. ВС зробив висновок, що: «Здійснюючи законотворчу діяльність, ВРУ не виконує владних управлінських функцій, які можуть бути предметом оскарження. У мотивувальній частині Рішення від 27 березня 2002 року № 7-рп/2002 Конституційний Суд України указав, що за змістом положень статей 85, 91 Конституції України ВРУ приймає закони, постанови та інші правові акти. Вони є юридичною формою реалізації повноважень єдиного органу законодавчої влади в Україні та відповідно до частини другої статті 147, частини першої статті 150 Конституції України є об'єктом судового конституційного контролю. Ураховуючи викладене, Велика Палата Верховного Суду вважає правильним висновок Верховного Суду у складі судді Касаційного адміністративного суду про те, що позовні вимоги про визнання протиправною бездіяльності ВРУ стосуються законотворчої діяльності відповідача, під час здійснення якої ВРУ не реалізовує публічно-владних управлінських функцій, відтак предмет позову не підпадає під контроль суду адміністративної юрисдикції» [127; повна правова позиція з посиланням на ст. ст. 75, 83, 91 Конституції подана в додатку Б за № 3].

Проілюстровані рішення найвищого суду дають підстави вважати, що основним критерієм розмежування конституційної та адміністративної юрисдикції є характер (юридичний зміст) спірних відносин. Слід погодитись із позицією О. М. Пасенюка про те, що предметом конституційної юрисдикції є діяльність вищих органів держави щодо обрання із кількох політичних альтернатив одного варіанта, який і закріплюється у формі закону чи підзаконного (загального чи індивідуального) акта. Правові межі цього вибору, за загальним правилом, встановлено Конституцією (якщо не брати до уваги міжнародні договори). Завдання КСУ, власне, у тому й полягає, щоб контролювати, чи не виходить політичний розсуд вищих органів влади за межі

приписів Конституції. Предметом адміністративної юрисдикції є діяльність публічної адміністрації, тобто корпусу політично нейтральних службовців, які за допомогою фінансових, організаційних та інших ресурсів держави з метою вирішення певних загальносуспільних проблем владно впливають на поведінку окремих приватних осіб чи їх груп. Хоча адміністративний розсуд окремих службовців (передусім міністрів) і містить елементи політичної лояльності, проте ці елементи обмежені «стратегічним» політичним рішенням, закріпленим у законі. Отже, специфіка адміністративних судів полягає в контролі за тим, щоб цілі та засоби публічної адміністрації відповідали законові та не порушували права приватних осіб [117, с. 39–40].

Перейдемо до виокремлення категорій справ (на прикладі судових рішень), у яких адміністративні суди найчастіше вдаються до застосування норм Конституції, або викладають мотивування суду стосовно того, чому слід застосовувати норми закону, а не норми Конституції. Зазначимо, що ми брали до уваги рішення всіх інстанцій, а не тільки рішення ВС.

1. Справи, що виникають із відносин публічної служби, а саме:

а) *щодо звільнення з публічної служби, зокрема про визнання протиправним та скасування наказу, поновлення на посаді державних службовців категорії «А»*. Під час розгляду й перегляду таких справ дії судів є діаметрально протилежними (залежно від підстав і предмета позову). Так, суди зазвичай вдавалися до застосування норм Конституції як при їх безпосередньому застосуванні, так і навпаки, коли суди наводили відповідні мотивування на користь застосування приписів законів, норми яких не вбачалися такими, що суперечать Конституції. Наприклад, у рішенні Шостого апеляційного адміністративного суду у справі за позовом фізичної особи до КМУ, Міністерства аграрної політики та продовольства України про визнання протиправним та скасування розпорядження і наказу, поновлення на посаді суд дійшов висновку, що «...визначення окремої категорії осіб, до яких може бути застосовано положення статті 87¹ Закону України «Про державну службу» як підстави для звільнення, є грубим порушенням базового принципу державної

служби, який має полягати у забезпеченні рівного доступу до державної служби – забороні всіх форм та проявів дискримінації, відсутності необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження. На думку колегії суддів, встановлення різниці в правовому регулюванні повинно ґрунтуватися на принципі пропорційності, який, передусім, забезпечує реалізацію принципу верховенства права. Інакше кажучи, з точки зору принципу пропорційності, відповідний закон повинен переслідувати легітимну мету та бути необхідним у демократичному суспільстві. Також застосоване обмеження має бути співмірним з метою, яку прагне досягнути законодавець, запроваджуючи його. Апеляційний суд доходить висновку щодо наявності підстав для зміни мотивувальної частини рішення суду першої інстанції, оскільки до позивача були застосовані норми статті 87¹ Закону України № 889–VIII від 10 грудня 2015 року «Про державну службу», які не відповідають Конституції України. Звільнення позивача на підставі положень статті 87¹ є протиправним, порушує принципи верховенства права, допускає дискримінацію та безпідставну зворотню дію закону в часі. В цьому випадку наявні підстави для звернення до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності статті 87¹ Закону України № 889–VIII від 10 грудня 2015 року «Про державну службу» в редакції, яка діє з 25 вересня 2019 року, а також підстави для застосування до позивача норми статті 38 Конституції України як норми прямої дії, яка вказує, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [159; повна правова позиція з посиланням на низку рішень КСУ, ЄСПЛ, ст. ст. 22, 24, 38, 64, 129 Конституції подана в додатку Б за № 4]. За підсумками розгляду цієї справи вказаний суд звернувся ухвалою до ВС про необхідність звернення до КСУ із питання, яке розглядалось, і перегляд справи триває;

б) щодо проходження служби й питань стягнення недоплаченої суми суддівської винагороди, визнання протиправними дій територіального управління Державної судової адміністрації України щодо проведення нарахування суддівської винагороди, зобов'язання відповідача нарахувати та виплатити недонараховану суддівську винагороду судді тощо за конкретно визначений період часу, починаючи з конкретно визначеного моменту без обмеження кінцевим терміном.

Таких рішень судів різних інстанцій, ухвалених по суті спору в Єдиному державному реєстрі судових рішень вже понад 100. Всі вони стосуються виплати недонарахованої суддівської винагороди. З метою економії дослідницького матеріалу зазначимо, що за результатами вивчення цих рішень можна зробити висновок про те, що суди першої інстанції частково задовольняли позови (за винятком встановлення судового контролю за виконанням рішення); суди апеляційної інстанції – навпаки, відмовляли й задовольняли апеляційні скарги територіальних управлінь Державної судової адміністрації України.

КАС ВС сформовано низку висновків, якими рішення судів попередніх інстанцій скасовано, а справи в частині позовних вимог передано на новий розгляд до суду першої інстанції у зв'язку з необхідністю правильного визначення відповідача, а також наявністю підстав для закриття касаційного провадження. Водночас мотивувальна частина постанов КАС ВС [135; 136; 137] містить посилання на норми Конституції (ст. ст. 8, 19, 130 та сукупність рішень КСУ) у блоці «IV. Джерела права й акти їх застосування». Тобто норми Конституції постають належним первинним підґрунтям для формування позиції суду у цих справах. Безпосередньо у блоці «VI. Висновок Верховного Суду», зокрема у справі № 340/1916/20 у постанові від 03 березня 2020 року, ВС висловив правову позицію щодо застосування положень статті 135 Закону № 1402–VIII при виплаті суддівської винагороди (у період з 18 квітня 2020 року до 28 серпня 2020 року), усуваючи в такий спосіб правову колізію, що виникла у зв'язку з набранням чинності Законом № 553–IX, яким Закон № 294–IX було доповнено статтею 29.

Тобто у попередній справі ВС зосередив увагу насамперед на тому, який нормативно-правовий акт підлягає застосуванню при визначенні розміру суддівської винагороди. Власне, це й було тим основним питанням, якого стосувався правовий висновок ВС. Так, у постанові від 03 березня 2020 року ВС зазначив, що розмір суддівської винагороди визначено у ст. 135 Закону № 1402–VIII, який з огляду як на свою назву, так і на сферу правового регулювання (означену в преамбулі) є законом про судоустрій у значенні ч. 2 ст. 130 Конституції (п. 54). Зміни до цього Закону в частині, яка регламентує розмір суддівської винагороди в період, про який ідеться в позовній заяві (з квітня по травень 2020 р.), не вносилися, тож законних підстав для обмеження її виплати (десятьма прожитковими мінімумами) не було (п. 55). 31. Щодо Закону № 553–IX (яким внесено зміни до Закону № 294–IX, зокрема, доповнено його статтею 29 [п. 10 розд. I Закону № 553–IX], на який посилається відповідач у спірному наказі (який позивач водночас трактує як правову підставу для обмеження виплати йому суддівської винагороди), то у розрізі наведених вище міркувань та правового регулювання спірних відносин колегія суддів зазначає, що цей Закон, оскільки він не є законом про судоустрій, ним чи іншим законом не вносилися зміни до Закону № 1402–VIII (стосовно розміру суддівської винагороди), не може встановлювати розміру винагороди судді. Розбіжність між нормами (різних) законів щодо регулювання одних правовідносин (розміру суддівської винагороди), яка виникла у зв'язку з набранням чинності Законом № 553–IX, має вирішуватися на користь Закону № 1402–VIII (п. 56). <...> Для спірних правовідносин спеціальними є норми статті 135 Закону № 1402–VIII, які попри те, що в часі цей закон ухвалено раніше, мають пріоритет стосовно пізніших положень Закону № 294–IX (у редакції Закону № 553–IX). Ще раз підкреслюємо, що Основний Закон України має найвищу юридичну силу, тож «спеціальність» Закону № 1402–VIII, зокрема його статті 135, що спирається передусім на конституційні положення частини 2 статті 130 і є своєрідним її «продовженням», у цьому разі безапеляційно долає доктринальний принцип подолання колізії правових норм, за яким наступний закон із того самого питання скасовує дію попереднього (попередніх) (п. 58).

Водночас згаданою постановою ВС направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції, адже для правильного вирішення спору потрібно було визначити належного відповідача у цих правовідносинах [137]. Отже, ВС у питаннях застосування норм Конституції щодо виплати розміру суддівської винагороди остаточно поки що не сформулював правової позиції. З метою економії обсягу дисертації питання дій суду у процедурі застосування норм Конституції розглянемо у наступних підрозділах, адже найбільш обґрунтовано вказані норми застосовані під час розгляду справ адміністративними судами першої інстанції;

в) *проведення очищення влади (люстрації)* (задоволені частково, із застосуванням норм Конституції). Важливим є посилання на такі рішення при дослідженні обов'язків суду перевірити норму закону та іншого нормативно-правового акта на предмет її відповідності Конституції під час судового правозастосування;

г) *звільнення з публічної служби, зокрема про визнання протиправним та скасування наказу, поновлення на роботі та стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу працівників прокуратури* (зазвичай задоволені частково із застосуванням норм Конституції). Однак, наприклад, у постанові Шостого апеляційного адміністративного суду від 12 серпня 2020 року у справі № 640/24954/19 суд опосередковано вказав на можливість застосування норм Конституції та умови такого застосування: «...Колегія суддів приходить до висновку про те, що у випадку визнання Конституційним Судом України неконституційними норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури», яким передбачена юридична відповідальність за невиконання вимог щодо подання заяви про намір пройти атестацію, буде мати місце скасування юридичної відповідальності, що в силу положень частини 1 статті 58 Конституції України дасть суду можливість застосувати таке рішення до спірних правовідносин» [160; повна правова позиція з посиланням на низку рішень КСУ та ч. 1 ст. 58 Конституції подана в додатку Б за № 5].

2. Справи щодо правового статусу фізичної особи, зокрема справи про

зобов'язання КМУ вчинити дії – забезпечити можливість оформлення паспорта громадянина України у формі книжечки. Житомирський окружний адміністративний суд звернувся до ВС з поданням про розгляд цієї справи Верховним Судом як зразкової. Рішенням КАС ВС від 26 березня 2018 року в задоволенні позову позивачці відмовлено. Не погодившись із таким судовим рішенням з підстави порушення судом першої інстанції норм матеріального та процесуального права, 25 квітня 2018 року позивачка подала апеляційну скаргу, у якій просила скасувати рішення суду першої інстанції та ухвалити нове, яким задовольнити її позовні вимоги в повному обсязі. ВП ВС постановою від 19 вересня 2018 року скасувала рішення КАС ВС і ухвалила нове про часткове задоволення позову із безпосереднім застосуванням ст. ст. 3, 8, 22, 32 Конституції як норм прямої дії [129; повна правова позиція із застосуванням норм ст. ст. 3, 8, 22, 32 Конституції, низки рішень КСУ, рішень ЄСПЛ подана в додатку Б за № 7].

3. Справи зі спорів щодо реалізації публічної політики у сферах праці, соціального захисту та зайнятості інвалідів; соціальних послуг, у тому числі:

а) про визнання дій протиправними та стягнення недоплаченої щорічної одноразової грошової допомоги;

б) щодо призначення, перерахунку та здійснення страхових виплат у сфері відповідних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, з них загальнообов'язкового державного соціального страхування (про визнання бездіяльності Фонду соціального страхування України протиправною та зобов'язання вчинити певні дії; ...зобов'язання здійснити нарахування та виплату страхових виплат);

в) справи щодо загальнообов'язкового державного пенсійного страхування про зобов'язання Пенсійного фонду України вчинити певні дії;

г) справи про захист прав громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи до управління Пенсійного фонду України про визнання дій протиправними та зобов'язання вчинити дії (перерахунок пенсії);

г) справи щодо загальнообов'язкового державного пенсійного страхування про зобов'язання Пенсійного фонду України вчинити певні дії,

зокрема про поновлення виплати раніше призначеної пенсії громадянину України, який постійно мешкає за кордоном;

д) справи про призначення пенсії по інвалідності (та інших категорій пенсіонерів) та зобов'язання відповідача (Пенсійний фонд України) здійснювати виплату без обмежень;

е) ...про призначення пенсії прокурора та зобов'язання відповідача (Пенсійний фонд України) здійснювати виплату без обмежень;

4. Справи щодо адміністрування податків, зборів, платежів, зокрема стосовно збору та обліку єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та інших зборів (про визнання протиправними вимоги ДФС про сплату боргу (недоїмки) внеску на конкретні суми).

Спільним підходом судів у рішеннях, зазначених у п. 3 та п. 4 є переважне застосування судами приписів законів, а не норм Конституції, незважаючи на аргументи сторін про суперечність законів Конституції та клопотання звернутися до ВС із питанням про внесення відповідного подання до КСУ.

5. Справи щодо виборчих спорів. Такі справи є особливими, оскільки у певних випадках ВС постає судом факту. Загалом, якщо аналізувати політичні права, слід вказати, що вони є визнаними світовим співтовариством благами, яких може домагатися особистість від держави для забезпечення своєї участі в державному і громадському житті. До політичних прав належать право на громадянство, право брати участь у виборах та бути обраним, право на об'єднання, право на проведення мирних зібрань тощо [68, с. 53–54]. Політичні права, зокрема право брати участь у виборах, належать до першого покоління прав людини, у зв'язку з чим можна наголосити, що важливість ролі інституту виборів у демократичній державі не викликає сумнівів, адже в умовах демократії вибори – це реальний механізм формування органів влади. Однак, як показує історія розвитку всіх держав, у тому числі демократичних, вибори неможливі без спорів. Спірні ситуації можуть виникнути на етапі підготовки і проведення виборів, встановлення та офіційного оголошення (офіційного оприлюднення) їх результатів. Розгляд і вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних із

виборчим процесом чи процесом референдуму, належить до предметної юрисдикції адміністративних судів (п. 6 ч. 1 ст. 19 КАС України), а особливості провадження в таких справах визначені нормами ст. ст. 268–279 КАС України.

Як уже неодноразово було наголошено вище, розуміння принципу прямої дії конституції як у доктрині, так і в практиці конституційних держав пов'язане насамперед із визнанням прямої дії конституційних прав і свобод людини і громадянина. Виборче право означає можливість кожного громадянина України вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах свободи вираження поглядів й обміну думками та інформацією, вільного формування власного ставлення до участі у виборах, а обов'язковою складовою цього права є, зокрема, право на повагу до волевиявлення людини, її демократичного вибору та результатів виборів (абз. 1 п. п. 2.3 п. 2 мотивувальної частини) [178] та належить до природних прав. Тому у практичній реалізації прямої дії конституційних норм щодо конституційних прав і свобод такі норми мають реалізовуватися і захищатися у судовому порядку за будь-яких умов. Пряма дія Конституції для будь-якого суду, крім КСУ, зовсім не означає, що суд щоразу має вирішувати конкретну справу, у тому числі у сфері виборчого права, у результаті тільки прямого застосування конституційної норми. Така ситуація можлива у разі законодавчої прогалини або відсутності законодавчого регулювання, а також за наявності конституційного конфлікту (спору). Водночас в останньому випадку суддя використовує спеціальну процедуру, визначену у процесуальному законодавстві.

Отже, завдання суду під час реалізації принципу прямої дії Конституції полягає в застосуванні закону в його нерозривному зв'язку з Конституцією. Обов'язкове встановлення такого зв'язку й застосування закону в його конституційному змісті повинні бути найважливішим етапом правозастосовної діяльності будь-якого суду. Йдеться про явний конституційний зміст законів, який суд встановлює самостійно. Як це відбувається процедурно розглянемо у наступних підрозділах дисертації.

6. Справа про охоронюваний законом інтерес у сфері освіти (справа про

оскарження відмови в наданні направлення дитині для влаштування до дошкільного навчального закладу у зв'язку з відсутністю необхідних щеплень). Індивідуальне право (інтерес) батьків відмовитися від щеплення дитини при збереженні обсягу права дитини на здобуття освіти, у тому числі в дошкільних закладах освіти, протиставляється загальному праву (інтересу) інших батьків та їх дітей, які провели щеплення, перед направленням дитини для здобуття освіти в дошкільних закладах освіти з метою досягнення загального блага у формі права на охорону здоров'я, що, крім іншого, гарантовано статтями 3, 27 та 49 Конституції. Як зазначив КСУ в Рішенні від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004, з огляду на зміст ч. 1 ст. 8 Конституції охоронюваний законом інтерес перебуває під захистом не лише закону, а й об'єктивного права у цілому, що панує в суспільстві, зокрема, справедливості, оскільки інтерес у вузькому розумінні зумовлюється загальним змістом такого права і є його складовою. Одним із проявів верховенства права, як зазначено в пп. 4.1 цього Рішення, є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а містить й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції. Про потребу в забезпеченні справедливого балансу, який потрібно встановити між конкуруючими інтересами особи та суспільства в цілому, йдеться також у ряді рішень ЄСПЛ (див. рішення у справі «Ст'ерна проти Фінляндії» (*Stjerna v. Finland* № 18131/91) та рішення у справі «Юханссон проти Фінляндії» (*Johansson v. Finland* № 10163/02) [133].

7. Різні категорії справ, під час розгляду яких було заявлене клопотання сторони не застосовувати закон як такий, що суперечить Конституції, і реакція судів на таке клопотання. З метою унеможливлення дублювання й економії дослідницького матеріалу зробимо лише посилання на відповідні ухвали і рішення судів, а аналіз здійснимо в третьому розділі при вивченні правової процедури у потребі застосування норм Конституції як норм прямої дії [186;

155; 156]. Тут зауважимо лише на тому, що зазвичай в ухвалах і рішеннях у разі відмови в задоволенні клопотань ключовим у мотивуванні суду постає слово «недоцільно» без додаткових ґрунтовних пояснень.

Отже, вивчення численних судових рішень дають підстави вважати, що норми Конституції завжди були основним підґрунтям для ухвалення рішення як при безпосередньому, так і субсидіарному їх застосуванні.

Субсидіарне застосування судом Конституції може полягати в опосередкуванні її норм законом. «Опосередкування» застосування судами Конституції законом не слід розглядати як порушення принципу прямої дії Конституції. Цей принцип передбачає, що Конституція повинна бути в будь-якому разі застосована судом для вирішення конкретної справи в рамках єдиного регулятивного механізму разом із законом і, можливо, іншими нормативними актами. І суд при цьому не повинен бути звільнений від обов'язку використовувати Конституцію як орієнтир при тлумаченні застосовуваного в справі закону, а в разі виникнення переконання в неузгодженості або сумнівів в узгодженості конституційного і законодавчого регулювання застосовувати Конституцію. Ця теза підтверджується положеннями Постанови Пленуму ВС України, у якій визначено, що суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції й в усіх відповідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії [164].

Тому, говорячи про юридичну техніку використання норм Конституції у постановках ВС, зміст норм Конституції, як правило, наводиться у блоці «Джерела права й акти їх застосування», а власне, висновок суду формується зазвичай як конкретизація норми права, інколи навіть без посилання на конкретні приписи нормативно-правових актів будь-якого рівня. Водночас текстуально у мотивувальній частині постанов ВС норми Конституції зазначають першими, що дає підстави говорити про субсидіарне їх застосування. Крім того, норми Конституції застосовувались разом із практикою ЄСПЛ (більш ґрунтовно про це йтиметься в підрозділі 2.3 дисертації).

Вивчення постанов ВС зумовило потребу в дослідженні рішень судів нижчих інстанцій, мотивувальна частина яких побудована в інший спосіб, ніж у постановах ВС. У цих рішеннях норми Конституції застосовувалися прямо у висновку суду, разом із мотивами суду як відправне нормативне підґрунтя, чи інколи як єдине правове джерело, на підставі якого суд доходив того чи іншого висновку. Відповідне мотивування суди формували внаслідок здійснення судового тлумачення, зважаючи на спірні відносини, приписи законів та норми Конституції. У цьому контексті слід вказати на метод зважування, який завжди використовує суд під час аналізу нормативної бази, на якому ґрунтується вирішення судової справи. Під час судового пізнання суддя використовує й вивчає докази та здійснює спростування тез, що розкривають смисл норм права та формує різні правові оцінки (так званий метод зважування при тлумаченні) [89, с. 237]. Особливо важливим метод зважування виявляється в межах реалістичного (телеологічного) підходу до судового тлумачення, зазначає О. С. Копитова. Цей метод учена вважає фінальним методом, який використовує суддя перед ухваленням рішення суду [89, с. 255].

Як приклад, можна навести такий правовий висновок ВП ВС, що є обов'язковим у практиці КАС ВС: «ВП ВС враховує правову позицію Європейського суду з прав людини (далі – Суд), викладену, зокрема, в рішенні від 14 жовтня 2010 року у справі «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06), де Суд визначив концепцію якості закону, зокрема з вимогою, щоб він був доступним для заінтересованих осіб, чітким та передбачуваним у своєму застосуванні. Відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості й точності порушує вимогу «якості закону». В разі коли національне законодавство припустило неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків осіб, національні органи зобов'язані застосувати найбільш сприятливий для осіб підхід. Тобто, норми законодавства, які допускають неоднозначне або множинне тлумачення, завжди трактуються на користь особи» [123].

КАС ВС в іншій постанові від 16 грудня 2021 року врахував правову позицію ВП ВС, що: «Норми законодавства, які допускають неоднозначне або

множинне тлумачення, завжди трактуються на користь особи. У постанові від 13.02.2019, що винесена Великою Палатою Верховного Суду у зразковій справі № 822/524/18 із посиланням на положення ст. 1, 8, 92 Конституції України, а також на ст. 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зроблено висновок, що у випадку існування неоднозначного або множинного тлумачення прав та обов'язків особи в національному законодавстві, наявність у національному законодавстві правових «прогалін» щодо захисту прав людини та основних свобод, зокрема, у сфері пенсійного забезпечення, органи державної влади зобов'язані застосувати підхід, який був би найбільш сприятливим для особи» [130]. У цьому контексті також підкреслимо, що для того, щоб адміністративний суд належним чином дійшов висновку про потребу в застосуванні норм Конституції як норм прямої дії, потрібне забезпечення належної правової процедури. Саме вона виступатиме базовою конституційною гарантією захисту суб'єктивного права кожного.

У межах належної правової процедури відбувається судове правозастосування, підстадією якого є судове тлумачення, у межах якого здійснюється вибір норми, якою суд вирішує чи переглядає справи. Суд, здійснюючи юридичну кваліфікацію спірних відносин (залежно від інстанції розгляду чи перегляду справи), доходить висновку про застосовність норм конкретного нормативного акта в механізмі захисту порушених прав фізичних і юридичних осіб у межах сфери публічно-правових відносин, у діяльності уповноважених на реалізацію владних управлінських функцій суб'єктів у порядку приписів КАС України.

Під час судового правозастосування суд може дійти висновку і про потребу в застосуванні формально чинного закону, який може містити окремі несправедливі положення, однак при його застосуванні відбувається захист публічного інтересу. Чи навпаки, застосувати норми Конституції як норми прямої дії внаслідок перевірки норми закону та іншого нормативно-правового акта на предмет їх відповідності Конституції під час судового правозастосування. У цьому процесі дотримання належної правової процедури

є відправним, тому більш детально цьому питанню приділимо увагу в останньому розділі дисертації.

2.3 Застосування судами норм Конституції України у взаємозв'язку із рішеннями Європейського суду з прав людини

КСУ у своїх правових позиціях, особливо під час здійснення офіційного тлумачення Конституції, творить право шляхом формування офіційної конституційної доктрини й розвитку конституційної доктрини загалом. Надбання цієї доктрини застосовуються судами при потребі звернення до конституційної нормативно-правової матерії при розгляді чи перегляді справ.

Нагадаємо аксіоматичну тезу, що норми Конституції розкриваються й конкретизуються в подальшому в нормах позитивного законодавства (спеціальних чи законах загального спрямування). Однак, якщо приписи останніх є такими, що викликають у судів сумніви щодо конституційності їх норм/приписів, суди мають звертатися до офіційної конституційної доктрини (рішень КСУ), норм Основного Закону України та інших джерел права, застосуванням яких суди досягають верховенства права. Симбіоз чи пріоритет застосування норм законів, долання хронологічних чи телеологічних колізій застосованих законів не завжди можуть стати стовідсотковим належним ґрунтом ухвалення рішення суду, яке відповідало б принципу верховенства права. Завершальним аргументом чи навпаки, провідною нормою часто постає норма Конституції, що застосовується в конкретній справі. На початку праці ми детально зверталися до розкриття цього питання, наголошуючи також на паралельному застосуванні практики ЄСПЛ як джерела права.

У межах цього підрозділу розкриємо останнє питання більш детально з огляду на два ключові моменти: 1) субсидіарне застосування норм Конституції і правових позицій, сформованих ЄСПЛ; 2) застосування норм Конституції, коли існує конкуренція між позиціями КСУ та ЄСПЛ.

Висвітлення цих питань впливає не лише на застосування норм

Конституції у конкретній справі, а й на виконання стратегічного завдання ВС – забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики, що матиме наслідком забезпечення єдності правопорядку.

Розкриття цих питань у межах підрозділу стане додатковим складником формування авторських пропозицій оптимізації правової процедури застосування норм Конституції як норм прямої дії національними судами. Особливо важливим це питання є у зв'язку з воєнним періодом в Україні і прогнозами майбутнього правового регулювання суспільних відносин у повоєнній незалежній, самостійній Україні, яка відновлюватиметься в багатьох сферах. Це також є надзвичайно важливим для України як правової, демократичної держави, яка прагне стати повноправним членом ЄС.

Ратифікацією Конвенції та протоколів до неї (із застереженнями) [167] Україна визнала юрисдикцію ЄСПЛ у частині тлумачення й застосування Конвенції. Так, Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [163] встановлено, що «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» (ст. 17). Важливо підкреслити, що загальна директивність рішень ЄСПЛ ґрунтується на статті 9 Конституції: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства».

Розпочнемо з того, що звернення до рішень судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції дає підстави сформулювати тезу, що норми Конституції застосовуються судами найчастіше субсидіарно з рішеннями ЄСПЛ.

У досліджуваному аспекті слід вказати на наявну в доктрині ідею «конституціоналізації» Конвенції та ЄСПЛ як суду. На думку Е. Алкемі, Конвенція має статус «Європейської конституції», а ЄСПЛ відповідно статус конституційного суду [2]. Жан-Поль Коста, як ексголова ЄСПЛ, зауважує, що ще в класичній справі «Лоїзиду проти Туреччини» ЄСПЛ назвав Конвенцію, охоронцем якої він є, «конституційним інструментом європейського публічного порядку» [7]. Схожі погляди висловлював і екссуддя ЄСПЛ, екссуддя

Конституційного Суду Словенії Бошт'ян Жупанчич, доводячи емпіричним шляхом, що Європа має у Страсбурзі свій конституційний суд із зовнішніми правовими характеристиками, які більше є міжнародними ніж національними, однак квінтесенція конституційних прав і прав людини – одна й та сама [5].

Стосовно українського досвіду узгодження правових позицій органу конституційної юрисдикції із правовими позиціями ЄСПЛ наведемо позицію Г. В. Юровської, що в діяльності КСУ рішення ЄСПЛ використовується переважно для підтвердження застосування внутрішньодержавних норм, не уникаючи водночас думки про основоположне значення міжнародних правил як критеріїв оцінки внутрішнього регулювання, адже вся система конвенційних цінностей, як і, власне, положення Конвенції, увібрали в себе традиційні конституційні доробки держав-учасниць. Як правило, належне врахування конституційними судами рішень ЄСПЛ припускає їх коректне застосування (йдеться про комплексне врахування його судової практики стосовно конкретної справи) і вирішення справи на основі узгодження власних висновків із цими рішеннями з метою досягнення суміщення чи, у крайньому разі, розумного компромісу [224, с. 116].

Наприклад, якщо звернутися до цивільного судочинства, то, зокрема, Т. А. Стоянова зауважує, що практика ЄСПЛ є особливим різновидом судового прецеденту, який ухвалюється спеціальним органом – ЄСПЛ, у межах та з приводу тлумачення та порушення положення Конвенції, що є обов'язковим для виконання не тільки на території держави-сторони в процесі, а й на всій території, на яку поширюється юрисдикція ЄСПЛ. Водночас учена розрізняє цивільне процесуальне право та цивільне процесуальне законодавство при коректному визначенні ролі практики ЄСПЛ як джерела права і спростовує належність практики ЄСПЛ до системи цивільного законодавства. Натомість дослідниця обґрунтовує належність норм Конвенції та практики ЄСПЛ до безпосередніх джерел цивільного процесуального права. Аргументованим при цьому є обов'язок ВС переглянути судові рішення з підстав встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною

міжнародних зобов'язань при вирішенні певної справи судом [201, с. 57].

З наведеним поглядом доктринального розмежування цивільного законодавства й права вченої складно погодитись з огляду на взаємодію ст. 3 (Законодавство про цивільне судочинство), що визначає правила цивільного судочинства та ст. 10 ЦПК України (Верховенство права та законодавство, відповідно до якого суд вирішує справи), що закріплює відкритий перелік актів матеріального законодавства, на нормах яких справа вирішується по суті. На наш погляд, Т. А. Стоянова певним чином ототожнює підставу перегляду й конвенційне тлумачення прав і свобод людини, наданих у правових позиціях ЄСПЛ. Конвенцію і практику ЄСПЛ слід вважати цивільним законодавством (ч. 4 ст. 10 ЦПК України), що й підтверджується широким застосуванням рішень ЄСПЛ у цивільному законодавстві (як разом із нормами Конституції, так і самостійно).

Щодо адміністративного судочинства наведемо думку сучасної вітчизняної правниці та судді адміністративного суду Н. А. Полях, яка зауважує, що цінність прецедентної практики ЄСПЛ для адміністративного судочинства полягає в тому, що її використання наближає адміністративну юстицію до ідеалів справедливості, дає змогу більшою мірою захистити права людини тощо. Крім того, стандарти захисту прав людини, які формує ЄСПЛ, є більш динамічними, сучасними й у цілому характеризуються більшою деталізацією, що суттєво покращує й убезпечує становище людини при її взаємодії з державою. Ураховуючи вказане, ми робимо висновок, що значення практики ЄСПЛ в адміністративному судочинстві полягає в тому, що вона сприяє забезпеченню справедливості адміністративного процесу, яку ми розуміємо у трьох іпостасях: процедурна, змістовна та формальна [121, с. 59].

Як приклад, можна навести постанову колегії Другої судової палати КЦС ВС від 25 листопада 2020 року у справі № 234 /9296/17 (провадження № 61-25865св18). Справа стосується звернення особи (яка виїхала на постійне проживання в Ізраїль) з позовом до Управління виконавчої дирекції Фонду соціального страхування України в Донецькій області в особі Краматорського

міського відділення Управління виконавчої дирекції Фонду соціального страхування України в Донецькій області про відновлення страхових виплат у зв'язку з трудовим каліцтвом, що були припинені у зв'язку з проведенням на території Донецької області антитерористичної операції із січня 2014 року [154]. Мотивувальна частина постанови КЦС ВС характеризується належним обґрунтуванням, що полягає не у формальному посиленні, а детальній аргументації та взаємозв'язку між Конституцією, рішеннями ЄСПЛ та приписами позитивного законодавства, яке має врегульовувати спірні відносини. «...Колегія суддів зауважує, що пенсійні виплати та виплати за іншими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування за правовою природою є тотожними, адже здійснюються в межах окремих видів такого страхування, передбачених частиною першою статті 4 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. У ч. 1, 4 ст. 41 Конституції визначено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Стаття 1 Першого протоколу до Конвенції визначає, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [154]. <...> Далі КЦС ВС навів позиції, сформовані в рішенні ЄСПЛ від 25 квітня 1978 року у справі *Pichkur v. Ukraine, Tyrer v. the United Kingdom*, Series A № 26, § 31 та констатував порушення ст. 14 Конвенції. У справі, яка розглядається, враховуючи характер відповідних страхових виплат, які призначені позивачу безстроково у зв'язку з втратою працездатності, відповідач не наводить аргументів про те, що наявна вина позивача у припиненні виплати страхових виплат або існує закон, який зобов'язує позивача вживати будь-які дії для їх поновлення, або позивач має альтернативний механізм отримання (компенсації) цих виплат, зокрема за кордоном. При цьому колегія суддів вважає, що ч. 1

ст. 46 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», яка передбачає припинення страхових виплат на весь час проживання потерпілого за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, суперечить ч. 1, 2 ст. 24, ч. 3 ст. 25, ч. 1, 4 ст. 41, ч. 1 ст. 46, ч. 1 ст. 64 Конституції України, тому суд її не застосовує» [154; повне посилання на правову позицію наведено в додатку А за № 4]. Наведене рішення КЦС ВС становить науковий інтерес у тому, що в ньому найвищий суд останнім на національному рівні вирішив на користь людини дуже чутливе і «задавнене» питання. Чутливість цього питання зумовлена насамперед сутнісним захистом конституційної цінності найвищого рівня (ст. 3 Конституції) – компенсації пошкодженого здоров'я людини на виробництві шляхом відновлення страхових платежів, що сплачувалися особі у зв'язку з отриманням трудового каліцтва. Крім того, його складність полягає в обтяженні спірного питання двома складниками особливості територій, пов'язаними з особою: 1) позивач постійно проживає в державі Ізраїль, серед підписаних Україною договорів відповідного договору з державою Ізраїль немає, а тому на підставі ч. 1 ст. 46 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» страхові виплати особі припинені; 2) проведення на території Донецької області антитерористичної операції з січня 2014 року.

Таким чином, концепція субсидіарності у прикладному аспекті полягає в застосуванні судами норм Конституції у взаємозв'язку з правовими позиціями ЄСПЛ та є елементом ефективного захисту прав на національному рівні. За концепцією субсидіарності, норми Конституції застосовуються разом із рішеннями КСУ (якщо він висловлювався стосовно цього) та правовими позиціями ЄСПЛ, що передбачає тлумачення судами законів, які не суперечать Конституції. Крім того, суди мають пам'ятати про тлумачення звичайних законів у спосіб, щоб таке тлумачення закону відповідало Конституції (ч. 3 ст. 89 Закону № 2136–VIII) та узгоджувалося з конвенційними нормами.

Отже, суди ретельно, з особливою обачністю повинні розглядати аргументи на захист прав і свобод насамперед першого та другого покоління

прав людини. Зокрема, ВС у своєму правовому висновку встановлює загальні принципи, правила застосування актів найвищої юридичної сили та міжнародних норм у конкретних обставинах справи. У подальшому ці принципи й підходи мають бути застосовані судами нижчого рівня, і якщо вони здійснюють правозастосовну діяльність правильно та сумлінно, то суд вищого рівня погоджується з їхніми рішеннями в разі оскарження судового рішення. У цьому полягає другий вид субсидіарності – позитивна внутрішня субсидіарність [92, с. 73], яка оперативно наближає ефективний захист прав людини не лише ВС, а й завершується переглядом справи апеляційними судами.

Цей процес є надзвичайно важливим, оскільки при правильному застосуванні мотивованих правових висновків ВС про застосування норм Конституції, рішень КСУ та ЄСПЛ у конкретній справі долаються прогалини у правовому регулюванні, добудовуються норми права шляхом судової правотворчості й у подальшому судовий захист в аналогічних справах може завершуватися на рівні суду апеляційної інстанції, а ВС буде виконувати власну надважливу функцію – розвивати право.

Вивчені постанови ВС переконують, що у практичному аспекті норми Конституції постають головною нормативною підставою найвищої юридичної сили для формування правового висновку суду, а рішення ЄСПЛ – заключним аргументом, що тримає взаємозв'язок із базовою конституційною нормою та приписами законів, якщо суд не відступає від їх застосування. Тобто завершення мотивування, як правило, відбувається посиленням на конкретні приписи законів і обґрунтування суду, чому саме вони мають застосовуватися разом із нормами Конституції та рішеннями ЄСПЛ. Такий підхід є своєрідним фактором розвіяння (усунення) власних розумних сумнівів суду щодо правильності застосування чи тлумачення цих приписів законів. У цьому вбачається зняття дискусійної конституційності змісту конкретного припису закону через його динамічне тлумачення субсидіарно з нормами найвищої юридичної сили – нормами Конституції, Конвенції та практики ЄСПЛ. У результаті відбувається фактична конституціоналізація актів галузевого законодавства.

Прогнозованим позитивним наслідком у цьому процесі є створення передумов для формування судами передбачуваності норми права, чим по суті здійснюється конституціоналізація норм законів у конкретних справах. У підсумку правозастосовна діяльність судів через ухвалення остаточних судових рішень на засадах верховенства права загалом впливатиме на стабільність правопорядку.

Щодо конкуренції між позиціями КСУ та ЄСПЛ, які можуть застосовуватися у судових рішеннях.

Положення Конвенції не визначають меж, які чітко окреслили б компетенцію ЄСПЛ щодо національного законодавства, натомість передбачають лише визнання юрисдикції ЄСПЛ з питань тлумачення й застосування положень Конвенції та протоколів до неї у разі наявності передбачуваного порушення державою конкретного права. Безперечно, Конвенція та протоколи до неї за юридичною природою є обов'язковим міжнародним правовим договором, який запровадив систему контролю за дотриманням прав людини на внутрішньодержавному рівні. У той же час ЄСПЛ є не лише гарантом ефективного захисту прав людини в межах європейського правового простору, а й зразком унікального для всієї світової громади органу судочинства [224, с. 112].

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» докорінно змінив статус рішень ЄСПЛ, визнавши їх джерелом права, однак радикальних змін у практику діяльності КСУ не вніс. Адже Конвенція уже давно використовувалась органом конституційного контролю в процесі тлумачення правових норм загалом та кримінально-правових зокрема [58, с. 220]. Посилаючись на ст. 9 Конституції, а також спираючись на принцип дружнього ставлення до норм міжнародного права (наприклад, рішення від 01 червня 2016 року № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу)) [179], від 10 жовтня 2001 року № 13-рп/2001 [180] (справа про заощадження громадян) та ін.), КСУ зазначав, що Конвенція є частиною національного законодавства, а тому враховував її положення, зокрема у юридичних позиціях у понад 30 рішеннях,

причому аналізував зміст правових норм на предмет відповідності не лише Конституції, а й Конвенції, визначаючи правові підходи ЄСПЛ як аргумент на підтвердження правильності власної правової позиції [224, с. 220].

Однак, якщо правові позиції КСУ і ЄСПЛ розходяться, як діяти судам, позиції якого суду застосовувати насамперед під час перегляду судових рішень найвищим судом? Питання конкуренції правових позицій на сьогодні є доволі поширеним явищем у сучасних правових системах. Водночас така ситуація має більш негативний характер, ніж позитивний. Закріплення на нормативно-правовому рівні місця не лише Конвенції, а й практики ЄСПЛ у внутрішньому праві дало б змогу уникнути таких ситуацій у вітчизняній правовій дійсності. Вбачається, що рішення ЄСПЛ як акти тлумачення Конвенції стали самостійним джерелом права з огляду на абстрактну форму норм Конвенції. У той же час місце рішень ЄСПЛ повинне визначатися на одному рівні з Конвенцією, адже інше призводить до порушення принципу правової визначеності та створює умови, за яких держави можуть маніпулювати та виконувати лише зручні для них рішення ЄСПЛ [196].

С. В. Шевчук в аспекті пріоритету правових позицій підкреслює найвищу юридичну силу Конституції (ст. 8) і констатує, що в межах національної правової системи застосування та тлумачення КСУ й судами відповідних конституційних положень, у яких містяться конституційні права і свободи, матиме пріоритет над практикою ЄСПЛ. Однак це не означає, що ці суди можуть мати кардинально відмінні підходи: по-перше, тлумачення національних судів відповідно до принципу дружнього ставлення до міжнародного права повинно узгоджуватися з практикою Страсбурзького суду; а по-друге, практика ЄСПЛ встановлює мінімальні європейські стандарти, що означає, що стандарти захисту конституційних прав і свобод *a priori* не можуть бути нижчими за європейські. Слід підкреслити, що перелік прав і свобод, що закріплені у Конвенції, та їх гарантії, на відміну від прав і свобод, що містяться у європейських конституціях, у тому числі українській, є мінімальними [218, с. 83]. Рішення ЄСПЛ, у тому числі й ті, що мають нормативний (прецедентний) характер, наголошує

С. В. Шевчук, ухвалюються у процесі вирішення конкретних справ та «прив'язані» до їх фактичних обставин. З цієї перспективи суди загальної юрисдикції більш придатні до застосування практики ЄСПЛ, оскільки вони також вирішують конкретні справи, а фактична прив'язка є найважливішим фактором, який визначає прецедентний характер рішень ЄСПЛ. Переважна більшість прецедентів ЄСПЛ була сформульована при застосуванні відповідних положень Конвенції саме в контексті фактичних обставин конкретної справи та їх судової оцінки [218, с. 85].

Підтримують таку позицію і С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, які наголошують на тому, що судова система України не є другорядною стосовно Страсбурзького суду, їх взаємовідносини повинні будуватись на принципах взаємодії, а не підпорядкування. КСУ, а отже, і загальні суди, зв'язані тільки Конституцією [212, с. 7]. В. В. Комаров має більш радикальну позицію – рішення ЄСПЛ мають формальний пріоритет стосовно рішень конституційних судів [80, с. 32]. Натомість О. В. Константи́й схиляється до думки про те, що правові позиції, сформульовані в рішеннях Страсбурзького суду, мають таку загальнообов'язкову природу для практики вітчизняних судів загальної юрисдикції, як і висновки (рішення) КСУ та ВС України [84, с. 34]. А отже, учений наголошує на рівнозначності правових позицій Суду Ради Європи та вищих судових органів України для національної юридичної діяльності [67, с. 407].

Спробуємо надати і власне бачення з цього приводу.

ЄСПЛ є визнаною усіма державами – членами Ради Європи наднаціональною судовою інстанцією, метою створення якої є реальний (не ілюзорний) захист фундаментальних прав і свобод конкретних людей, які зазнали негативного впливу з боку держави, на що вказує як назва, так і зміст Конвенції та протоколів до неї. Тобто саме людина, незалежно від свого правового статусу, та її основоположні можливості нормального існування в суспільстві й державі є безпосереднім об'єктом захисту з боку ЄСПЛ, що при ухваленні рішень по суті справи водночас здійснює роз'яснення змісту та обсягу конвенційних прав і свобод. Таке тлумачення з боку ЄСПЛ є по суті правозастосовним (казуальним),

оскільки здійснюється у зв'язку з необхідністю застосування норм Конвенції при розгляді конкретного випадку порушення прав людини та є пізнавальною, інтелектуально-вольовою діяльністю суддів ЄСПЛ, метою якого є з'ясування змісту конвенційних норм за допомогою спеціального інструментарію, що забезпечує узгодженість власної судової практики та відіграє роль правового орієнтиру для держав – учасниць Конвенції [67, с. 408].

Водночас КСУ є особливим органом, який не належить до системи судоустрою України, через визначені на конституційному рівні механізми конституційного контролю провадить конституційну юрисдикцію, формує офіційну конституційну доктрину, надає й розвиває свої юридичні позиції, що базуються на основних цінностях Конвенції та відповідають Конституції [224, с. 113]. Тобто конституційна юрисдикційна діяльність характеризується набагато більшим рівнем творчості, ніж зазвичай спостерігається у традиційному процесі судового правозастосування, особливо під час розгляду справ судами першої та апеляційної інстанцій. У результаті конституційної юрисдикційної діяльності створюється офіційна конституційна доктрина, що супроводжується оригінальним текстом Конституції, його тлумаченням або відображенням конституційних норм у приписах законів, які перевіряються на предмет відповідності Конституції. Поступово, за умови послідовності розвитку власних юридичних позицій конституційного органу, офіційна доктрина має ставати більш значущою й авторитетною. Можна сказати, що одним із завдань створення юридичних позицій КСУ є адаптування, розкриття й доповнення конституційних норм до змінних соціальних умов суспільства, якщо в офіційному тлумаченні збережено межі початкової форми змісту конституційної норми.

З позиції сторін процесу у практичному аспекті питання розв'язання конкуренції і співвідношення позицій наведених органів мають такий вигляд. Оскільки гарантовані Конституцією права і свободи людини і громадянина фактично дорівнюють конвенційному каталогу [194, с. 6], їх захист відбувається як у ЄСПЛ, так і шляхом звернення спочатку до КСУ. Обидві правові можливості є повноваженнями особи, яка захищає власні права (ч. ч. 4, 5 ст. 55 Конституції).

Наразі в праві України, офіційній доктрині КСУ, правових висновках ВС та практиці ЄСПЛ відсутні підходи чи правові позиції щодо обов'язкової реалізації конституційного юрисдикційного способу захисту прав як останнього національного засобу юридичного захисту перед зверненням до міжнародних судових установ. Отже, кожна особа уповноважена самостійно вибудовувати власну лінію захисту й може звернутися до КСУ з конституційною скаргою або, міняючи таке звернення, одразу до ЄСПЛ, у тому числі враховуючи темпоральну складову, оскільки на сьогодні розгляд справ КСУ в цілому не забезпечує такого елементу права на справедливий суд, як захист права протягом розумного строку. Те саме стосується строків розгляду справ у ЄСПЛ, якщо він визнає заяву прийнятною.

У той же час, незважаючи на спільність каталогу конституційних і конвенційних прав, функції КСУ та ЄСПЛ усе ж розрізняються. Здійснення КСУ конституційного контролю й нагляду за конституційністю норм законів під час власної юрисдикційної діяльності, безумовно, сприяє захисту суб'єктивного права кожного, хто звертається до нього. Конституційна скарга постає підставою для здійснення конституційного контролю, відштовхуючись від проблеми конституційності закону, КСУ виходить за межі конкретного казусу і провадить діяльність, яка спрямована в подальшому на захист об'єктивного права. Винятки становлять законодавче право КСУ видати забезпечувальний наказ і встановити, вказавши у резолютивній частині рішення, що суд застосував закон України (його положення), витлумачивши його у спосіб, що не відповідає Конституції (ст. 78, ч. 3 ст. 89 Закону України «Про Конституційний Суд України»). Утім з 2017 року КСУ видав лише один забезпечувальний наказ, а друге наведене повноваження не знайшло відображення в резолютивній частині жодного рішення за результатами розгляду конституційних скарг.

Отже, після ухвалення рішення КСУ на користь особи судовий захист у конкретній справі продовжуватиметься: 1) за виключними обставинами (якщо ініціює відповідач); чи 2) судовий захист розпочинається від самого початку з першої інстанції, коли захист свого порушеного триваючого права ініціює позивач.

На сьогодні після ухвалення рішення КСУ перший варіант є єдиноможливим за наявності двох умов: порушення права триває й у задоволенні позову було відмовлено. Це пояснюється тим, що словосполучення «якщо рішення ще не виконано» в п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України, п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК України, п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України не дозволяє відкривати судам провадження за виключними обставинами у випадках, коли судові рішення не підлягало виконанню (зі змісту остаточного судового рішення вбачалася відмова у задоволенні позову). Детально це питання обґрунтуємо в підрозділі 3. 2 дисертації.

Дія рішень КСУ обумовлюється днем їх ухвалення і на майбутнє, відтак навіть під час перегляду справ суд буде зв'язаний водночас моментом виникнення спірних відносин, нормою закону, який діяв і визнаний неконституційним, і датою рішення КСУ.

Після ухвалення рішення на користь особи судовий захист на національному рівні також має бути продовженим у провадженні за виключними обставинами. Правові позиції ЄСПЛ, пов'язані з конкретним казусом, можуть встановлювати заходи індивідуального й загального характеру, і зазвичай не стосуються темпоральних чинників дії позицій.

У той же час слід констатувати, що з часу існування цієї міжнародної судової інституції (та ратифікації Конвенції Україною) правових позицій ЄСПЛ істотно більше, ніж рішень КСУ за весь період незалежності України. Крім того, чимала кількість рішень КСУ стосується політико-правових процесів, а не основних прав людини і громадянина, що підлягають захисту судом. Такий стан є об'єктивною підставою того, що суди більше тяжіють до застосування практики ЄСПЛ (інколи нерелевантної) як пріоритетної правової позиції у разі колізії між нею та рішеннями КСУ.

Однак ми наголошуємо, що, вивчаючи юридичні позиції КСУ чи правові позиції ЄСПЛ, суд завжди повинен пам'ятати про обов'язковість рішень КСУ згідно ст. 151² та пряму дію норм Конституції відповідно до ст. 8 Конституції. Водночас Конвенція та практика ЄСПЛ за ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав

людини» застосовуються судами як джерело права при розгляді справ. Системний зв'язок вказаної норми із ст. 9 Конституції щодо стосовно того, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України», свідчить про те, що суд під час розгляду справи в разі конкуренції позицій КСУ та ЄСПЛ повинен виходити із пріоритету юридичної позиції КСУ над правовою позицією ЄСПЛ. Інший підхід не сприятиме розвитку права, адже не можна однозначно стверджувати про однаковий конституційний ґрунт рішень КСУ та позицій ЄСПЛ. Вважаємо, що діяльність ВС у частині застосування практики ЄСПЛ та рішень КСУ має отримати однозначний розвиток, а для цього ще потрібний певний час на формування й вибудовування гармонійних правових позицій ВС та інших судів. У цьому аспекті слід підтримати думку С. В. Шевчука про те, що «практика ЄСПЛ та КСУ має бути узгоджена або гармонізована у двосторонньому порядку: ЄСПЛ належить остаточне слово щодо тлумачення конвенційних прав, а офіційне роз'яснення КСУ тих самих прав, що містяться у Конституції України, має пріоритет над тлумаченням ЄСПЛ в українській правовій системі» [221, с. 128, 130].

У питаннях колізії правових позицій щодо права, яке є водночас конвенційним і конституційним, останнім суб'єктом захисту права постає ВС, на якого покладається обов'язок здійснити гармонізування правових позицій згаданих органів у постановах.

Висновки до другого розділу

Приватноправова природа спорів, що розглядаються в цивільному та господарському судочинствах, свідчить про наявність у кожній справі приватного інтересу, який як інтерес-антагоніст публічного інтересу в частині масовості суб'єктів, яких він стосується, поступається йому. Водночас цінності, закладені у приватному інтересі, часто є істотно вищими, ніж ті, що закладені в публічному, що впливає насамперед зі статті 3 Конституції, тому права і

свободи людини і громадянина, що опосередковуються приватним інтересом, найчастіше підлягають конституційно-правовій охороні й захисту, а їх захист розпочинається саме в порядку цивільного судочинства.

Виокремлено категорії справ (рішень, постанов судів та процесуальних ухвал), у яких можна простежити застосування норм Конституції: 1) приватні суб'єкти ініціюють захист від непропорційного втручання держави в особі її різноманітних уповноважених органів у приватноправову сферу й обґрунтовують власний захист потребою у застосуванні норм Основного Закону України; 2) симетричне ініціювання судових процесів – позивачем постає держава в особі уповноважених органів і звертається про захист власних інтересів до суб'єктів приватного права (справи про повернення земельних ділянок у власність держави); 3) процесуальні ухвали судів різних інстанцій про задоволення/відмову в задоволенні клопотань учасників процесів застосувати норми Конституції як норми прямої дії, а не приписи конкретних законів і звернутися до ВС для подальшого вирішення питання про конституційність норм законів, які, на думку учасників, суперечать Конституції; 4) спори про право, що виникають у зв'язку з втручанням будь-кого у невідчужувані права фізичних осіб.

В адміністративному судочинстві змістовне наповнення принципу диспозитивності є специфічним, адже особливим (галузевим) принципом, властивим лише адміністративному судочинству, є принцип офіційного з'ясування обставин у справі, або принцип офіційності. Такі відмінності в адміністративному судочинстві зумовлені предметом адміністративної юрисдикції (а це діяльність публічної адміністрації) та особливими завданнями адміністративного судочинства. Констатовано, що підзаконні нормативно-правові акти можуть ставати предметом судового контролю (адміністративне судочинство) і конституційного провадження залежно від питань, заявлених особою, і мотивування уповноваженого органу. Тому основним критерієм розмежування видів судової юрисдикції є характер (юридичний зміст) спірних відносин.

Конституційна юрисдикційна діяльність характеризується набагато більшим рівнем творчості, ніж зазвичай спостерігається у традиційному процесі судового

правозастосування, особливо під час розгляду справ судами першої та апеляційної інстанцій. Результатом конституційної юрисдикційної діяльності є створення конституційної доктрини, що супроводжується оригінальним текстом Конституції, його тлумаченням або відображенням конституційних норм у приписах законів, які перевіряються на предмет відповідності Конституції. У разі заявлення вимоги особою про незаконність вказаних актів, як правило, йдеться про адміністративні спори, що мають розглядатися в порядку адміністративного судочинства. У випадках звернення фізичної чи юридичної особи з адміністративним позовом про оскарження рішень, актів, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, зокрема нормативно-правових актів, ухвалених ВРУ, КМУ або Президентом України, тобто підзаконних (п. п. 1, 1¹ та окремі положення інших пунктів ч. 1 ст. 19 КАС України), – порушується питання про незаконність вказаних нормативно-правових актів. У таких випадках в адміністративному судочинстві також наявний елемент «вертикального» процесу: суд досліджує природу підзаконних нормативно-правових актів на предмет відповідності (законності) їх приписам законів як первинних щодо підзаконних нормативно-правових актів, які у свою чергу ухвалені на уточнення приписів законів. Адміністративний суд може визнати нормативно-правовий акт протиправним (незаконним чи таким, що не відповідає правовому акту вищої юридичної сили) та нечинним повністю або в окремій його частині. Нормативно-правовий акт втрачає чинність повністю або в окремій його частині з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду (ст. ст. 264–266 КАС України). Вказуючи про незаконність підзаконних нормативно-правових актів, особи при зверненні до суду водночас можуть наводити певні аргументи щодо їх неконституційності чи неконституційності законів, на виконання яких ухвалені оскаржувані підзаконні нормативно-правові акти.

Виокремлено категорії справ адміністративних судів (усіх інстанцій), у яких найчастіше застосовані норми Конституції, або навпаки, не застосовані з мотивуванням суду, чому ні:

1. Справи, що виникають із відносин публічної служби, а саме:

а) щодо звільнення з публічної служби, зокрема про визнання протиправним та скасування наказу, поновлення на посаді державних службовців категорії «А»; б) щодо проходження служби з питань стягнення недоплаченої суми суддівської винагороди, визнання протиправними дій територіального управління Державної судової адміністрації України провести нарахування суддівської винагороди, зобов'язати відповідача нарахувати та виплатити недонараховану суддівську винагороду судді тощо за конкретно визначений період часу, починаючи з конкретно визначеного моменту без обмеження кінцевим терміном; в) щодо проведення очищення влади (люстрації); г) щодо звільнення з публічної служби, зокрема про визнання протиправним та скасування наказу, поновлення на роботі та стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу працівників прокуратури.

2. Справи щодо правового статусу фізичної особи, зокрема справа про зобов'язання КМУ вчинити дії – забезпечити можливість оформлення паспорта громадянина України у формі книжечки.

3. Справи зі спорів щодо реалізації публічної політики у сферах праці, соціального захисту та зайнятості інвалідів; соціальних послуг: а) у тому числі про визнання дій протиправними та стягнення недоплаченої щорічної одноразової грошової допомоги; б) щодо призначення, перерахунку та здійснення страхових виплат у сфері відповідних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, з них загальнообов'язкового державного соціального страхування про визнання бездіяльності Фонду соціального страхування України протиправною та зобов'язання вчинити певні дії; ... зобов'язання здійснити нарахування та виплату страхових виплат; в) ... з них загальнообов'язкового державного пенсійного страхування про зобов'язання Пенсійного фонду України вчинити певні дії; г) ... з них громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи до управління Пенсійного фонду України про визнання дій протиправними та зобов'язання вчинити дії (перерахунок пенсії); г) ... з них загальнообов'язкового державного пенсійного страхування про зобов'язання Пенсійного фонду України вчинити певні дії,

зокрема про поновлення виплати раніше призначеної пенсії громадянину України, який постійно мешкає за кордоном; д) ... про призначення пенсії по інвалідності (та інших категорії пенсіонерів) та зобов'язання відповідача (Пенсійний фонд України) здійснювати виплату без обмежень; е) ... про призначення пенсії прокурора та зобов'язання відповідача (Пенсійний фонд України) здійснювати виплату без обмежень.

4. Справи стосовно адміністрування податків, зборів, платежів, зокрема щодо збору та обліку єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та інших зборів про визнання протиправною вимоги Державної фіскальної служби України про сплату боргу (недоїмки).

5. Вибірчі спори. Такі справи є особливими, оскільки у певних випадках ВС постає судом факту. Вибірче право, яке означає можливість кожного громадянина України вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах свободи вираження поглядів й обміну думками та інформацією тощо, належить до природних прав і у практичній реалізації прямої дії конституційних норм щодо конституційних прав і свобод має реалізовуватися й захищатися в судовому порядку за будь-яких умов.

6. Справи про забезпечення охоронюваного законом інтересу у сфері освіти.

7. Різні категорії справ, під час розгляду яких було заявлене клопотання сторони не застосовувати закон як такий, що суперечить Конституції, і реакція судів на таке клопотання.

Вивчення правових висновків ВС свідчить про те, що у практичному аспекті норми Конституції постають головною нормативною підставою найвищої юридичної сили для формування правового висновку суду, а рішення ЄСПЛ – заключним аргументом, що тримає взаємозв'язок із базовою конституційною нормою і приписами законів, якщо суд не відступає від їх застосування. Тобто завершення мотивування, як правило, відбувається посиленням на конкретні приписи законів і обґрунтуванням суду, чому саме вони мають застосовуватися разом із нормами Конституції та рішеннями ЄСПЛ.

Із часу існування ЄСПЛ та ратифікації Конвенції Україною правових

позицій ЄСПЛ істотно більше ніж рішень КСУ за весь період незалежності України. Крім того, чимала кількість рішень КСУ стосується політико-правових процесів, а не основних прав людини і громадянина, що підлягають захисту судом. Такий стан є об'єктивною підставою того, що суди більше тяжіють до застосування практики ЄСПЛ (інколи нерелевантної) як пріоритетної правової позиції у разі колізії між нею та рішеннями КСУ. Вивчаючи юридичні позиції КСУ чи правові позиції ЄСПЛ, суд завжди повинен пам'ятати про обов'язковість рішень КСУ згідно зі ст. 151² та пряму дію норм Конституції відповідно до ст. 8 Конституції. Водночас Конвенція та практика ЄСПЛ за ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» застосовуються судами як джерело права під час розгляду справ. Системний зв'язок вказаної норми зі ст. 9 Конституції свідчить про те, що суд під час розгляду справи в разі конкуренції позицій КСУ та ЄСПЛ повинен виходити із пріоритету юридичної позиції КСУ над правовою позицією ЄСПЛ, керуючись різним їх конституційним ґрунтом. Інший підхід не сприятиме розвитку права.

Діяльність ВС в частині застосування практики ЄСПЛ та рішень КСУ має отримати однозначний розвиток, а для цього ще потрібен певний час на формування й вибудовування гармонійних правових позицій ВС та інших судів. У питаннях колізії правових позицій щодо права, яке є водночас конвенційним і конституційним, останнім суб'єктом захисту права постає ВС, на якого покладається обов'язок здійснити гармонізування правових позицій згаданих органів у постановах.

РОЗДІЛ 3

ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ СУДАМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ, ГОСПОДАРСЬКОЇ ТА ЦИВІЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЙ НОРМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК НОРМ ПРЯМОЇ ДІЇ

3.1 Особливості процесуальних дій суду щодо обрання норми Конституції України чи іншої норми права, відповідно до якої суд вирішує справу

3.1.1 Правова і процесуальна процедура, у межах якої здійснюються процесуальні дії щодо застосування норм Конституції України як норм прямої дії

Застосування норм Конституції як норм прямої дії у практичному аспекті, як вже було зазначено в попередніх підрозділах, може вважатися елементом принципу верховенства права. Тому суди під час застосування таких норм мають бути виваженими, поміркованими й усвідомлювати наслідки як конституціоналізації приписів законів, щодо яких є обґрунтовані (або ні) сумніви учасників процесів, чи, власне, суду, так і певної їх дискваліфікації самим судом у разі висновку про необхідність застосування норм Конституції. Адже метою правосуддя є забезпечення верховенства права в широкому розумінні.

Згідно з принципом вірності Конституції, як справедливо наголошує О. С. Копитова, рішення судів мають ґрунтуватися на верховенстві права і при вирішенні кожної справи досягати такого верховенства, яке складно забезпечити країнам перехідної демократії чи країнам перехідного періоду (країни «транзитного права», інколи їх також називають «транзитивного». – *A. P.*), до яких належить Україна (різноманітність політичних подій, велика кількість постійно впроваджуваних реформ тощо) [89, с. 45]. На думку дисертанта, у буквальному розумінні – застосування конституційних норм у судовій діяльності має першорядне значення для сторін та для розвитку правозастосовної практики загалом з метою досягнення верховенства права і розвитку права.

Але сучасний стан правопорядку свідчить про існування чималої кількості негативних змінних, що впливають на застосування судами норм Конституції як

норм прямої дії. Так, як справедливо підкреслює українська вчена Т. С. Подорожна, суперечливість сучасного законодавства, на жаль, є характерною рисою сучасного стану правової системи. Правовий сепаратизм є небезпечним явищем, яке руйнує державність. Не лише в конкретних галузях економічних, соціальних відносин, а й у сфері конституційної самоідентифікації виявляється багато суперечностей між галузевим законодавством та Конституцією. Формування правової бази відбувається безсистемно, в атмосфері правової анархії та нігілізму, не враховується досвід правової науки і практики. Такий законодавчий дисбаланс справляє негативний вплив на правозастосовну практику, оскільки створює бар'єри в механізмі правореалізації, розширює межі суддівського розсуду, призводить до порушення законності та правопорядку [120, с. 271].

Розглянувши в попередньому розділі теоретичні засади прямого застосування норм Конституції судами, логічним видається торкнутися, власне, процесу прикладного застосування вказаних норм.

На думку дисертанта, найповніше цей процес можна прослідкувати в межах розкриття окремих аспектів змісту процесуальних відносин, який становлять суб'єктивні права й обов'язки суб'єктів, а також їхні дії. Оскільки суд постає особливим уповноваженим суб'єктом процесуальних відносин, найкоротшим шляхом до розкриття заявленого предмета дослідження цього підрозділу є вивчення особливостей процесуальних дій судів щодо вибору норми права, відповідно до якої суд вирішує справу. Звичайно, процесуальні дії суду пов'язані, безумовно, із процесуальними правами та обов'язками учасників процесу, а отже, такі дії будемо досліджувати, зокрема, через дихотомію прояву вказаних дій і обов'язків сторін та інших учасників справ.

Також підкреслюємо, що статистика розгляду справ із досліджуваної тематики свідчить про те, що найбільш поширеними судовими справами є спори про право. Саме в позовному провадженні можна найповніше відслідкувати правосудні засади діяльності судів у частині додання колізій і прогалин у законодавстві та окремих функцій суду із виокремлення вад норм права при здійсненні конкретних процесуальних дій.

У західній правовій літературі належну правову процедуру розуміють, зокрема, як застосування права органами правосуддя відповідно до встановлених і санкціонованих державою юридичних принципів та процедур для гарантування й захисту конституційних та індивідуальних прав людини і громадянина [108, с. 55]. Як комплексне правове явище правова процедура пронизує всі сторони існування суспільства: політичну, правову, соціальну, економічну – і забезпечує регулювання суспільних відносин у багатьох галузях права (фінансовому, земельному, кримінальному, цивільному). Правова процедура постає як своєрідна нормативна модель здійснення юридично значущої діяльності, але не як сама ця діяльність. Сама ж діяльність виникає там і тоді, де й коли починається послідовне здійснення програми поведінки, закладеної у відповідній процедурі, реалізація якої повинна призвести до бажаного результату. Якщо цей алгоритм порушено, якщо реальна поведінка суб'єктів права не відповідає передбаченій законом процедурі, то застосовується так звана «санкція недійсності»: ця юридична діяльність визнається нікчемною, такою, що не тягне за собою жодних юридичних наслідків. Отже, процедура становить не правовідношення, а певний порядок учинення юридичних дій, спрямованих насамперед на реалізацію відповідного правового відношення [54, с. 181–182].

Н. Ю. Сакара, розмірковуючи над необхідністю законодавчого закріплення поняття та складових належної судової процедури як особливого виду правової процедури, зауважує про потребу у введенні таких положень: 1) належне та своєчасне повідомлення сторін про порушену справу й надання їм можливості бути особисто заслуханими в судовому засіданні; неможливість використання доказів, отриманих незаконним шляхом, та ухвалення обґрунтованого судового рішення; 2) рівноправність сторін у змагальному процесі; 3) невтручання законодавця у процес здійснення правосуддя шляхом ухвалення або зміни законодавчих актів, які володіють зворотною силою і створюють передумови сприятливого для держави результату судового розгляду, звільняють одну зі сторін від виконання цивільно-правового обов'язку чи цивільно-правової відповідальності без згоди іншої сторони; 4) неможливість скасування остаточних

судових рішень, окрім випадків їх перегляду у зв'язку з нововиявленими та виключними обставинами, обов'язковість виконання остаточних судових рішень, недопущення процесуального суміщення функцій різних судових інстанцій в одному суді [191, с. 141–142].

Водночас І. Е. Берестова, за результатами аналізу доктринальних підходів інших учених до визначення правової та процесуальної процедур, під кутом діяльнісного методу наукового пізнання, певним чином ототожнює процесуальні процедури із процесуальними формами й судочинствами та відокремлює їх від правових процедур у широкому розумінні. Вчена підкреслює, що процесуальні процедури відображають окремий, суттєвий самоціннісний аспект правосуддя й тому тяжіють до певної універсалізації в усіх видах судочинств: цивільному, господарському, адміністративному, кримінальному, конституційному [38, с. 81]. В. І. Бобрик визначає онтологічну сутність цивільного судочинства через процесуальні дії, якими є активні (власне, дії та рішення) та пасивні (бездіяльність) вчинки суб'єктів цивільних процесуальних відносин, які залежать від їхньої волі, пов'язані з реалізацією їхнього цивільного процесуального статусу, зумовлюють виникнення, зміну чи припинення цивільних процесуальних правовідносин, вчиняються відповідно до встановленої процесуальним законодавством процедури [41, с. 3].

Поділяючи думку І. Е. Берестової й В. І. Бобрика, зазначимо, що для цілей цього підрозділу та предмета дисертації загальною важливою є певна універсалізація процесуальних (судових) процедур (а отже, процесуальних дій в їх межах). Зокрема, щодо судової дискреції та судового активізму щодо вибору норми права в разі потреби у диспозитивних процесах, адже, як було наголошено у попередніх підрозділах дисертації, такі процеси характеризуються можливістю застосування аналогії закону й права.

У загальному розумінні будь-які правомірні процесуальні дії мають дихотомічний зміст, адже процесуальні дії, вчинювані особами, які беруть участь у справі, спрямовані на отримання судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та

інтересів юридичних осіб, інтересів держави чи суспільних інтересів, а процесуальні дії, вчинювані судом, спрямовані на забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду цивільних справ для ефективного захисту зазначених вище порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб [44, с. 4]. Отже, у найбільш узагальненому розумінні процесуальна процедура полягає в сукупності певних процесуальних дій суду й учасників проваджень, а під процесуальними діями суду розуміється послідовність та поетапність дій суду й учасників процесу.

Викладене допускає можливість досліджувати процесуальні дії судів з огляду на спорідненість процесуальних процедур в адміністративному, господарському та цивільному судочинствах, ураховуючи певні відмінності адміністративного судочинства через законодавчо закріплену ширшу ініціативу суду та принцип офіційного з'ясування обставин у справі (принцип офіційності).

Маємо констатувати, що висвітлити особливості всіх процесуальних дій суду в межах цього дослідження неможливо, оскільки це питання постає самостійним предметом наукових досліджень у конкретних видах судочинства і в межах конкретних категорій справ, а кількість і послідовність процесуальних дій суду в різних категоріях справ все ж таки відрізняється.

Тому у цьому підрозділі дисертації плануємо висвітлити ключові процесуальні дії, у межах яких відбувається правова кваліфікація спірних відносин у справі, коли існує потреба у вирішенні ієрархії норм права, що застосовуються. При цьому будемо враховувати також те, що незалежно від виду судочинства процесуальні дії суду щодо вибору норми права, якою врегульовуються спірні відносини, характеризуються певною єдністю, зважаючи на інстанційний розгляд/перегляд справи. Винятки становлять справи, що розглядаються КАС ВС як судом першої інстанції, про що окремо зазначимо нижче.

На наше переконання, у межах хронології та послідовності судового процесу важливими для висвітлення є такі процесуальні дії судів:

- 1) на стадії відкриття провадження у справі й підготовки справи до

судового розгляду (дії щодо розмежування судової та позапроцесуальної компетенції судів і вирішення питання про можливість відкриття провадження у справі, закриття провадження у справі у зв'язку з цим);

2) на стадії судового розгляду (розгляд клопотань про суперечність норм законів Конституції; з'ясування обставин, дослідження доказів та здійснення правової кваліфікації відносин у справі; а також вирішення можливих питань ускладнення розгляду справи, зокрема зупинення провадження у зв'язку з об'єктивною неможливістю розгляду справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження);

3) на стадії перегляду рішень у порядку апеляційного провадження (процесуальні дії суду за зверненням однієї зі сторін, як правило, у зв'язку з незгодою, що застосовано не норми закону, а норми Конституції як норми прямої дії);

4) на стадії перегляду рішень у порядку касаційного провадження (офіційне тлумачення норм законів, формування правових висновків щодо застосування норм Конституції та фактичної дискваліфікації конкретних норм законів чи навпаки, фактична конституціоналізація застосованого законодавчого акта, спростовуючи/підтверджуючи аргументи сторони та мотиви судів нижчого рівня, який застосував/не застосував норми Конституції як норми прямої дії).

Тож, розглядаючи процесуальні дії, у межах яких відбувається застосування норм Конституції як норм прямої дії у хронологічному порядку, розпочнемо зі стадії відкриття провадження у справі.

На стадії *відкриття провадження у справі й підготовки справи до судового розгляду* здебільшого процесуальні дії судів стосуються питання розмежування компетенції між судами та КСУ, а норми Конституції безпосередньо застосовуються в ухвалах судів як нормативна основа розмежування видів компетенції. Зазвичай таке розмежування вимагається між адміністративною та конституційною юрисдикціями, про що більш ґрунтовно йшлося у попередніх підрозділах дисертації із конкретними прикладами. Наразі зосередимо увагу на порядку викладення мотивів ВС як суду першої інстанції,

оскільки, як правило, цей суд розглядає справи, у яких виникають питання щодо ймовірної колізії юрисдикцій.

Так, ВС в ухвалі про відмову у відкритті провадження у справі від 03 жовтня 2018 року у справі № П/9901/798/18 розпочав виклад мотивів розмежування компетенції між адміністративним судочинством та конституційним провадженням із посилання на гарантоване ст. 55 Конституції право кожного на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб у сфері управлінської діяльності цих суб'єктів. ВС наголосив, що для цього в Україні утворено систему адміністративних судів і вичерпний перелік публічно-правових справ, на які не поширюється юрисдикція адміністративних судів, визначено в ч. 2 ст. 19 КАС України. Пунктом 1 ч. 2 ст. 19 КАС України передбачено, що юрисдикція адміністративних судів не поширюється на справи, віднесені до юрисдикції КСУ. Отже, КАС України регламентує порядок розгляду не всіх публічно-правових спорів, а лише тих, які виникають у результаті здійснення суб'єктом владних повноважень управлінських функцій і розгляд яких безпосередньо не віднесено до підсудності інших судів. Не поширюють свою дію ці положення на правові ситуації, що вимагають інших юрисдикційних форм захисту від стверджувальних порушень прав чи інтересів. У разі, коли дії посадової особи, зокрема Президента України, не мають ознак управлінських, вони не підпадають під контроль суду адміністративної юрисдикції. Ухвали про відмову у відкритті провадження, як свідчить аналіз усіх процесуальних актів, вивчених нами, містять посилання на безпосереднє застосування норм Конституції як норм прямої дії, зокрема на ч. 1 ст. 147, ст. 150, ч. 1 ст. 152 Конституції України, та приписи спеціального Закону – п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону № 2136–VIII [208].

Як у наведеній справі, так і в інших справах ВС, як правило, у питаннях мотивування здійснює посилання на власний профільний процесуальний акт – КАС України, яким завершує нормативне обґрунтування розмежування адміністративної та конституційної юрисдикцій: п. 1 ч. 1, 2 ст. 266 КАС

України, і робить висновок, що ВС у порядку адміністративного судочинства не вирішує питання про конституційність правових актів (указів) Президента України нормативного характеру. Такими повноваженнями наділено лише КСУ як орган конституційної юрисдикції в Україні. Аналіз наведених вище норм свідчить про те, що невідповідність Указів Президента України нормам Конституції, якими визначено конституційні повноваження Президента України, може бути підставою для ухвалення КСУ рішення щодо їх неконституційності, що вказує на неможливість розгляду таких справ у порядку адміністративного судочинства, зокрема ВС як судом першої інстанції [208].

Щодо конфліктів юрисдикцій, то слід посылатися на думку А. В. Потапенка, який наголошує, що в Україні здійснено спробу класифікації конфліктів юрисдикцій на негативні та позитивні [161, с. 72]. Негативні колізії мають місце тоді, коли кожен суд (як суд загальної юрисдикції, так і спеціалізовані суди, або ж різні спеціалізовані суди) вважає, що справа має розглядатися за правилами іншого виду судочинства, унаслідок чого кожен із них відмовляє у відкритті провадження у справі. Зазначена ситуація неодноразово ставала предметом розгляду ЄСПЛ у справах проти України. Натомість позитивна колізія юрисдикцій має місце у разі, коли одна й та сама справа може бути предметом розгляду в кількох судових органах. Тому обидва види демонструють порушення права особи на справедливий судовий розгляд в аспекті відмови в судовому захисті та доступу до суду, а також порушення принципу правової визначеності [203, с. 290; 161, с. 72].

У питанні розмежування адміністративної та конституційної юрисдикцій щодо незаконності чи неконституційності (а по суті протиправності) підзаконних нормативно-правових актів може виникнути негативна колізія юрисдикцій, коли адміністративні суди доходять висновку про непідсудність справи адміністративній юрисдикції. У таких випадках право приватної особи, порушення якого вона обґрунтовує через протиправність певних нормативно-правових актів чи дій осіб, може залишитись незахищеним протягом розумного строку, навіть у разі відкриття конституційного провадження. Або взагалі залишитись незахищеним по суті

національними засобами юридичного захисту, коли і в конституційному провадженні особі в подальшому відмовлено, зокрема за суб'єктивним складом чи у разі необґрунтованості конституційної скарги чи подання.

Завершується стадія відкриття провадження у справі підготовкою справи до судового розгляду. У межах цієї підстадії суд з'ясовує коло фактів і питань, які слід встановити під час судового розгляду, що стане передумовою для подальшої правової кваліфікації справи. Також слід вказати, що справи, у яких щонайменше одна сторона заявляє чи суд самостійно доходить висновку про те, що закон є таким, що суперечить Конституції, не можуть вважатися простими. Їх розгляд має відбуватися в загальному позовному провадженні (цивільне та господарське судочинства), оскільки, як правило, йдеться про порушення прав найвищого рівня (першого чи другого покоління). Але вважаємо, що в адміністративному судочинстві справи можуть розглядатися в порядку спрощеного позовного провадження з огляду на ймовірну одночасну типовість справ, пов'язану із набранням чинності тим чи іншим законом/підзаконним нормативно-правовим актом, законність якого особа оскаржує.

На *стадії судового розгляду* для цілей нашого дослідження насамперед становить інтерес процедура розгляду справи по суті, у межах якої розглядаються клопотання, заявлені сторонами. Вирішення клопотань є окремою процесуальною дією, яка породжує згідно з аналізом приписів усіх процесуальних кодексів коло неоднозначних наслідків тактичного і стратегічного характеру для сторін та учасників процесуальних відносин; інших адресатів судового рішення (тобто юридичної спільноти загалом) та правової системи в цілому.

Клопотання про незастосування норми закону, що врегульовує спірні відносини як такого, що суперечить Конституції, подаються, як правило, у письмовій формі й відмова в їх задоволенні оформлюється окремою процесуальною ухвалою суду. У межах досліджених нами ухвал судів першої та апеляційної інстанцій слід вказати, на жаль, на відсутність належного мотивування суду, чому він відмовляє у задоволенні такого клопотання.

Мотивування, як правило, зводиться до таких слів чи словосполучень – «не вбачає», «відмовляє», «є недоречним» тощо. Наприклад, у справі № 480/1703/20: «Колегія відмовляє в задоволенні клопотання позивача про звернення до ВС для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, що віднесено до юрисдикції КСУ, в частині норм статей 27, 40 Закону України «Про виконавче провадження», оскільки не вбачає суперечностей між статтями 27, 40 Закону України «Про виконавче провадження» та нормами ст. ст. 3, 8, 129, 129¹, 151² Конституції України, а тому застосування процедури, визначеної ч. 4 ст. 7 КАС України, вважає недоречним» [148].

Розглядаючи справу по суті чи переглядаючи рішення суду нижчого рівня, суд обов'язково звертається до змісту законодавства, відповідно до якого вирішується справа, тобто до конкретних норм і приписів матеріального права, якими врегульовуються спірні відносини. З огляду на це вважаємо за доцільне зауважити, що в частині здійснення судового тлумачення норм права будемо розглядати процесуальні дії суду водночас на *стадії розгляду справи і перегляду рішення судами вищих інстанцій*.

Так, на думку Я. М. Романюка, «вітчизняна процесуальна система в процесі тлумачення виводить на перший план суддю як суб'єкта, який одноособово діє від імені суду або бере участь у розгляді справи у складі колегії суддів. Тлумачення нормативно-правових актів – це завжди процес мислення, а тому нерозривно пов'язаний із особистісними характеристиками суб'єкта (судді), який здійснює цей процес. Крім того, будь-яке тлумачення нормативно-правового акта в конкретній розглядуваній судом справі не може бути, так би мовити, відірване від фактичних обставин цієї справи. Так чи інакше, але результат тлумачення судом правової норми завжди виражається в тому, як суд оцінив правовідносини, що впливають із конкретних обставин, яку обрав правову норму для вирішення окремого спору та як саме її застосував. Тлумачення правової норми судом у процесі вирішення спору з метою застосування закону до конкретних правовідносин, які виникли між сторонами, –

це одночасно і процесуальне право, і обов'язок суду. Жоден суд не може ухвалити рішення, не витлумачивши норму закону, яку він застосовує» [188, с. 414].

Слушним із цього приводу є також твердження С. В. Різника про те, що традиційна інтерпретація принципу «закон суворий, але він закон» не має більше стояти в основі національного праворозуміння, адже за відомим класичним твердженням, ми й досі можемо спостерігати існування двох видів законів: одні – безумовної справедливості, другі ж – безглузді, зобов'язані своїм визнанням лише сліпоті людей чи силі обставин. У такій ситуації вітчизняні суди не мають права залишатися осторонь, ухвалюючи неправові рішення на шкоду людині тільки тому, що той чи інший закон формально чинний та офіційно не визнавався неконституційним. Отже, продовжує вчений, право (обов'язок) судів загальної юрисдикції утриматися від застосування у справі неконституційного (на їх переконання) нормативного акта суттєво укріпили існуючу систему забезпечення конституційності в Україні, наділивши до того найслабших її учасників (людину і громадянина, юридичних осіб приватного права та суди загальної юрисдикції) новими можливостями, значення яких, за умови здійснення необхідної організаційно-правової роботи, буде належно оцінено, якщо не сьогодні, то вже в найближчій перспективі [172, с. 132].

Викладене свідчить про те, що, здійснюючи тлумачення норм права як обов'язок, суд може оцінювати конституційність нормативно-правових актів і прогнозувати власні процесуальні дії.

3.1.2 Ознаки закону, що суперечить Конституції України як передумова його незастосовності судами

Дослідження процесуальних дій із визначення ознаки закону, який, на думку суду, може суперечити Конституції, слід розпочати з виокремлення ознак таких законів. На думку дисертанта, ідеться про володіння законом такими ознаками, як: несправедливість, незаконність, неправомірність та, як підсумок (або паралельна ознака, зокрема у разі абсолютної несправедливості закону), – неконституційність. Водночас висновок про незастосування конкретного закону

у справі суд чи суддя від імені суду формує тільки як власне переконання словами «суперечить...» у рішенні. Адже відповідно до розмежування конституційної компетенції між судами та КСУ суд не уповноважений зазначати термін «є неконституційним» у рішенні [№ 1 у додатку А], оскільки це є висновком реалізації конституційної функції КСУ. Однак наразі в існуючій моделі застосування судами норм Конституції як норм прямої дії процес «від «...суперечить закону» до «...є неконституційним»» інколи пропускається судами, особливо нижчого рівня, і застосування норм Конституції відбувається суб'єктивно, а не за об'єктивної потреби з прогнозами не нашкодити і не розбалансувати правопорядок і водночас ефективно захистити права особи.

Це зумовлює потребу розглянути ознаки суперечності закону чи іншого нормативно-правового акта Конституції в сутнісному розумінні.

Розпочнемо з незаконності та несправедливості законів, які у граматичному розумінні слід досліджувати з огляду на початкову форму іменників «законність» та «справедливість», оскільки саме ці категорії є визначальними для подальшого формування ознак неправового чи неконституційного закону. А далі в сутнісному значенні – через дослідження взаємодії принципів справедливості, законності та визначення пріоритету в питанні незастосування незаконного чи несправедливого закону, оскільки несправедливість і незаконність, хоч і є спорідненими, але не є тотожними категоріями.

Так, щодо законності український дослідник О. В. Кміта наводить існуючу в доктрині концептуальну схему, що містить принаймні три позиції. По-перше, ідеться про конституційну основу законності та її забезпечення: а) людина, її життя, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю; б) права і свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; в) кожен має право захищати свої права і свободи, права і свободи інших людей від посягань, у тому числі від посягань представників влади або посадових осіб; г) конституційні права і свободи громадян не є вичерпними; г) конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, установлених

конституцією; д) права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними. По-друге, законність має висвітлюватись з огляду на структуру чинного законодавства, яка окреслює розвиток суспільно-правової практики і містить юридичні гарантії дотримання встановленого правопорядку під загрозою застосування (або шляхом застосування) заходів державного примусу у випадках, передбачених законом. І по-третє, законність завжди пов'язана з реалізацією юридичної практики у багатоманітних формах на основі закону [100, с. 29; 76, с. 27].

Справедливість розглядається як загальноправовий метапринцип чи засадничий принцип правового регулювання, зокрема у природно-правовому типі праворозуміння. Так, з позиції природного права справедливість – це застосування моральних вимог як вимог правових до актів законодавства, поняття про належне, яке відповідає розумінню сутності прав людини. Дуже часто справедливість розуміють як концепцію пропорційності вибраних засобів поставленій меті [114, с. 217]. Оскільки право є основним нормативним засобом реалізації принципу справедливості, то і правовий закон характеризується не стільки юридичними властивостями позитивного закону, скільки соціальними й моральними. Правова державність ґрунтується на тому, що будь-які нормативно-правові акти мають бути втіленням справедливості [106, с. 38].

Наприклад, О. В. Лемак, досліджуючи теорію Дж. Ролза, підкреслює, що мислитель визначав справедливість у двох аспектах. Відповідно до першого принципу (принципу свободи) кожний індивід повинен мати рівні права стосовно найбільш загальної системи рівних основних свобод, що сумісна із подібними системами свобод для всіх інших людей. За другим принципом (принцип відмінності) соціальні та економічні нерівності мають бути організовані так, щоб вони водночас: а) мали найбільше користі саме для тих, хто найбільше досягає згідно з принципом справедливих міркувань, та б) робили б для всіх відкритими посади і становища за умови чесної рівності можливостей. У той же час перший аспект має перевагу над другим [46, с. 43–44; 104, с. 12].

Тож справедливість як правова категорія має специфічні критерії, які

можна віднайти під час дослідження конкретного нормативно-правового акта судом [197, с. 122–123]: 1) рівність – розуміння однакових базових (можна сказати природних) прав, свобод та обов'язків кожної людини і громадянина, що співіснують у певному соціумі. Також рівність означає однакові можливості скористатися правами та втілити в життя власні інтереси, водночас не порушуючи такі самі права і свободи інших індивідів; 2) відмінність – індивідуальний підхід до вирішення кожної конкретної ситуації невизначеності у правовому розумінні (коли оспорюються певні права та (або) інтереси окремих індивідів); 3) морально-етичний складник справедливості, який у правовому вимірі розглядається як ідея гуманізму – ціннісний зміст відносин між індивідами, тобто неперетинання межі людяності під час відносин. Гуманність у праві покликана забезпечити людяне, таке, що не принижує честі та гідності, не має на меті заподіяння страждань, ставлення індивідів один до одного під час реалізації своїх прав та інтересів; 4) системність – якісний рівень взаємодії всіх інститутів суспільства на шляху до забезпечення справедливого регулювання суспільних відносин, здатність конкретного суспільного механізму (у нашому випадку правового) забезпечити реалізацію ідеї справедливості саме як результат взаємодії всіх елементів системи, де жодний з елементів окремо один від одного не в змозі досягнути цього [197, с. 122–123].

Справедливість як універсальний засадничий принцип координує всі інші принципи права, у тому числі в їх взаємообмеженні, взаємодії між собою та іншими правовими явищами, зокрема з правовими аксіомами [97, с. 196–198]. У цьому полягає інтегративна роль справедливості, що має істотну цінність під час порядку встановлення дієвості права як на стадії ухвалення закону, так і на стадії його застосування судом. Наприклад, саме суд, визначаючи розумний баланс між приватними й публічними інтересами (пропорційність) у диспозитивних судових процесах, змістовно пов'язаний із категоріями правового балансу й загального блага, у чому вбачаємо прикладний прояв справедливості у праві.

Щодо співвідношення справедливості та законності слід вказати про існування у доктрині трьох підходів принципово різного спрямування:

- 1) пріоритет вимог законності над справедливістю (яскраво виражений позитивістський підхід, зокрема правила судового правозастосування у СРСР);
- 2) принципи справедливості та законності є умовно рівними між собою;
- 3) пріоритет справедливості над законністю (характерний для природно-правового типу праворозуміння).

Ще Ш. Л. Монтеск'є визначав, що позитивний (людський) закон передбачає об'єктивний характер справедливості та справедливих відносин. Справедливість передує позитивному закону, а не створюється ним уперше. Законом, що створені людьми, має передувати можливість справедливих відносин. Говорити, що поза того, що передбачено чи заборонено позитивним законом, немає нічого ні справедливого, ні несправедливого, означає стверджувати, що до того, як було накреслено коло, його радіуси не були рівними між собою [50, с. 188].

Несправедливість закону породжує питання щодо суперечності його Основному Закону України. І в цьому разі суд чи суддя, діючи від імені суду, під час застосування тих чи інших норм законів, постає перед дилемою: чи уповноважений він дискваліфікувати норми законів, якщо він вважає їх несправедливими, а отже, частково і такими, що суперечать Конституції.

Відповідь на це питання полягає у вивченні правової природи презумпції конституційності закону, а також у розкритті концепції неправового закону, яка частково напрацьована теорією та філософією права. Наведемо слухний (але все ж таки процедурний) підхід українських учених [3, с. 173] до визначення презумпції конституційності законів у державах з окремим органом конституційного контролю. Вони наголошують, що презумпція конституційності закону є однією з важливих складових презумпції істинності закону. Під істинністю правового акта традиційно розуміють правильне відображення актом реальних умов, відносин, які потребують правового впливу та правильну юридичну оцінку таких оцінок. Презумпція істинності правового акта охоплює презумпцію конституційності, презумпції законності та правомірності нормативно-правового акта (своєрідні синонімічні категорії), а також презумпції

законності та сумлінності діяльності учасників правовідносин [34, с. 14, 114]. Усі ці елементи перебувають в органічному взаємозв'язку між собою та обов'язково виявляються в галузевому законодавстві. Презумпція конституційності правового акта (насамперед закону) опосередковано впливає з положень Конституції та проявляється у матеріально-правовому та процесуально-правовому аспектах. Специфіка конституційної матерії полягає в тому, що лише орган конституційної юрисдикції постає провідним способом як встановлення, так і спростування презумпції конституційності закону. Саме КСУ уповноважений констатувати неконституційність акта, і закон вважається конституційним до тих пір, поки інше не закріплено в рішенні КС. У цьому полягає матеріально-правова складова презумпції конституційності нормативного акта [3, с. 174].

Так, указаний підхід побудований на розподілі конституційної компетенції між юрисдикційними органами, однак якщо суд доходить висновку або суд чи судді у колегії (більшість) мають тверде переконання, що застосовний закон містить несправедливі положення й може вважатися неправовим, суд, забезпечуючи верховенство права у своїй судовій діяльності, має дати процесуальну реакцію із застосуванням певних мотивів матеріального характеру на таке власне переконання. Тобто вчинити певні процесуальні дії щодо застосування закону. Тому в жодному разі не применшуючи наведений підхід, нижче наведемо власні узагальнені аргументи стосовно ознак неправового закону, що уособлює елементи несправедливого та незаконного.

Але насамперед зауважимо, що вживання терміна «неправовий закон» у доктрині підтримують не всі правники [103]. Так, представники юридичного позитивізму (нормативізму) уникають використання цього терміна, наголошуючи, що «неправовий закон» може, зокрема, означати будь-який інший закон, крім «правового» (моральний, фізичний, логічний тощо), а не його протилежність. Таку протилежність, на перший погляд, більш точно виражає термін «антиправовий закон», як відображення негативного поняття, у якому заперечуються ознаки, що становлять зміст позитивного поняття. З огляду це заперечення можна було б, як здається, «вирахувати» ознаки «правового

закону» і в такий спосіб визначити його поняття. Але наукова література також не містить однозначного трактування поняття і ознак «антиправового закону», як і поняття «правового закону», а тому неможливо напевно визначити ознаки останнього через протилежність. Крім того, на наше переконання, термін «антиправовий закон» взагалі є некоректним словосполученням, його можна порівняти з висловом на кшталт «квадратне колесо». Адже право не може за своєю суттю бути не законом, а тому заперечення права, його протилежність є також дещо протилежне закону, а не протилежний («антиправовий») закон. З точки зору формалізованих критеріїв, доречно говорити не про «неправовий» або «антиправовий» закони, а про неконституційний закон, тобто закон, який не відповідає Конституції [170, с. 25, 27–28].

Утім позитивізм на сьогодні є не єдиним типом праворозуміння в межах судового правозастосування. Розмірковуючи над сучасними типами праворозуміння, найбільш поширеними у судовій діяльності, зокрема диспозитивних судових процесах, виокремлюємо: *соціологічний* – його прихильники ототожнювали самостійні процеси правотворчості й застосування права, тоді як умовою дотримання та забезпечення режиму законності може бути діяльність правозастосувача в межах, установлених законом, та *природно-правовий*, що зосереджує увагу на праві як духовному феномені, на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право є неможливим [110, с. 38–39; 89, с. 71, 277].

У межах цих типів праворозуміння, а саме спираючись на напрацювання юснатуралізму, «соціологізму» та нормативізму, Фредеріко де Фазіо синтезує погляди німецького правника Р. Алексі щодо видів неправових законів: 1) вкрай несправедливий закон (закон суперечить критерію соціальної ефективності, що зміщує його зміст у бік очевидної несправедливості); 2) закон, який загалом не може бути реалізований (декларативність положень змісту чи відсутність моральних засад у законі зміщує його зміст); 3) неконституційний закон (обумовлений концептуальними вадами змісту чи порушенням конституційної процедури ухвалення) [10, с. 2–3].

Отже, доктрина містить багато підходів до формування концепції «неправового закону»: від абсолютної нікчемності закону до встановлення несправедливості його окремих положень для суб'єкта приватних відносин, але можливості при цьому застосування закону в межах забезпечення загального блага (публічного інтересу. – А. Р.).

Абсолютна нікчемність законів як неправових, тобто встановлення правила про незастосовність закону в цілому чи окремих його норм, належить до конституційних функцій лише КСУ відповідно до процедури розгляду справ. А ось твердження (висновок) суду в судовому рішенні про суперечність закону Конституції фактично перетворює закон на оспорюваний, а відтак він не застосовується тільки в разі, якщо таке обґрунтовує сторона спору, і суддя враховує позицію сторони, оскільки її аргументи й мотиви суду (що ґрунтуються на внутрішньому переконанні суду) збігаються; або суд самостійно доходить заявленого вище висновку.

У цьому, на нашу думку, полягає ключова відмінність між функціями КСУ та судів у механізмі повної чи часткової дискваліфікації правових норм під час розгляду останніми справ. Обґрунтуємо це більш докладно.

Вивчення низки праць теоретичного, філософського, конституційного та галузевого напрямку, практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції дає можливість виокремити ознаки неправового закону з позиції суду як заключного правозастосувача правового конфлікту (спору).

На підставі викладеного сформуємо класифікацію ознак *суперечності* Конституції:

- а) *вади змісту*: приписи законів, які є очевидно несправедливими по суті;
- б) *вади ієрархії*: приписи підзаконних нормативно-правових актів, які очевидно суперечать змісту актів вищої сили;
- в) *вади суб'єкта*: норми підзаконного нормативно-правового акта, видані суб'єктом з перевищенням його повноважень (порушення процедури ухвалення);
- г) *вади темпорального значення*: приписи законів, що є об'єктивно застарілими й суперечать приписам актів, ухваленим пізніше (у цьому разі

вирішуються хронологічні колізії, як правило, без звернення до норм Конституції або через опосередковане субсидіарне застосування норм Конституції);

г) *вади реалізації*: вкрай неефективний закон у правозастосуванні через фактичну «мертвонародженість», незастосовність жодного разу з моменту ухвалення норми.

Отже, проблемою законів, що суперечать Конституції і застосовуються судами, є те, що чинний нормативно-правовий акт, який містить певні несправедливі положення, неодноразово застосовується при здійсненні правосуддя, а отже, правова норма з різними вадами часто відтворюється у рішеннях судів. У разі визнання такого акта в подальшому неконституційним КСУ, в перспективі можна говорити про загальне послаблення нормативної основи правопорядку в цілому, що не сприяє розвитку України як держави зі стійкою демократією, чого ми, власне, прагнемо.

Висвітливши ознаки неправового закону, доцільним є їх пошук у практичній діяльності судів через дослідження процесуальних дій.

3.1.3 Процесуальні дії суду щодо перевірки закону чи іншого нормативно-правового акта на предмет відповідності Конституції України

Щодо застосовності чи незастосовності в рішенні судом норм Основного Закону України вважаємо за доцільне виокремити процесуальні дії, які умовно можна поділити на дві групи, які пов'язані між собою та охоплюють своєю сферою:

1) дії зі встановлення факту суперечності закону чи іншого нормативно-правового акта Конституції через розкриття обов'язку суду перевірити норму закону та іншого нормативно-правового акта на предмет її відповідності Конституції під час судового правозастосування, а також дії із застосування норм Конституції як норм прямої дії;

2) дії щодо вирішення питання про застосування судами формально чинного нормативно-правового акта, що не визнавався неконституційним, але містить несправедливі положення (крізь призму оцінювання глибини несправедливості положень закону, на думку сторони чи переконання суду).

До першої групи належать:

1) процесуальні дії стосовно вирішення клопотань або доводів сторін у межах позову/скарги на користь застосування норм Конституції;

2) процесуальні дії суду щодо вирішення питання про звернення до ВС для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ;

3) процесуальні дії суду щодо застосування норм Конституції як законодавства, відповідно до якого суд вирішує справи по суті. Наприклад, на стадії судового тлумачення ВС може звертатися до членів Науково-консультативної ради ВС для отримання відповідних наукових висновків.

До речі, другий пункт першої групи виокремлюємо як самостійний, оскільки, на жаль, судова практика свідчить про те, що *зазначені прямі дії (звертаються. – А. Р.)* суди часто використовують як окреме повноваження, і після застосування норм Конституції як норм прямої дії при вирішенні справи, не звертаються до ВС відповідно до абз. 2 ч. 4 ст. 7 КАС України, абз. 2 ч. 6 ст. 11 ГПК України, абз. 2 ч. 6 ст. 10 ЦПК України [наприклад, позиція суду № 2 в додатку А].

До другої групи належать процесуальні дії, власне, щодо вирішення справ по суті та формування правових висновків ВС, коли суди доходять висновків:

1) про наявність окремих несправедливих положень у змісті законодавчих норм, однак у межах захисту публічного інтересу, у бік якого вони схиляються, – застосовують норми такого закону;

2) коли суди однозначно вказують, що застосування норм Конституції на підставі ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України належить до повноважень КСУ, а застосовний закон не є неконституційним і не визнавався таким, а тому підлягає застосуванню. У таких випадках суди відмовляють у задоволенні клопотань (врахуванні доводів) сторони про застосування норм Конституції як норм прямої дії.

Отже, у другій групі ми виокремлюємо процесуальні дії судів, пов'язані із

застосуванням приписів законів, а не норм Конституції як норм прямої дії. Вивчена нами практика судів переконує, що у таких випадках суди першої та апеляційної інстанцій не завжди наводять належні мотиви того, на яких обґрунтованих підставах має застосовуватися закон, а не норми Конституції. Але ми вивчали судові рішення, оскільки в них поміж іншого були аргументи сторін щодо вад законів, суб'єктивного тлумачення сторонами і судами норм Конституції як норм прямої дії.

Викладене зобов'язує нас торкнутися також питання меж компетенції судів тлумачити норми Конституції, оскільки саме на предмет відповідності нормам Конституції суд перевіряє закони і встановлює чи спростовує вади у їх змісті.

Для встановлення судом вад у законі недостатньо наявності тільки закону, що вивчається, потрібний взаємозв'язок із нормами Конституції, які також водночас має вивчати суд. Це, так би мовити, дорога з «двостороннім рухом», але саме цим можуть дорікнути судам, що вони порушують конституційну компетенцію – перетягують на себе функції КСУ, особливо коли суд застосовує норми-принципи Конституції, які до цього не піддавалися офіційному тлумаченню КСУ.

Зокрема, існує позиція українських учених, що Конституцію не можна інтерпретувати інакше, як у конституційний спосіб, і тому конституційне праворозуміння не зводиться до ідеї герменевтичного тлумачення її тексту. До того ж лише виключно легальна (КСУ) конституційна інтерпретація є конституційною конкретизацією права [53, с. 76–77]. Регулятивним порядком конкретизації норм Конституції є законотворча діяльність, коли законодавець розкриває й конкретизує ідеї і приписи, закладені у Конституції, у відповідних актах законодавства. Однак якщо приписи законів є такими, що викликають сумнів у їх конституційності у правозастосувача, насамперед суду, чи може суд системи судоустрою вдаватися до тлумачення норм Конституції при вирішенні справи, коли оцінює приписи застосовуваного закону?

На нашу думку, так, але з певними застереженнями, зважаючи на таке.

Як ми вже неодноразово наголошували вище, наразі Україна перебуває

у стані постійних законодавчих трансформацій, коли зміни до законодавства та інших нормативно-правових актів не завжди відповідають щонайменше критерію системності й послідовності. Так само слід пам'ятати, що регулятивна роль права передбачає еволюційний розвиток суспільних відносин, що належать правовій охороні. І коли відбуваються численні нормативні зміни (особливо у відносинах за участю держави та суб'єктів владних повноважень), то цілком логічним є те, що суб'єкти правовідносин йдуть до суду із прагненням захистити власні права.

Водночас нормами процесуальних кодексів встановлена заборона відмови у розгляді та вирішенні справи з мотивів неповноти, нечіткості, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини (ч. 11 ст. 11 ГПК України, ч. 4 ст. 6 КАС України, ч. 10 ст. 10 ЦПК України). Отже, перед судом постає складне завдання – вирішити спір на засадах верховенства права в умовах законодавчої нестабільності та водночас зберегти стабільність правопорядку.

Це свідчить про неможливість у сучасному судовому процесі обмежуватися «двомірним» застосуванням законодавчих норм до фактів справи чи до вивчення питання права. У сучасній конституційній державі, наголошує Л. Гарлицькі, кожен суддя має спочатку встановити зміст відповідної норми, а це потребує одночасного застосування законодавчих, конституційних та наднаціональних положень. Тоді як законодавчі положення формують найбільш очевидну та корисну основу для ухвалення рішення, їх обов'язковий авторитет незабаром став обмеженим, оскільки майже в кожній справі може виникнути питання про відповідність або невідповідність законодавчих положень положенням вищого закону. Саме звичайний суддя, принаймні в першій інстанції, має дати відповідь і така відповідь часто вимагає від судді пошуку правильного тлумачення як законодавчого становища, так і конституційної (або наднаціональної) норми. Власне, як конституційний суд, так і верховний суд тлумачать конституцію, так само, як верховний, так і конституційний суд тлумачать звичайні закони [12, с. 49].

Звертаючись до норм Конституції, суд по суті здійснює їх тлумачення, яке не

можна вважати офіційним з огляду на уповноваженого суб'єкта в межах його компетенції. Таким суб'єктом залишається КСУ, рішення якого стосовно офіційного тлумачення норм Основного Закону України мають юридично обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються, насамперед судів. Так само тлумачення норм права у правозастосовній діяльності є водночас правом і обов'язком будь-якого суду, який розглядає/переглядає справу на засадах верховенства права. Відтак суд під час здійснення судового правозастосування, вирішуючи питання про відповідність законів Конституції, зобов'язаний звертатися до її змісту для роз'яснення змісту й мети останніх.

З моменту запровадження в Україні інституту конституційної скарги й активної ролі особи в конституційному процесі (юрисдикційному конституційному провадженні) виникли нові функції конституційних норм в індивідуальному судовому захисті прав особи. Але, з іншого боку, вказані функції значною мірою ускладнили відносини всередині судової влади в частині розмежування завдань, зокрема ВС та КСУ.

Йдеться насамперед про нормативно-корегувальні наслідки діяльності як КСУ, так і ВС. КСУ офіційно дискваліфікує норми законів у разі визнання їх неконституційними, у тому числі після розгляду конституційних скарг. Натомість ВС у межах власної судової правозастосовної діяльності формує висновки про незастосування того закону, який, на його думку, суперечить нормам Конституції. Такий висновок є обов'язковим для сторін спору, а також виконує функцію єдності судової практики, тобто скерування правозастосовної діяльності судів нижчого рівня в єдине русло.

Окремо слід визначити ще одну проблему процесуального, а іноді й позапроцесуального характеру, пов'язану із встановленням обґрунтованих підстав визнання закону таким, що суперечить Конституції. Йдеться про звернення судів нижчого рівня до ВС після ухваленням ними рішень про застосування норм Конституції як норм прямої дії і незастосування норм законів. На сьогодні процесуальними кодексами форма таких звернень до ВС прямо не регламентована, що породжує множинність форм звернень:

- 1) звернення судів із самостійними ухвалами із посиланням на рішення;
- 2) у самому рішенні суду мотивувальна та резолютивна частини містять відповідне посилання на необхідність звернення до ВС;
- 3) звернення (листи) в порядку надсилання кореспонденції (із долученням рішення по суті).

Наведена множинність дій судів зумовлює потребу в різних процесуальних діях ВС: вчинення певних процесуальних дій у межах перегляду судового рішення, якщо відповідна колегія суддів відкриє провадження у справі та/або опрацювання проблемного правового питання відповідним департаментом апарату ВС у позапроцесуальному порядку без дотримання процесуальних строків із внесенням питання на засідання Пленуму ВС.

Таке неузгодження не сприяє єдності процесуальних підходів у судовій системі у процедурі засад і подальшого здійснення проміжного конституційного контролю ВС, а також породжує низку процесуальних проблем дотримання належної правової процедури при судовому захисті прав осіб, що буде розглянуто далі.

3.2 Процесуальні дії судів у провадженнях за виключними обставинами після визнання Конституційним Судом України закону неконституційним

Принцип ефективних засобів правового захисту посідає провідне й самостійне місце серед складових конституційної гарантії судового захисту. Базовою нормою, що закріплює вказану гарантію, є ч. 1 ст. 55 Конституції, що гарантує **кожному** (виділено нами. – *A. P.*) право на захист порушених прав і законних інтересів [85]. Вказана норма корелюється зі ст. 13 Конвенції, якою встановлено, що кожному, чиї права і свободи порушуються, надається ефективний правовий захист в органах публічної влади, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які діяли, виконуючи свої офіційні функції [81]. Система засобів правового захисту в Україні визначається ефективністю діяльності органів правосуддя, прокуратури, омбудсмена, а також організацією

та порядком розгляду звернень громадян органами публічної влади. Між цими інститутами правового захисту існує певна субординація, система правових зв'язків між ними, яка ґрунтується на їх взаємозв'язку, взаємовпливові та взаємодоповнюваності [46, с. 28].

Отже, звертаючись до суду в досліджуваних судових процесах (адміністративному, господарському та цивільному), особа прагне не просто отримати судове рішення, а здійснити ефективний судовий захист свого права, який характеризується поновленням чи визнанням її права із належним виконанням ухваленого судового рішення на засадах верховенства права, рівності та змагальності сторін (ст. 8, п. п. 1, 3 ч. 2 ст. 129 Конституції).

Водночас, як уже неодноразово було наголошено у праці, якщо щодо матеріального закону, яким регулюються, зокрема, спірні відносин, у суду виникає переконання або сумнів (у виді висновку суду) у його відповідності Конституції, суд уповноважений застосувати норми Конституції як норми прямої дії. Однак численними у судовій практиці є випадки, коли сторона обґрунтовує суперечність закону Конституції, але суд застосовує закон, а не норми Конституції під час розгляду справи (перегляді рішення). І в таких випадках, як правило, наступним засобом юридичного захисту є звернення учасника процесу із конституційною скаргою до КСУ за приписами ч. 4 ст. 55 та ст. 151-1 Конституції. У разі відкриття конституційного провадження КСУ й ухвалення ним рішення по суті конституційної скарги про визнання закону неконституційним чи конституційним виникає питання щодо подальших процесуальних дій судів, коли особа звернеться із заявою про перегляд судового рішення за виключними обставинами у зв'язку із вказаною підставою.

Проблема комплексу процесуальних дій судів стосовно відкриття провадження за виключними обставинами, перегляду судового рішення, обов'язковості урахування рішення КСУ згідно з його резолютивною частиною чи безумовного слідування рішенню КСУ у провадженні за виключними обставинами (що ініціюється особою, на користь якої ухвалене рішення КСУ) як відповідної нормативної підстави рівня закону, якою врегульовуються спірні

відносини, залишається актуальною незважаючи на окремі спроби її вирішення ВС, зокрема в адміністративному судочинстві. Останній випадок (щодо безумовного слідування) стосується аналізу ВС мотивувальної частини рішення КСУ, коли КСУ, окрім оцінки конституційності/неконституційності припису закону, як правило, звертається і до тлумачення приписів закону.

У своїй праці ми неодноразово наголошували на науково-практичних заходах, присвячених розв'язанню цієї проблеми, насамперед в адміністративному судочинстві [223; 32] і доктринальних підходах до вивчення й вирішення питань, що постають перед судами під час перегляду судового рішення за виключними обставинами [109; 172; 66; 190; 105; 51; 38; 94; 214; 65]. Утім така періодична увага з боку вчених і практиків не змогла сформувати струнку наукову модель застосування норм Конституції у провадженнях за виключними обставинами: 1) у справі особи, яка звертається у порядку ініціативи провадження за виключними обставинами після ухвалення на її користь рішення КСУ; 2) у справі будь-якої іншої особи, яка звертається до суду в аналогічному порядку (за виключними обставинами) із долученням рішення КСУ, але перед цим до КСУ така особа не зверталася як суб'єкт права на конституційну скаргу; 3) у разі звернення особи з позовом до суду першої інстанції після ухвалення рішення КСУ.

Визначення процесуальних дій у разі звернення особи з позовом до суду першої інстанції після рішення КСУ (якщо допускають строки звернення) чи апеляційної із скаргою, як правило, не характеризується істотною складністю з огляду на загальну перспективну дію рішень КСУ (ст. 151² Конституції). Натомість факт виникнення спірних відносин до (виділено нами. – *А. Р.*) ухвалення рішення КСУ у взаємозв'язку із набранням судовим рішенням законної сили та ініціювання судового процесу за виключними обставинами (з можливим відкриттям провадження) створює щонайменше два кардинальних підходи до розв'язання проблеми правових та процесуальних наслідків визнання закону неконституційним у механізмі судового захисту прав осіб, які на сьогодні не отримали спільного вирішення.

Так, аналіз судової практики, насамперед в адміністративному судочинстві, наукових і практичних публікацій різного рівня та участь автора дисертації у низці наукових заходів щодо застосування норм Конституції як норм прямої дії переконують в існуванні трьох позицій, що потребують наукової розробки та єдиного врегулювання практикою, а саме: 1) *перша правова позиція*: встановлення КСУ неконституційності закону в цілому або окремого його положення, застосованого судом при вирішенні справи, дає лише право на перегляд такого судового рішення за виключними обставинами, а не є незаперечною обставиною, за наявності якої суд зобов'язаний ухвалити судові рішення на користь особи, яка звертається із заявою про перегляд судового рішення за виключними обставинами; 2) *друга правова позиція*: рішення органу конституційної юрисдикції зобов'язує у зв'язку з виключними обставинами ухвалити судові рішення на користь особи, яка звертається із заявою про перегляд судового рішення за виключними обставинами, водночас поновлення порушених прав особи має визначатися з дати ухвалення відповідного рішення КСУ, тобто йдеться виключно про перспективну дію рішення органу конституційної юрисдикції; 3) *третья правова позиція*: поновлення порушених прав особи у зв'язку з виключними обставинами має визначатися не з дати ухвалення відповідного рішення КСУ, а раніше, зокрема з дати настання юридичного факту порушення конституційних прав, свобод та інтересів особи, зумовлених дією правового акта, визнаного згодом таким, що не відповідає Конституції (є неконституційним). Тобто йдеться про ретроспективну дію рішення органу конституційної юрисдикції [199, с. 12–13].

Вказані діаметральні підходи насправді не є ординарними питаннями «однієї дії», а поглинають велику кількість складових судоустрійного, конституційного, різногалузевого матеріально-правового і суто функціонально-процесуального напрямів.

Деталізуючи ці підходи, виокремимо кілька чинників, що впливають на процесуальні дії суду у разі перегляду судового рішення за виключними обставинами: 1) ухвалення рішення КСУ за конституційною скаргою

об'єктивно свідчить про здійснення конституційного контролю щодо конкретного права людини першого чи другого покоління, тобто конституційній охороні були піддані найвищі цінності в демократичній, правовій, соціальній державі; 2) правовідносини з порушення прав людини і громадянина здебільшого є триваючими; 3) конституційно закріплено, що закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення (ст. 152 Конституції); 4) відкриття провадження за виключними обставинами саме ВС зобов'язує його відшукати баланс між засобами індивідуального юридичного захисту конкретного суб'єкта і стабільністю правопорядку, тобто при ухваленні рішення ВС повинен пам'ятати про забезпечення єдності правозастосування і скерування судової практики в єдине русло (ч. 1 ст. 36 Закону № 1402–VIII, п/п. «в» п. 2 ч. 5 ст. 328 КАС України, п/п. «а» п. 2 ч. 3 ст. 287 ГПК України, п/п. «а» п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України); 5) стабільність правопорядку як прояв правової безпеки є особливо важливою у період перехідної юстиції в Україні.

Зарубіжна доктрина містить три підходи щодо наслідків застосування рішень конституційного суду: *ex nunc*, *ex tunc* і *pro futuro*. В Україні прямо закріплена перспективна дія рішень КСУ з можливістю відтермінування їх дії – *ex nunc* і *pro futuro* (ч. 2 ст. 152 Конституції). Саме щодо принципу *ex tunc* і до сьогодні ведеться певна дискусія в доктрині.

Прикметним у цьому контексті є досвід Німеччини, який ми повністю поділяємо і до якого приєднуємося. Так, голова Федерального Конституційного суду Німеччини д-р Ларс Брокер (*President Dr Lars Brocker*) наголошує, що якщо Федеральний Конституційний суд Німеччини встановив неконституційність певного закону, то він визнає такий закон нікчемним (реч. 1 § 78 ЗФКСЗ). Нікчемність означає «генеральну нечинність правової норми» від самого початку (*ex tunc*). Тому, як правило, закон є неконституційним з моменту його оприлюднення. Але Федеральний Конституційний суд Німеччини водночас наділений повноваженням визначити нікчемність закону з її дією на майбутнє

(*pro futuro*) або починаючи з моменту оголошення про його нікчемність (*ex tunc*). Як правило, так робиться задля того, аби у разі дії рішення *ex tunc* не виникло «ще гіршого неконституційного становища» або ж якщо інші особи внаслідок цього можуть бути позбавлені вартої захисту правової позиції (наприклад, у сфері соціальних послуг). За такого підходу законодавець також отримує можливість самостійно (звісно, у найближчий час) та із дотриманням визначень у відповідному рішенні Федерального Конституційного суду відкоригувати порушення Конституції шляхом ухвалення нового закону. Тобто, якщо визнання нікчемності закону має спрямування *pro futuro* або *ex tunc*, то відповідне рішення Федерального Конституційного суду Німеччини не вступатиме в конфлікт із рішеннями фахових судів, які послуговувались відповідним законом і вже набули законної сили [223, с. 19, 20].

Щодо виключно перспективної дії рішень КСУ, на правильності якої ми наполягаємо, слід додатково вказати на слова д-ра Ларса Брокера «не допустити ще гіршого неконституційного становища». ВС як суд, який часто переглядає судові рішення у провадженнях за виключними обставинами, усвідомлює, що кожним власним рішенням практично впливає на правову політику, формує зворотній зв'язок із законодавцем та у нинішніх умовах зовнішніх загроз і внутрішніх викликів має забезпечувати правову безпеку. Завдання кожного суду, не тільки ВС – здійснення правосуддя на засадах верховенства права. Однією зі складових останнього є забезпечення стабільності правопорядку, його конституціоналізація, у контексті якої судова влада покликана забезпечувати баланс інтересів (тобто примушує інші гілки влади до обмеження своєї діяльності правом) і так забезпечує правопорядок [120, с. 160].

У прикладному аспекті стабільність правопорядку полягає у виконанні судових рішень, які набрали законної сили, їх незмінності та остаточності, оскільки в іншому разі судовий захист перетворюється на ілюзію й фікцію. Йдеться про дотримання принципу правової визначеності *res judicata* (від лат. – «принцип неприпустимості повторного розгляду раніше вирішеної справи»). ЄСПЛ сформував правовий висновок про те, що рішення суду, яке вступило в

законну силу, не може бути поставлено під сумнів (п. 61 рішення ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії» (*Brumarescu v. Romania*), № 28342/95, ECHR 1999–VII) [174, с. 23]. З огляду на цей принцип законна сила рішення суду, ухваленого до рішення КСУ, не може бути поставлена під сумнів, а перегляд рішення у провадженні за виключними обставинами також залежить від того, чи рішення ще не виконано.

М. В. Савчин, досліджуючи природу рішень *ex tunc* та *inter partes*, вказує на існування іншої ситуації із юридичною силою рішень КС з розгляду конституційних скарг *inter partes*, що пов'язано із поновленням порушеного права. Він слушно наголошує на тому, що у таких випадках мають місце триваючі правовідносини з моменту порушення прав людини, унаслідок чого в суду виникає обов'язок поновити порушене суб'єктивне публічне право. У цій ситуації сила рішення *ex tunc* накладає на державу позитивний обов'язок поновити суб'єктивне публічне право з моменту його порушення із виплатою справедливої компенсації. Якщо говорити щось інше у цьому випадку, то це буде запереченням сутнісного змісту права – ідея конституційної скарги як засобу захисту порушених конституційних прав втрачає свій сенс. Однак основною перепорою тут є формулювання статті 152 Конституції [223, с. 22].

Отже, дія рішень КСУ *ex nunc* і *pro futuro* за ч. 2 ст. 152 Конституції України є свідченням того, що особи, право яких було порушено застосуванням в остаточному судовому рішенні закону, який у подальшому було визнано неконституційним, не можуть очікувати на справедливую сатисфакцію через застосування до них рішення КСУ, адже спірні відносини виникли раніше, ніж ухвалено рішення КСУ.

З цього приводу ВС наразі певним чином вирішив проблему недопущення ретроспективної дії рішень КСУ і сформував правову позицію: «Аналіз норм розділу XII Конституції України («Конституційний Суд України») та Закону України від 13 липня 2017 року № 2136–VIII «Про Конституційний Суд України» дає підстави дійти висновку про те, що рішення КСУ має пряму (перспективну) дію в часі і застосовується щодо тих правовідносин, які

тривають або виникли після його ухвалення. Якщо правовідносини тривалі і виникли до ухвалення рішення КСУ, однак продовжують існувати після його ухвалення, то на них поширюється дія такого рішення КСУ. Тобто рішення КСУ поширюється на правовідносини, які виникли після його ухвалення, а також на правовідносини, які виникли до його ухвалення, але продовжують існувати (тривають) після цього. Водночас чинним законодавством визначено, що КСУ може безпосередньо у тексті свого рішення встановити порядок і строки виконання ухваленого рішення. Встановлена КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, має значення, перш за все, як рішення загального характеру, яким визначається правова позиція для вирішення наступних справ, а не як підстава для перегляду справи із ретроспективним застосуванням нової правової позиції і зміни таким чином стану правової визначеності, вже встановленої остаточним судовим рішенням» (п. 9.9 постанови КГС ВС від 29.10. 2019 року у справі № 922/1391/18) [126].

Отже, рішенням КСУ про визнання закону неконституційним «дискваліфікуються» конкретні норми закону, що, як правило, призводить до зміни правового регулювання, а інколи і до прогалини у законодавчому регулюванні, зважаючи, поміж іншого, і на повільність ВРУ, яка має привести у відповідність до рішення КСУ приписи закону (з урахуванням мотивування, в чому полягають вади норми при її дискваліфікації органом конституційної юрисдикції). Зміна правового регулювання рішеннями КСУ не призводить до застосування зворотної сили законів та відповідно ретроспективної дії рішень КСУ навіть у разі перегляду справи за виключними обставинами.

Контраргументом наведеної тези може стати позиція, що існувала на початку дискусії в судовому середовищі стосовно перспектив інституту конституційної скарги, ефективності захисту права **кожного** (виділено нами. – *А. Р.*) у межах національних засобів юридичного захисту.

Зокрема, В. М. Кравчук свого часу наголошував, що у випадку частого послуговування громадянами інститутом конституційної скарги та отримання

успішних рішень для себе, вони не зможуть поновити свої права після перемоги в КСУ, якщо загальні суди визнають, що рішення, яке вже вступило в законну силу, не підлягає перегляду, а особи захистили свої права лише на майбутнє [цит. за стенограмою № 77].

Тобто йдеться про необхідність вирішення шляхом застосування різного методологічного інструментарію дилеми між правовою визначеністю та забезпеченням матеріальної справедливості в конкретній справі. У практичному аспекті суд обов'язково стикається з потребою дати відповідь на питання щодо можливості зворотної дії рішень КСУ й обсягу такої зворотної дії щодо рішень, що набули законної сили, у частині можливості їх перегляду [223, с. 20]. А методами вирішення вказаної напруженості виділяємо застосування принципу пропорційності (тобто встановлення легітимної мети втручання у приватні права), або метод зважування, який також забезпечує баланс між приватними та публічними інтересами. Спростування цього аргументу полягає у змісті ч. 2 ст. 152 Конституції, яка імперативно визначає дію рішень КСУ на майбутнє.

Наступною проблемою визначення процесуальних дій у провадженнях за виключними обставинами є словосполучення «якщо рішення ще не виконано», встановлене п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України, п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК України п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України. Доктрина і практика у цьому аспекті на початку формування єдності підходів судів також перебувала на полярних позиціях, а саме: 1) відкриття провадження можливе лише у тих випадках, коли за ухваленим рішенням суду було видано виконавчий документ (тобто коли рішення підлягало виконанню – позов частково чи повністю задоволено, а відтак суб'єктом звернення до КСУ міг бути виключно відповідач); 2) відкриття провадження за виключними обставинами можливе для всіх рішень.

Наразі ситуація вирішена Об'єднаною палатою КАС ВС у такий спосіб: «Колегія суддів зазначає, що положення п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України містять імперативний припис, що встановлена КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи може бути

підставою для перегляду рішення за виключними обставинами тільки за умови, якщо таке рішення суду ще не виконане [132].

Слід звернути увагу, що словосполучення «ще не виконане», яке вживається у п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України, не передбачає множинного тлумачення або множинного його розуміння, а також «розширеного тлумачення», про яке зазначено в ухвалі ВС від 14 травня 2020 року, якою справу № 808/1628/18 передано на розгляд Об'єднаної палати КАС у складі ВС. Вказана процесуальна норма має імперативний характер, є чіткою та не може бути застосована інакше ніж це передбачено процесуальним законодавством. <...> Наявність Рішення КСУ № 1-р(П)/2019 від 25 квітня 2019 року по справі № 3-14/2019 (402/19, 1737/19) не змінює правового регулювання спірних правовідносин та не доводить факту допущення судом помилки при вирішенні спору, крім того, на час виникнення спірних правовідносин та на час прийняття рішення судом першої інстанції положення вказаної норми були чинними та підлягали застосуванню. Враховуючи вказані положення чинного законодавства, а також, що рішенням Запорізького окружного адміністративного суду від 6 липня 2018 року (залишеним без змін постановою Третього апеляційного адміністративного суду від 7 листопада 2018 року) у справі № 808/1628/18, про перегляд якого за виключними обставинами з відповідною заявою звернувся ОСОБА_1, у задоволенні позову відмовлено, колегія суддів зазначає, *що не може вважатись невиконаним, в розумінні положень пункту п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України, рішення суду, що набрало законної сили та яким у задоволенні позову відмовлено, оскільки таке рішення не передбачає примусового його виконання* (виділено нами. – А. Р.). Вказана правова позиція була висловлена у постанові Верховного Суду від 17 грудня 2019 року у справі № 808/2492/18, у постанові Верховного Суду від 19 листопада 2018 року у справі № 755/4893/18 (755/18431/15-а), у постанові Верховного Суду від 12 листопада 2020 року у справі № 805/550/16-а. Таким чином, суди першої та апеляційної інстанцій дійшли обґрунтованого висновку щодо відсутності правових підстав для задоволення заяви ОСОБА_1 про

перегляд за виключними обставинами рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 6 липня 2018 року у справі № 808/1628/18» [132, повна правова позиція наведена в додатку Б за № 9].

Системне тлумачення ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України, п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України, п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК України п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України у взаємозв'язку і приписами ч. 2 ст. 152 Конституції переконує у таких процесуальних діях судів у провадженнях за виключними обставинами: 1) провадження може бути відкрито тільки щодо судових рішень, за якими було видано виконавчий документ (рішення, які підлягали виконанню); 2) рішення КСУ мають тільки перспективну дію і застосовуються тільки на майбутнє, до спірних відносин, що виникли до ухвалення рішення КСУ, юридичні позиції КСУ не застосовуються.

Інше тлумачення в частині ретроспективної дії рішень КСУ та можливість відкриття провадження за виключними обставинами можливе лише після здійснення КСУ тлумачення ч. 2 ст. 152 Конституції, або визнання неконституційним словосполучення «якщо рішення ще не виконане» у процесуальних кодексах.

3.3 Перспективи оптимізації належної правової процедури в застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії судами

М. В. Савчин, досліджуючи різноманітність національних конституційних культур і традицій, зазначає про обумовлення обміну ідеями, технікою розробки та ухвалення конституції, тлумаченням конституції та здійснення законодавчої діяльності. Така взаємодія відбувається на трьох рівнях: *i) мікрорівень* взаємодії містить: а) правові норми та процедури; б) техніку ухвалення та обґрунтування рішень; в) запозичення засобів юридичної техніки, зокрема інтерпретації принципів і норм; *ii) мезорівень* взаємодії між конституційними порядками зумовлений: а) конкуренцією судових юрисдикцій; б) запозиченням принципів права та доктрин; в) запозиченням та/або інкорпорацією інститутів;

iii) макрорівень взаємодії передбачає: а) співвідношення конституційного та міжнародного права; б) співвідношення конституційного та наднаціонального права; в) конвергенцію конституційних систем; г) конституційну динаміку та конституційний перехід (транзит) [189, с. 28].

Наведені три рівні взаємодії із концентрованими складовими кожного рівня, які виокремив цей конституціоналіст, були проаналізовані під час роботи над дисертацією, насамперед, у частині взаємодії ВС та КСУ, ВС та ВРУ, а також всередині судової системи – у частині взаємозв'язку між судами нижчих та вищих інстанцій, у тому числі всередині найвищого суду в системі судоустрою. Ключову увагу було приділено процесуальним діям і судовим рішенням, у змісті яких застосовувалися норми Конституції як норми прямої дії. Так, у викладенні усього тексту праці ми послідовно досліджували питання сутності й форм прямої дії і безпосереднього застосування норм Конституції судами загальної та спеціальних юрисдикцій. Увага була зосереджена на потребах у застосуванні вказаних норм під час здійснення судочинства судами цивільної та господарської юрисдикцій, а також формування підходів адміністративних судів у застосуванні норм Конституції як норм прямої дії.

Вивчення зазначеної проблематики було б неповним без дослідження міжнародного досвіду застосування норм конституції у країнах континентальної та загальної систем права, а також без ілюстрації співвідношення застосування норм конституції у взаємозв'язку із рішеннями ЄСПЛ, чому був присвячений другий розділ дисертації. Висвітлення цих питань дало змогу повною мірою дослідити й визначити процесуальні дії судів із відходу від застосування приписів законів й застосування норм Конституції як норм прямої дії, або процесуальні дії, коли суди все ж таки ухвалюють рішення застосовувати норми законів.

Також часто було зосереджено увагу на можливості виникнення конфлікту між юридичними позиціями КСУ і правовими позиціями ВС у підходах до застосування норм Конституції як під час судового розгляду в порядку зростання інстанційного оскарження рішень, так і після ухвалення

КСУ рішення. Констатувалося, що різноманітність підходів ВС і КСУ до розуміння норм законів у майбутньому може призводити до серйозної кризи тлумачення законодавчих норм, наслідком чого буде напруженість між органом конституційної юрисдикції та найвищим судом. А також може спричинити катастрофічні наслідки в реалізації конституційного права кожного на судовий захист. Це пояснюється тим, що інколи КСУ під час розгляду конституційних скарг перед висновком про конституційність/неконституційність закону здійснює латентне тлумачення норм законів, наприклад, у рішенні КСУ за конституційною скаргою Жабо Т. М. від 4 вересня 2019 року № 6-р(П)/2019 п. 3 мотивувальної частини по суті є офіційним тлумаченням ст. 40 КЗпП України [113]. Або в іншому у справі за конституційною скаргою Акціонерного товариства «Державний ощадний банк України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису першого речення частини 1 статті 1050 Цивільного кодексу України від 22 червня 2022 року № 6-р(П)/2022 КСУ сім разів безпосередньо використовує термін «тлумачення», у тому числі в контексті тлумачення припису ч. 1 ст. 1050 ЦК України, а саме: «7. Приписами статті 1050 Кодексу встановлено наслідки порушення позичальником умов договору. Зокрема, оспорюваний Банком припис статті 1050 Кодексу визначає, що якщо позичальник своєчасно не повернув суму позики, він зобов'язаний сплатити грошову суму відповідно до статті 625 Кодексу. Конституційний Суд України констатує, що ця норма є відсильною, тому її тлумачення та застосування (виділено нами. – *A. P.*) іманентно потребують застосування норми Кодексу, на яку є безпосереднє посилання в першому реченні частини першої статті 1050 Кодексу» [182].

Отже, під час правозастосування, відмовляючи в застосуванні норм Конституції й застосовуючи приписи законів, ВС фактично здійснює конституціоналізацію законів. Тому можна зауважити, що ВС і КСУ у різний спосіб здійснюють схожу діяльність, яка інколи має відмінні результати, і створюється конфлікт юрисдикцій.

Наприклад, постановою ВП ВС від 02 липня 2019 року у справі

№ 916/3006/17 (провадження № 12-278гс18) сформовано таку правову позицію [124]: «33. <...> відповідно до статті 256 ЦК України позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. 34. Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки (стаття 257 ЦК України). Строк для звернення до нотаріуса із заявою про вчинення виконавчого напису в контексті застосування положень статті 88 Закону України «Про нотаріат» безпосередньо пов'язаний із позовною давністю, встановленою ЦК України. Фактично законом визначено, що строк для звернення до нотаріуса із заявою про вчинення виконавчого напису є таким самим, що й позовна давність для звернення до суду. Таким чином, різниця у правовій природі цих строків не має значення у цьому контексті. 35. Тому і загальний строк для звернення до нотаріуса із заявою про вчинення виконавчого напису становить три роки. 36. Стаття 88 Закону «Про нотаріат» містить різні строки для звернення до нотаріуса (три роки – у відносинах за участю громадян, і один рік – для відносин за участю підприємств, установ і організацій), оскільки на момент ухвалення Верховною Радою України цього закону діяв Цивільний кодекс Української РСР 1963 року (далі – ЦК УРСР), яким позовна давність визначалася залежно від суб'єктного складу сторін правовідносин, тобто три роки у відносинах за участю громадян і один рік у спорах за участю підприємств, установ і організацій. Після внесення змін до ЦК УРСР у 1995 році, а також після вступу в дію нового Цивільного кодексу України у 2004 році строки, встановлені у статті 88 Закону України «Про нотаріат», не були приведені у відповідність до позовної давності, яка вже стала визначатися залежно від сутності позовних вимог, а не за суб'єктною ознакою [124]. 37. Згідно із частиною першою статті 325 ЦК України суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи. Частина друга статті 318 ЦК України визначає, що всі суб'єкти права власності є рівними перед законом. 38. Відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Стаття 14 Конвенції

визначає, що користування правами і свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою, зокрема і за ознакою статусу особи. 39. Європейський суд з прав людини вказує на те, що дискримінація означає поводження з особами у різний спосіб без об'єктивного та розумного обґрунтування у відносно схожих ситуаціях (див. *mutatis mutandis* рішення від 11 червня 2002 року у справі «Вілліс проти Сполученого Королівства», заява № 36042/97, § 48). Близьке за змістом визначення дискримінації закріплене у пункті 2 частини першої статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». 40. Нормативно визначені відмінні строки для фізичних осіб – кредиторів і юридичних осіб – кредиторів щодо звернення до нотаріуса для вчинення виконавчого напису стосовно майна юридичних осіб – боржників є відмінністю у поводженні з цими кредиторами в аналогічних ситуаціях. Така відмінність у світлі умов сьогодення без об'єктивного та розумного обґрунтування створює для юридичних осіб – кредиторів нерівні у порівнянні з фізичними особами – кредиторами умови у правовідносинах з юридичними особами – боржниками щодо реалізації права на мирне володіння майном. Отже, Велика Палата Верховного Суду вважає, що встановлення для юридичної особи – кредитора у порівнянні з фізичною особою – кредитором меншого строку для звернення до нотаріуса для вчинення ним виконавчого напису стосовно майна юридичних осіб – боржників є дискримінацією юридичної особи – кредитора за ознакою її статусу» [124].

Натомість КСУ у рішенні за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Укркава» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 88 Закону України «Про нотаріат» від 1 липня 2020 року № 7-р(І)/2020 наголосив, що «<...> строки для вчинення виконавчого напису нотаріусом є відмінними залежно від кола учасників правовідносин: у відносинах між юридичними особами строк скорочений порівняно зі строком, який застосовується у відносинах між фізичними особами. Таким чином, встановлюючи порядок нормативного регулювання діяльності нотаріату в частині визначення строків, у межах яких

нотаріус може вчинити виконавчий напис, законодавець запровадив чітку їх диференціацію залежно від суб'єктного складу учасників правовідносин. Наведене дає підстави стверджувати, що передбачене оспорюваними положеннями Закону регулювання є реалізацією Верховною Радою України виключних повноважень визначати організацію і діяльність, у тому числі нотаріату, як це встановлено в пункті 14 частини першої статті 92 Конституції України. Конституційний Суд України вважає, що положення частини першої статті 88 Закону, відповідно до яких нотаріус вчиняє виконавчі написи за умови, що з дня виникнення права вимоги минуло не більше трьох років, а у відносинах між юридичними особами – не більше одного року, є чіткими, зрозумілими та однозначними, тобто таке нормативне регулювання виключає можливість довільного його трактування, тому застосування оспорюваних положень Закону особами (органами), діяльність яких ґрунтується на принципі верховенства права, жодним чином не призводить до протиправного позбавлення права власності» (абз. 10–12 мотивувальної частини) [183].

Також конфлікт позицій має місце у питаннях виплати одноразової грошової допомоги спеціальним категоріям осіб у збільшеному розмірі після первинного встановлення інвалідності: поліцейським (обмеження шістьма місяцями) та військовослужбовцям (обмеження двома роками).

Так, у постанові у справі № 240/12378/19 (провадження № К/9901/23238/20) КАС ВС дійшов висновку про таке: «32. Згідно з пунктом 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» якщо протягом двох років військовослужбовцю, військовозобов'язаному або резервісту після первинного встановлення інвалідності або ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності під час повторного огляду буде встановлено вищу групу інвалідності або більший відсоток втрати працездатності, що дає їм право на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі, виплата провадиться з урахуванням раніше виплаченої суми. 33. Положення пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» застосовується до правовідносин, що

виникли після набрання ним чинності, тобто після 01.01.2014. 34. Згодом, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 06.12.2016 № 1774–VIII (набрав чинності з 01.01.2017) пункт 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» доповнено абзацом другим такого змісту: «У разі зміни групи інвалідності, її причини або ступеня втрати працездатності понад дворічний термін після первинного встановлення інвалідності виплата одноразової грошової допомоги у зв'язку із змінами, що відбулися, не здійснюється». 35. Обидві ці норми пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (абз. 1 і 2) передбачають обмеження строку, протягом якого зміна групи інвалідності, її причини або ступеня втрати працездатності можуть бути підставою для виплати одноразової грошової допомоги, дворічним строком. Дворічний строк обчислюється з часу первинного встановлення інвалідності. 36. Приписами пункту 8 Порядку № 975 врегульовано, що якщо протягом двох років військовослужбовцю, військовозобов'язаному та резервісту після первинного встановлення інвалідності або ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності під час повторного огляду буде встановлено згідно з рішенням медико-соціальної експертної комісії вищу групу чи іншу причину інвалідності або більший відсоток втрати працездатності, що дає їм право на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі, виплата провадиться з урахуванням раніше виплаченої суми. У разі повторного встановлення (зміни) групи інвалідності, причин її виникнення або ступеня втрати працездатності понад дворічний строк після первинного встановлення інвалідності виплата одноразової грошової допомоги не здійснюється. 37. Аналіз наведених норм права дає змогу стверджувати, що наведений дворічний строк застосовується до правовідносин, пов'язаних з отриманням одноразової грошової допомоги в більшому розмірі, з урахуванням раніше виплаченої суми, за умови, якщо у зазначений строк особа з інвалідністю (з втратою працездатності), скориставшись своїм правом на отримання допомоги, набула право на отримання відповідної допомоги у більшому розмірі. Тобто обов'язковою умовою для

застосування зазначеної норми (чинної на час виникнення спірних правовідносин і вирішення справи у судах першої та апеляційної інстанцій) є отримання особою грошової допомоги і повторне звернення за отриманням доплати» [131].

Питання темпоральних величин преклюзивних строків звернення щодо збільшення розміру одноразової грошової допомоги різних категорій осіб, які виконують функції захисту держави у різних видах, зокрема поліцейських чи військових, ставало предметом перегляду у КСУ. Так, у Рішенні від 22 квітня 2020 року № 3-р(I)/2020 КСУ зауважив, що «<...> право на одноразову грошову допомогу у разі втрати працездатності **не є конституційно визначеним правом поліцейського** (виділено нами. – *А. Р.*). Саме тому Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні, формуючи законодавчу основу для забезпечення соціального захисту правоохоронців, у тому числі поліцейських, які виконують важливі для держави функції із забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також членів їхніх сімей, має у межах конституційних приписів дискреційні повноваження у частині визначення підстав та умов призначення і виплати зазначеної одноразової грошової допомоги у разі втрати працездатності вказаним категоріям осіб» [184]. В іншій справі КСУ зробив аналогічний висновок про те, що «з урахуванням наведеного Конституційний Суд України вважає, що одноразова грошова допомога, передбачена статтею 97 Закону № 580, є юридичним засобом соціального захисту працівників поліції, що надається державою у зв'язку із втратою ними працездатності, **проте приписи частини першої статті 46 Конституції України не гарантують виплати одноразової грошової допомоги** (виділено нами. – *А. Р.*), тому Верховна Рада України може визначати порядок та умови її призначення, передбачивши порядок реалізації такого права в законі. Отже, положення пункту 4 частини першої статті 97 Закону № 580 **не є такими** (виділено нами. – *А. Р.*), що порушують частину першу статті 46 Конституції України» [181].

Натомість, у Рішенні від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 у справі, яка стосувалася отримання військовослужбовцем одноразової грошової допомоги

у разі зміни чи підвищення групи інвалідності (право на отримання цієї допомоги обмежено двома роками після первинного встановлення інвалідності), КСУ дійшов протилежного висновку: «Конституційний Суд України нагадує про свою попередню юридичну позицію щодо гарантування статтею 46 Конституції України таких виплат, як одноразова грошова допомога, викладену у Рішенні від 22 жовтня 2020 року № 12-р/2020: «Одноразова грошова допомога <...> є юридичним засобом соціального захисту <...>, що надається державою у зв'язку із втратою ними працездатності, проте приписи частини першої статті 46 Конституції України не гарантують виплати одноразової грошової допомоги» (абзац другий підпункту 2.5 пункту 2 мотивувальної частини)» [185].

Отже, хоч сама наявність установленого приписами статті 16 Закону права на одноразову грошову допомогу та його обсяг залежать від розсуду законодавця, Конституційний Суд України дійшов висновку, що в разі запровадження Законом одноразової грошової допомоги та фактичного перерахунку її розміру у зв'язку з погіршенням стану здоров'я особи відповідне законодавче регулювання порядку реалізації цього права має бути сумісним з Конституцією України, зокрема втілювати її засадничі цінності. <...> Конституційний Суд України під час розгляду цієї справи при з'ясуванні об'єктивної виправданості наведеного законодавчого обмеження реалізації права на отримання одноразової грошової допомоги в збільшеному розмірі саме строком у два роки, зауважує, що науково вивірені знання та досвід роботи закладів охорони здоров'я, як впливає з матеріалів цієї справи, не свідчать на користь того, що погіршення стану здоров'я військовослужбовців, військовозобов'язаних або резервістів не може настати після спливу цього строку. <...> Визначаючи легітимність мети встановленого Законом обмеження, Конституційний Суд України дійшов висновку, що обраний законодавцем засіб її досягнення (часове обмеження строком у два роки) хоч і є раціонально пов'язаним із нею, однак не може бути визнаним таким, що є домірним для досягнення встановленої мети, оскільки не є підтвердженням того, що

погіршення стану здоров'я цієї категорії осіб, спричинене пораненням (контузією, травмою або каліцтвом) під час служби в Збройних Силах України, не може настати після спливу встановленого строку. <...> Отже, на підставі наведеного Конституційний Суд України дійшов висновку, що встановлені оспорюваними приписами Закону обмеження права на одноразову грошову допомогу не відповідають вимогам домірності» [185]. Суперечливим у наведених юридичних позиціях є те, що КСУ спочатку (в межах півтора року між першою та третьою позиціями) висловлювався, що шість місяців є строком, що відповідає Конституції, натомість остання юридична позиція акцентувала, що виплата одноразової грошової виплати, хоч і перебуває у сфері законодавчої дискреції, однак встановлення законодавцем строку у два роки (у чотири рази довше ніж у рішеннях щодо першої позиції) є неконституційним.

Ілюстрація зазначених судових рішень є свідченням початку негативних правових наслідків вітчизняного праворозуміння екстраординарного характеру. Наведена відмінність правових позицій у судових рішеннях (всередині судової системи і між судами та КСУ) на сьогодні є констатацією різних методологічних підходів цих органів до застосування законів, конституційність яких викликає сумніви у сторін чи судів. Утім у майбутньому множинність форматів судового тлумачення й формування протилежних за змістом правових висновків в аналогічних юридично значущих ситуаціях щодо презумпції конституційності законів прогнозовано призведе до конфлікту юрисдикцій, можливо аж до створення прірви між правовими позиціями юрисдикцій.

Водночас існування колізій між правовими позиціями ВС та юридичними позиціями КСУ є не єдиними колізіями, що існують нині у практичній діяльності судів під час застосування норм Конституції як норм прямої дії. На жаль, на сьогодні адміністративна юстиція все ще відчуває конкуренцію правових позицій усередині. Одним із факторів колізії й конкуренції підходів до темпоральних правил застосування висновків КСУ, на думку дисертанта, є різне розуміння суддями заявленої проблеми. Наприклад, коли ВС перевіряє дійсні спірні відносини, що виникли між сторонами, він також звертається до моменту

виникнення таких відносин, базової норми закону, яка має врегульовувати їх та перевіряє її на відповідність Конституції. Проілюструємо це схематично на прикладі конкретної категорії справ, яка наразі сформувала невизначеність судової практики в частині застосування презумпції конституційності закону на момент виникнення спірних відносин.

Так, цікавою в цьому плані є категорія справ, що стосуються права військовослужбовців, військовозобов'язаних або резервістів на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі у зв'язку з встановленням вищої групи інвалідності або більшого відсотка втрати працездатності у строк, що перевищує дворічний, визначений приписом п. 4 ст. 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» (далі – Закон № 2011–XII). «Припис Закону № 2011–XII вказує, що згадана гарантія має обмежену дію у часі і нею можна скористатися з урахуванням умови, якщо не сплило два роки. Тобто вказаною нормою законодавець установив обмеження у виплаті за спливом часу у два роки. Практика судів у цій категорії справ була неоднозначною, у зв'язку із чим ВС, виконуючи свою основну функцію – забезпечуючи єдність судової практики, розглянув таку справу у складі Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав КАС ВС та сформував відповідні правові висновки щодо застосування п. 4 ст. 16³ Закону № 2011–XII, а саме:

(1) право на отримання одноразової грошової допомоги у більшому розмірі у зв'язку із встановленням військовослужбовцю під час повторного огляду вищої групи інвалідності або ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності визначається за законодавством, що діє на день повторного огляду;

(2) передбачені п. 4 ст. 16³ Закону № 2011–XII обмеження права на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі дворічним строком після первинного встановлення інвалідності або ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності застосовуються починаючи з 1 січня 2014 року;

(3) зазначений дворічний строк обчислюється з дня первинного встановлення інвалідності або ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності, незалежно від дати, коли їх встановлено вперше (до 01 січня 2014 року чи після)» [146].

Принагідно потрібно зазначити, що, розглядаючи цю справу, ВС не вбачав суперечності між згаданими вище приписами Закону № 2011–XII щодо обмеження права на отримання одноразової грошової допомоги та нормами Конституції.

Натомість КСУ, як уже детально ілюструвалося вище, ухвалив 06 квітня 2022 року рішення, яким п. 4 ст. 16³ Закону № 2011–XII визнано неконституційним [185].

Утім спірні відносини у справах цієї категорії виникли до цього моменту і загалом судова практика до ухвалення цього рішення КСУ, ураховуючи правові висновки, сформовані ВС у згаданій вище справі, йшла однаковим шляхом – діяла презумпція конституційності закону.

Натомість після ухвалення КСУ Рішення від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 практика ВС з цього приводу змінилася.

Так, у справі № 340/5086/20 суд першої інстанції ухвалив рішення (яке було підтримано в подальшому апеляційним судом) на користь позивача: «На думку суду першої інстанції, встановлюючи цей проміжок у часі, держава виказує неповагу до прав захисників держави. Такий мотив прийняття закону суперечить приписам ч. 1 ст. 3 Конституції України. Отже, законодавець керувався нелегітимною метою, приймаючи припис ч. 4 ст. 16³ Закону. Обмежуючи виплату допомоги військовослужбовцям, які отримали травму, сумлінно і чесно виконуючи службовий обов'язок, держава діє нечесно, що завдає шкоди її авторитету в очах громадян, котрі мають намір вступити на військову службу, що може призвести до відмови від бажання стати до лав Збройних Сил України. Це ж, своєю чергою, ставить під сумнів спроможність держави виконати найважливіший обов'язок перед народом України, який встановлено приписами ч. 1 ст. 17 Основного Закону (захист суверенітету і територіальної цілісності України). <...> Відмінність (обмеження у виплаті за

спливом часу), яка встановлена державою, не виправдовує різного ставлення. На думку суду припис п. 4 ст. 16³ Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей” суперечить сукупності положень ч. 1 ст. 3, ч. 1–2 ст. 17, ч. 1–2 ст. 24 Конституції України та ч. 1 ст. 16 Закону, тому суд не застосував його при вирішенні спору. Суд першої інстанції також відступив від правового висновку Верховного Суду про застосування ч. 4 ст. 16³ Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей”, наведеного у постанові від 20 лютого 2020 року в адміністративній справі № 806/714/18. Одночасно суд першої інстанції звернувся в порядку частини четвертої статті 7 КАС України до Верховного Суду з листом, у якому просив внести до Конституційного Суду України подання щодо конституційності п. 4 ст. 16³ Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей”» [175; повна правова позиція ВП ВС у додатку Б за № 10].

Житомирський окружний адміністративний суд у справі № 296/8156/17 ухвалив рішення від 19 лютого 2018 року, яким задовольнив позов. З його позицією погодився Житомирський апеляційний адміністративний суд постановою від 29 серпня 2018 року. Примітним у цій справі є те, що суди, застосувавши правову позицію, висловлену у постанові ВС України від 10 березня 2015 року у справі № 21-563а14, дійшли висновку про те, що у разі встановлення військовослужбовцю більшого відсотка втрати працездатності або у разі встановлення групи інвалідності, яка дає право на отримання одноразової грошової допомоги у більшому розмірі, у нього виникає право на отримання відповідної допомоги, яка виплачується йому з урахуванням виплаченої раніше суми обов’язкового особистого державного страхування або одноразової грошової допомоги. Прямого застосування норм Конституції у рішеннях першої та апеляційної інстанцій не було, рішення були ухвалені на користь позивача (колишнього військовослужбовця) [139].

Натомість у ВС при перегляді судових рішень правова кваліфікація відносин відрізняється. В обох випадках Міністерство оборони України

звернулося із касаційною скаргою. У першому випадку залишено без змін рішення суду першої інстанції, яким позов особи задоволено. У другому – касаційну скаргу Міністерства оборони України задоволено й рішення нижчих інстанцій скасовано.

Мотиви ВС у справі № 340/5086/20 є надзвичайно важливими, адже у правовій позиції закріплюється порядок стосовно того, якими мають бути дії судів, коли ними вбачається очевидна і беззаперечна невідповідність положень закону Конституції, встановлюється виключна дія рішень КСУ на майбутнє у провадженнях за виключними обставинами: «У цій справі ключовим правовим питання є застосування до спірних відносин пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 № 2011–XII (далі – Закон № 2011–XII). <...> З огляду на те, що суд першої інстанції у цій справі дійшов висновку про невідповідність положення пункту 4 статті 16³ Закону № 2011–XII Конституції України, і такого ж висновку, хоч і з інших мотивів, дійшов Конституційний Суд України у Рішенні від 06.04.2022 № 1-р(II)/2022, Верховний Суд **не вбачає підстав для скасування рішення суду першої інстанції.** <...> Виключним повноваженням Конституційного Суду України є визнання законів України неконституційними, що тягне за собою втрату ними чинності. Рішенням Конституційного Суду України (Другий сенат) від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022 у справі про посилений соціальний захист військовослужбовців положення пункту 4 статті 16³ Закону № 2011–XII визнано такими, що не відповідають Конституції України, а саме: статтям 1, 3, частині першій та другій статті 8, частині п'ятій статті 17, частині першій статті 17 Конституції України. Зважаючи на наявну юридичну позицію Конституційного Суду України слід зазначити, що за загальним правилом вона може бути застосована **судами тільки з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення, тобто з 6 квітня 2022 року.** Верховний Суд, розглядаючи справу № 240/10153/19, виходив з презумпції конституційності положення пункту 4 статті 16³ Закону № 2011–XII. При цьому Верховний Суд виходить з того, що виявлена в ході

розгляду справи **невідповідність** положень закону Конституції України **має бути очевидною і беззаперечною**. Тому в разі **безсумнівного встановлення факту такої невідповідності суд зобов'язаний обґрунтовано застосувати норми Конституції України, а не норми закону**. З дня ухвалення Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(П)/2022 у справі про посилений соціальний захист військовослужбовців така **невідповідність є беззаперечною та виступає підставою для зміни практики Верховного Суду, яка ґрунтувалася на положеннях закону, що визнані неконституційними**. Однак з огляду на те, що ухвалюючи рішення про задоволення позову суд першої інстанції у цій справі діяв на підставі ч. 4 ст. 7 КАС України, і така його позиція знайшла підтримку в юридичній позиції Конституційного Суду України, Верховний Суд не вбачає підстав для скасування такого рішення суду. Верховний Суд виходить із того, що здійснюючи правосуддя, суди системи судоустрою України мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з погляду відповідності Конституції, і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії та найвищої юридичної сили. Забезпечувана Верховним Судом єдність судової практики як основне його завдання є похідним від забезпечення верховенства Конституції України судами системи судоустрою і Конституційним Судом України. На користь такого підходу Пленум Верховного Суду України висловився іще в постанові № 9 від 01.11.1996, де зазначив: «Оскільки Конституція України, як зазначено в її статті 8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй». Оскільки правове регулювання правовідносин, що є предметом цієї справи, змінилося з 06.04.2022 внаслідок відповідного рішення Конституційного Суду України, то Верховний Суд не вбачає підстав для

відступу від позиції, сформованої Верховним Судом за наслідками розгляду справи № 240/10153/19» (виділення по тексту наші. – А. Р.) [146].

В інший аналогічній справі № 296/8156/17 ВС, посилаючись на рішення КСУ, дійшов діаметрально протилежного висновку: «Верховний Суд, розглядаючи справу № 240/10153/19, виходив із презумпції конституційності положення пункту 4 статті 16³ Закону № 2011–XII. Оскільки правове регулювання правовідносин, що є предметом цієї справи, змінилося з 06.04.2022 внаслідок відповідного рішення Конституційного Суду України, то Верховний Суд не вбачає підстав для відступу від позиції, сформованої Верховним Судом за наслідками розгляду справи № 240/10153/19. Аналогічна правова позиція викладена Верховним Судом у постанові від 03.06.2022 у справі № 340/5086/20. Відповідно до статті 351 КАС України підставами для скасування судових рішень повністю або частково і ухвалення нового рішення або зміни рішення у відповідній частині є неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права» [138].

Отже, правовий висновок ВС у справі № 296/8156/17 імперативно визначає презумпцію конституційності закону. Натомість правовий висновок ВС у справі № 340/5086/20 з приводу того, що суд першої інстанції дійшов висновку про невідповідність конкретного положення закону, хоч і з інших мотивів, ніж КСУ і у зв'язку з цим ВС не вбачає підстав для скасування рішення суду першої інстанції, є глобальним кроком на шляху забезпечення ефективного судового захисту прав людини і громадянина на національному рівні, оскільки в ньому підтримано рішення про суперечність закону Конституції до визнання цих положень неконституційними уповноваженим органом – КСУ. Водночас у механізмі забезпечення правової визначеності як провідної складової верховенства права, зокрема в частині стабільності правопорядку, до цього правового висновку виникає низка питань.

По-перше, як має діяти найвищий суд щодо дотримання презумпції конституційності закону, яка визначена у постанові, винесеній пізніше ніж у справі № 296/8156/17?

В обох випадках позивачі виявили активну поведінку: звернулися із обґрунтованими позовами про порушення їхніх права. В обох випадках суди задовільнили позови і кожний суд зробив це в інший спосіб, ніж у рішенні КСУ: у першому – через системне застосування норм Конституції, у тому числі відправної правової норми – ст. 3 Конституції; а у другому – шляхом застосування правового висновку ВС України 2015 року. Тобто в обох випадках ВС вивчив судові рішення нижчого рівня і в першому випадку пристав на позицію суду першої інстанції, а у другому – незважаючи на те, що і суд першої, і суд апеляційної інстанції дійшли однакового висновку – скасував судові рішення з позиції дотримання презумпції конституційності закону.

Усе це свідчить про те, що процедура (модель) застосування норм Конституції як норм прямої дії судами загальної та спеціальної юрисдикції має бути переглянута. Для усунення розбіжностей і формування єдності правозастосування у досліджуваному питанні висловимо власне бачення до удосконалення порядку застосування норм Конституції судами під час розгляду справ, яка полягатиме в інших процесуальних діях судів.

Проілюстровані у попередніх підрозділах дисертації процесуальні дії судів від стадії відкриття провадження до підходів до формування висновків загалом свідчать про те, що наразі законодавець запровадив особливий процесуальний алгоритм застосування норм Конституції як норм прямої дії, який створює законодавчу процесуальну множинність дій суду та множинність процесуальних наслідків з одного і того питання. Це не сприяє ключовому елементу верховенства права – правовій визначеності, та у практичному аспекті може створити істотну дискрецію судів у частині надмірного відступу (вільного тлумачення) від норм Конституції.

Варіантів її існує кілька, однак ефективним і таким, що розмежовує повноваження юрисдикційних органів із конституційним статусом, вбачаємо лише один.

Першим виокреммо підхід, запропонований В. Г. Перепелюком – специфічний шлях із ініціативою виключно учасника процесу, а не суду. Вчений

зауважує, що «з огляду на принцип диспозитивності, питання про передачу справи до судів вищих інстанцій має ініціюватися виключно учасниками справи, а не судом. КАС України не передбачає процедуру, за якою ВС має розглядати дане питання [118, с. 43]. Оскільки основна функція ВС вирішувати фундаментальні проблеми права, а питання про конституційність закону є саме таким питанням, то це питання спершу має розглянути саме ВС у процесуальній формі. Якщо учасник справи і далі заперечуватиме проти незастосування закону, то ВС безумовно (це має бути його імперативний обов'язок, а не дискреційне право) передає питання про конституційність закону на розгляд Конституційного Суду України (далі – КСУ). Такий підхід відповідатиме принципам рівності прав та справедливості: якщо особа має право на конституційну скаргу про неконституційність закону, то так само у особи має бути право на доступ до КСУ із заявою про конституційність. У цій ситуації за аналогією може бути застосована позиція КСУ щодо можливості оскарження як ухвал суду про відмову в задоволенні заяви щодо повороту виконання рішення суду, так і ухвал щодо повороту виконання рішення суду (абзац четвертий підпункту 3.1. пункту 3 мотивувальної частини рішення від 2 листопада 2011 року № 13-рп/2011) [118, с. 43]. І далі вчений пропонує виключити, зокрема, абз. 2 ч. 2 ст. 7 КАС України та доповнити процесуальний кодекс новою статтею, що дозволить особам, які заперечують в незастосуванні приписів законів як таких, що суперечать Конституції, подати протягом десяти днів до ВС вмотивоване заперечення. А також покласти обов'язок на ВС протягом двох днів постановити ухвалу про звернення до КСУ із конституційним поданням щодо вирішення питання про відповідність Конституції України положення (положень) закону, іншого правового акту ВРУ, акту Президента України, КМУ, правового акту Верховної Ради Автономної Республіки Крим, не застосованого в адміністративній справі. Заява учасника справи додається до конституційного подання [118, с. 44]. Ключовим у цьому механізмі В. Г. Перепелюк вбачає касаційний перегляд як процедуру «фільтрації» перед доступом до КСУ.

На жаль, із цим поглядом погодитись не можемо, зокрема з огляду на те, що сторона зазвичай наголошує на суперечності Конституції закону, яким регулюються спірні відносини, починаючи з першої інстанції. Існуючий нині механізм допускає (хоч і в суперечливий спосіб – після ухвалення рішення по суті та з паралельним оскарженням у порядку апеляції та/або касації) передання спірного питання про право фундаментального значення до ВС. Запропонований же В. Г. Перепелюком підхід допускає не лише набрання законної сили рішенням, що ухвалене на підставі приписів законів, зміст яких щонайменше одній стороні обґрунтовано видається конституційно дефектним, а й проходження стадії касаційного «фільтру» перед зверненням до КСУ.

Водночас проблемою є вимога сторони визнати закон таким, що відповідає Конституції і підлягає застосуванню у справі, адже перевірити приписи законів на предмет їх відповідності Конституції належить до ексклюзивних функцій КСУ, а не суду, й перевірити конституційність законів жоден суд не може. Суд навпаки, може обґрунтувати суперечність положень закону і відмовитися від його застосування, але не визнавати його конституційним і застосовувати. Також якщо КСУ у подальшому визнає приписи закону неконституційними, що буде свідчити про те, що судовий захист у цілому було побудовано на неправовому законі, то загалом це може підірвати довіру громадян до інституту судового захисту.

Крім того, у перехідний період існування України фундаментальні проблеми права, зокрема питання про конституційність закону, не можуть бути розв'язані ВС ні у десятиденний строк, ні у дводенний, особливо коли не вказується, який підрозділ ВС цим займатиметься – спеціальний департамент апарату, що готуватиме правовий висновок з питання права, а вже на його підставі – ухвала суду, чи виключно суддівський корпус у процесуальний спосіб, оскільки йдеться про постановлення ухвали, тобто без залучення Пленуму ВС.

Другим теоретичним варіантом удосконалення існуючого процесуального порядку, спираючись на правовий висновок КАС ВС у справі № 340/5086/20, є закріплення законодавчих застережень, які допоможуть уникнути схематичного

підходу судів у формуванні висновків про суперечність норм законів Основному Закону України: 1) обов'язкове мотивування відступу суду від застосування норми закону; 2) обов'язкове звернення до ВС; 3) у юридико-технічному аспекті обов'язкове видалення других абзаців ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України і зробити всю частину як єдину норму, оскільки чинна редакція процесуальних кодексів фактично перетворила абзаци другі ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України на зазвичай самостійне повноваження судів, а не їх прямі дії; 4) обов'язкове закріплення присічного процесуального строку розгляду ВС питання щодо переконання у суперечності конкретного припису закону Конституції.

З огляду на це ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України можна викласти у такій редакції: *«Якщо суд доходить **вмотивованого** висновку, що закон чи інший правовий акт **очевидно, беззаперечно і безсумнівно** суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а **обґрунтовано** застосовує норми Конституції України як норми прямої дії. У такому випадку суд після ухвалення рішення у справі **зобов'язаний звернутися із запитом** до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України. **Таке питання має бути вирішене Пленумом протягом трьох місяців**»* (виділення наші. – А. Р.).

Утім у цій процедурі слабким місцем визначаємо обґрунтованість застосування норм Конституції. Якщо КСУ висловлювався щодо тлумачення норм Конституції, або існує рішення КСУ стосовно конституційності норми закону, який врегульовує спірні відносини, і може бути застосоване у справі – проблем не виникає, оскільки тлумачення норм Конституції належить виключно до КСУ, який не дуже часто звертається саме до такого свого повноваження. Тож в інших випадках постає проблема щодо обґрунтованого застосування норм Конституції, оскільки обґрунтованість полягає в тому, як суд розуміє

норми Конституції, що по суті є їх тлумаченням. Як ми неодноразово наголошували протягом усього дослідження, конституційні норми, як правило, не є класичними за своєю структурою. Одна така норма може містити кілька владних приписів, які, якщо дивитися під кутом різних видів юридичної діяльності (правотворчості, правореалізації чи правозастосування), можуть бути скеровані різним суб'єктам. Отже, конституційна норма як предмет судового правозастосування об'єктивно викликає складнощі у її застосуванні, оскільки вимагається узгоджена взаємодія всіх судових органів у контексті єдиного осмислення змістовного наповнення норм Конституції й одночасного недопущення порушення конституційних функцій правосуддя та діяльності КСУ в частині тлумачення норм Конституції.

Але і це не все. Навіть якщо рішення КСУ за конституційною скаргою ухвалене на користь особи (закон визнано неконституційним чи встановлено факт тлумачення закону у спосіб, що не визначений Конституцією), застосування рішення КСУ *ex tunc* суперечить ч. 2 ст. 152 Конституції, а відтак захист прав особи й надалі залишатиметься ілюзорним.

Тому, на наше переконання, єдиним ефективним порядком застосування судами норм Конституції є повернення до процедури, що була передбачена у попередніх редакціях процесуальних кодексів – суд, що розглядає справу, зупиняє провадження і звертається до ВС для вирішення питання про внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта. Це водночас відповідатиме централізованій формі конституційного контролю в Україні й дотриманню меж конституційної компетенції обох юрисдикційних органів. Тільки в такому разі уповноважений орган – КСУ – може дискваліфікувати норму і суд, відновивши провадження, застосує у спірних відносинах той конституційний закон, яким справа вирішується справедливо без виникнення проблеми дії рішення КСУ *ex tunc*.

Отже, найбільш оптимальним виходом, на думку дисертанта, є повернення до попереднього процесуального регулювання, коли суди зупиняли провадження у справі та звертались із попереднім запитом до ВС про внесення конституційного

подання із заявленого питання. Новим у такій процедурі бачимо закріплення у процесуальних кодексах чіткого присічного, наприклад трьохмісячного, строку, протягом якого ВС на Пленумі має ухвалити відповідне рішення.

Окрім процесуальних кодексів, процедура розгляду таких питань уже врегульована приписами Закону № 1402–VIII, Регламенту Пленуму ВС та впливає з Положення про збори суддів у конкретному касаційному суді у складі ВС. Так, відповідно до ч. 5 ст. 46 Закону № 1402–VIII: «Пленум Верховного Суду скликається Головою Верховного Суду в разі потреби або на вимогу не менш як четвертої частини від складу суддів Верховного Суду, але не рідше одного разу на три місяці. У разі відсутності Голови Верховного Суду Пленум скликається заступником Голови Верховного Суду» (виділено нами. – *А. Р.*). Згідно з п. 2.2 Положення про збори суддів Верховного Суду в Касаційному адміністративному суді від 6 грудня 2017 року № 1, збори суддів здійснюють інші повноваження, передбачені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та іншими нормативно-правовими актами. Так само Регламентом Пленуму ВС визначено, що «попередній розгляд звернення до Конституційного Суду України щодо конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України проводить Велика Палата Верховного Суду або відповідний касаційний суд спільно з відповідним структурним підрозділом апарату Верховного Суду. За результатами такого розгляду готується висновок, який передається Голові Верховного Суду, а в разі його відсутності – заступнику Голови Верховного Суду для внесення подання на Пленум» (ч. 2 ст. 9) [158].

Отже, на підставі викладеного пропонуємо викласти ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України у такій редакції:

*«У разі виникнення у суду **обґрунтованого** сумніву під час розгляду справи щодо відповідності закону чи іншого правового акта Конституції України, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України, суд зупиняє провадження і звертається із відповідним запитом до Верховного Суду для вирішення питання стосовно*

внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта. **Верховний Суд зобов'язаний розглянути таке питання протягом трьох місяців на засіданні Пленуму»** (виділено нами. – А. Р.).

З огляду на це змін і доповнень потребують відповідні статті глав «Зупинення і закриття провадження у справі. Залишення позову без розгляду» КАС України, ЦПК України та ГПК України.

Зокрема, процесуальні кодекси слід доповнити новими пунктами (п. 21 ч. 1 ст. 236 КАС України, п. 7 ч. 1 ст. 251 ЦПК України, п. 6 ч. 1 ст. 227 ГПК України) такого змісту:

« ...) об'єктивної неможливості розгляду цієї справи до вирішення питання конституційності закону чи іншого правового акта, з приводу якого в ухвалі зазначені мотиви і обґрунтовані сумніви суду з подальшим зверненням суду до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта».

У такому разі простежується оперативний зворотний зв'язок між судами першої, апеляційної інстанції та ВС у частині вивчення й аналізу недосконалості застосовного законодавства. Питання права, що має фундаментальне значення, доволі швидко надходить на розгляд Пленуму найвищого суду в системі судоустрою і зміст законів (щодо конституційності яких є твердження, сумніви, оформлені висновком) не викривляється, послаблення дії норм Конституції не відбувається.

Ми не вбачаємо в поверненні до попереднього законодавчого регулювання (із новими застереженнями щодо зобов'язання ВС та темпоральними величинами) вузьконормативістського підходу, за яким суддям забороняється застосовувати норми Конституції як норми прямої дії.

Навпаки, саме завдяки цьому підходу виключається процесуальна множинність дій судів у юридично однакових ситуаціях щодо застосування законів, конституційність змісту яких піддається сумніву, та відбуватиметься

застосування виключно положень законів, що відповідають Конституції. Також убачається мінімізація конфліктів правових позицій ВС із юридичними позиціями КСУ, у чому в перспективі вбачається конституціоналізація законодавства та його стабільність.

Висновки до третього розділу

Визначальним у процесі застосування норм Конституції судами під час розгляду конкретних справ щодо захисту основних прав і свобод осіб є якнайшвидше поновлення цих прав, що вимагає оптимальної правової процедури, яка враховує принцип процесуальної економії, оперативний розгляд справи та ефективність захисту, що ґрунтується на конституційних нормах. У цьому сенсі важливим є питання взаємовідносин між звичайними судами та КСУ для мінімізації конфліктів правових позицій, колізій і розмежування компетенції, що обов'язково виникатимуть під час юрисдикційної діяльності цих органів, адже вони однаково уповноважені застосовувати конституційні норми у своїй юрисдикційній діяльності.

За хронологією й послідовністю судового процесу виокремлюються такі процесуальні дії судів, у межах яких суд аналізує закон на відповідність Конституції: 1) на стадії відкриття провадження у справі й підготовки справи до судового розгляду (дії щодо розмежування судової та позапроцесуальної компетенцій судів та вирішення питання про відмову у відкритті провадження у справі чи можливість закриття провадження в справі у зв'язку з цим); 2) на стадії судового розгляду (розгляд клопотань про суперечність норм законів Конституції; з'ясування обставин, дослідження доказів та здійснення правової кваліфікації відносин у справі; а також вирішення можливих питань ускладнення розгляду справи, зокрема зупинення провадження у зв'язку з об'єктивною неможливістю розгляду справи до вирішення справи, що розглядається в порядку конституційного провадження); 3) на стадії перегляду рішень у порядку апеляційного провадження (процесуальні дії суду за

зверненням однієї із сторін, як правило, у зв'язку з незгодою, що застосовано не норми закону, а норми Конституції як норми прямої дії); 4) на стадії перегляду рішень у порядку касаційного провадження (здійснення офіційного тлумачення норм законів, формування правових висновків щодо застосування норм Конституції та фактичної дискваліфікації конкретних норм законів чи, навпаки фактичну конституціоналізацію застосованого законодавчого акта, спростовуючи аргументи сторони та мотиви одного з судів нижчого рівня, який суб'єктивно застосував норми Конституції як норми прямої дії).

До першої групи належать: 1) процесуальні дії стосовно вирішення клопотань сторін на користь застосування норм Конституції; 2) процесуальні дії суду щодо вирішення питання про звернення до ВС для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ; 3) процесуальні дії суду щодо застосування норм Конституції як законодавства, відповідно до якого суд вирішує справи по суті. Наприклад, на стадії судового тлумачення ВС може звертатися до членів Науково-консультативної ради при ВС для отримання відповідних наукових висновків.

До другої групи належать процесуальні дії з вирішення справ по суті й формування правових висновків ВС, коли суди доходять висновків: 1) про існування певних несправедливих положень у нормах закону, однак у межах захисту публічного інтересу (на бік якого суди пристають) застосовуються норми такого закону; 2) коли суди однозначно вказують, що застосування норм Конституції на підставі ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України належить до повноважень КСУ, а застосований закон не є неконституційним і не визнавався таким, а тому підлягає застосуванню. У такому разі суди відмовляють у задоволенні клопотань сторони про застосування норм Конституції як норм прямої дії.

Залишається актуальною проблема процесуальних дій судів щодо відкриття провадження за виключними обставинами, перегляду судового рішення, обов'язковості врахування рішення КСУ згідно з його резолютивною

частиною чи безумовного слідування рішення КСУ у провадженні за виключними обставинами (що ініціюється особою, на користь якої ухвалене рішення КСУ) як відповідної нормативної підстави рівня закону, якою врегульовуються спірні відносини, незважаючи на окремі спроби її вирішення ВС, зокрема в адміністративному судочинстві. Питання безумовного слідування рішення КСУ стосується аналізу ВС мотивувальної частини рішення КСУ, який, крім оцінки конституційності/неконституційності припису закону, часто звертається перед цим і до тлумачення приписів закону.

Виокремлено кілька чинників, які впливають на процесуальні дії суду при перегляді судового рішення за виключними обставинами: 1) ухвалення рішення КСУ за конституційною скаргою об'єктивно свідчить про здійснення конституційного контролю щодо конкретного права людини першого чи другого покоління, тобто конституційній охороні були піддані найвищі цінності в демократичній, правовій, соціальній державі; 2) правовідносини з порушення прав людини і громадянина здебільшого є триваючими; 3) конституційно закріплено, що закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення (ст. 152 Конституції); 4) відкриття провадження за виключними обставинами саме ВС зобов'язує його відшукати баланс між засобами індивідуального юридичного захисту конкретного суб'єкта і стабільністю правопорядку, тобто при ухваленні рішення ВС повинен пам'ятати про забезпечення єдності правозастосування і скерування судової практики в єдине русло (ч. 1 ст. 36 Закону № 1402–VIII, п/п. «в» п. 2 ч. 5 ст. 328 КАС України, п/п. «а» п. 2 ч. 3 ст. 287 ГПК України, п/п. «а» п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України); 5) стабільність правопорядку як прояв правової безпеки є особливо важливою в період перехідної юстиції в Україні.

Доктрина і практика в питанні відкриття провадження за виключними обставинами щодо рішення, яке не підлягало виконанню на початку формування єдності підходів судів, перебували на полярних позиціях, а саме:

1) відкриття провадження можливе лише в тих випадках, коли за ухваленим рішенням суду було видано виконавчий документ (тобто коли рішення підлягало виконанню – позов частково чи повністю задоволено, а відтак суб'єктом звернення до КСУ міг бути виключно відповідач); 2) відкриття провадження за виключними обставинами можливе для всіх рішень.

Системне тлумачення ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України, п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України, п. 1 ч. 3 ст. 320 ГПК України п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України у взаємозв'язку і приписами ч. 2 ст. 152 Конституції свідчить про такі процесуальні дії судів у провадженнях за виключними обставинами: 1) провадження може бути відкрито тільки щодо судових рішень, за якими було видано виконавчий документ (рішення, які підлягали виконанню); 2) рішення КСУ мають тільки перспективну дію і застосовуються тільки на майбутнє, до спірних відносин, що виникли до ухвалення рішення КСУ, юридичні позиції КСУ не застосовуються. Інше тлумачення в частині здійснення ретроспективної дії рішень КСУ та можливість відкриття провадження за виключними обставинами щодо всіх рішень суду можливе виключно після здійснення КСУ тлумачення ч. 2 ст. 152 Конституції або визнання неконституційними словосполучення «якщо рішення ще не виконане» у процесуальних кодексах.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній праці на основі вивчення вітчизняного й зарубіжного досвіду, практики ЄСПЛ та КСУ, а також численної практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції запропоновано авторське бачення застосування судами норм Конституції як норм прямої дії, що дало можливість сформулювати низку висновків, пропозицій і рекомендацій, спрямованих на досягнення мети дослідження.

1. Особливий методологічний інструментарій та структура дисертації ґрунтуються на доктринальних поглядах науковців (теоретичні аспекти), а також діаметрально протилежних підходах до розуміння прямої дії і безпосереднього застосування норм Конституції судами (практичні аспекти).

2. Спектр чинників, що впливають на безпосереднє застосування норм Конституції як норм прямої дії у конкретній справі, охоплює питання від політико-правових (зовнішніх і внутрішніх) до конституційно-функціональних конкретного суб'єкта правозастосування, зокрема: 1) Конституція є політико-правовим документом з особливим стилем викладення норм, центральним джерелом права; 2) законодавче регулювання суспільних відносин в умовах воєнного чи надзвичайного стану (надзвичайні закони, норми законів ультраактивної дії, закони про внесення змін до ряду спеціальних законів, кожний із яких урегульовує окрему сферу суспільних відносин; норми законів, якими обмежуються окремі права і свободи людини і громадянина у зв'язку з новою законотворчою політикою під час воєнного стану, тощо); 3) перехідне правосуддя в Україні, яке посилюється через воєнний стан у державі; 4) загальна криза в державі, яка, на жаль, посилюється, і потреба у відновленні всієї України, а не тільки реформуванні окремих сфер її економіки; 5) прагнення України стати повноправним членом ЄС, тобто неухильне дотримання судами європейських стандартів у сфері судочинства; 6) існування колізій тлумачення норм права між правовими позиціями ВС (який уповноважений застосовувати норми Основного Закону України як норми прямої дії, тобто здійснювати по суті проміжний конституційний контроль і фактично дискваліфікувати норми

законів у конкретній справі) та юридичними позиціями КСУ (який у своїй юрисдикційній діяльності звертається до тлумачення норм законів України під кутом встановлення конституційності їх змісту із дискваліфікацією норми закону загалом, і рішення якого є обов'язковими згідно зі ст. 151² Конституції).

3. Наведені чинники під час правозастосування розкриті як відповідні правила, що визначають дії суду під час застосування норм Конституції як норм прямої дії й окреслюють щонайменше три напрями, розкриті у праці: 1) як саме суд повинен захистити права і свободи людини і громадянина як найвищої соціальної цінності та інших учасників правовідносин у період законодавчої непрогнозованості; 2) як зберегти стабільність правопорядку ВС і не «зробити гірше» судовим тлумаченням в умовах законодавчої непрогнозованості та не посісти місце законодавця; 3) якими зробити підходи судів до застосування норм Конституції як норм прямої дії і як саме впровадити такі підходи у буденну правозастосовну діяльність судів в умовах колізії публічних і приватних інтересів.

4. Дія норм Конституції відбувається через різні форми реалізації права: 1) дія Конституції в часі, в просторі, за колом осіб (введення в дію); 2) виконання, дотримання, застосування конституційних норм; 3) орієнтація і вимога до органів державної влади до прямого застосування норм Конституції. Текстуально це відбувається шляхом використання логіко-семантичних конструкцій: 1) на основі (наприклад, ч. 2 ст. 8, ч. 3 ст. 106); 2) відповідно до (зокрема, ч. 3 ст. 81, ч. 7 ст. 83, ч. 2 ст. 19 тощо), 3) на виконання (ч. 3 ст. 106); 4) застосування (ч. 3 ст. 8, ч. 2 ст. 129, ст. ст. 150–151). Водночас застосування норм права, зокрема норм Конституції, слід вважати останньою стадією механізму правового регулювання.

5. Доведено, що норми Конституції завжди постають основним підґрунтям для ухвалення рішення як при безпосередньому, так і субсидіарному їх застосуванні. Юридична техніка використання норм Конституції в рішеннях судів є різноманітною: так, у постановках ВС норми Конституції, як правило, наводяться у блоці «Джерела права й акти їх застосування», а власне, висновок суду формувався як добудова норми права, інколи навіть без посилання на

конкретні приписи нормативно-правових актів будь-якого рівня. Текстуально у мотивувальній частині постанов ВС норми Конституції зазначаються першими, разом із нормами законів та практикою ЄСПЛ, що дає підстави говорити про субсидіарне застосування норм Конституції.

Мотивувальна частина рішень судів нижчих інстанцій побудована в інший спосіб, ніж у постановах ВС – норми Конституції застосовуються разом із мотивами суду як відправне нормативне підґрунтя, чи інколи як єдине правове джерело, на підставі якого суд доходив того чи іншого висновку. Відповідне мотивування суди формують унаслідок здійснення судового тлумачення, зважаючи на спірні відносини, приписи законів та норми Конституції.

6. Пряме застосування норм Основного Закону закріплене в ряді конституцій держав, утім практичне втілення цього конституційного постулату звичайними судами у разі існування самостійного органу конституційної юрисдикції, а також за наявності значного масиву спеціальних законів не є значним та істотним. Конституційне та галузеве законодавство різних країн містить відмінні моделі забезпечення безпосереднього застосування норм конституції, у тому числі крізь призму дослідження відповідності законів конституції. У разі існування в державі відповідної системи, яка здійснює позапарламентські механізми контролю конституційності законів (конституційний суд, конституційний трибунал, конституційна рада тощо) пряме застосування норм конституції також здійснює такий орган. Тобто суди і орган конституційного контролю по суті здійснюють споріднену функцію – забезпечення верховенства конституції, однак за допомогою різних методів і на різних стадіях правозастосування.

7. Виокремлено випадки безпосереднього, а не субсидіарного застосування норм Конституції в цивільному чи господарському судочинстві, коли конституційна норма постає відправним базисом для застосування галузевої законодавчої норми, що ухвалена законодавцем у розвиток конституційного припису чи норми. У *першому* випадку суд формує власні висновки, насамперед, на конституційно-правовій нормі, незважаючи на наявне

мотивування рішення, яке ґрунтується на тлумаченні галузевої норми чи їх сукупності. Норма Конституції постає заключним елементом мотивувальної частини рішення суду, оскільки в іншому разі суд вважає мотивування недостатнім. У *другому* – під час розгляду справи (перегляду рішення) суд вбачає конкуренцію рівних за своєю юридичною силою законодавчих норм та констатує: неможливість розв'язання цих колізій через встановлення субординації норм під час судового правозастосування чи неможливість подолання прогалини у законі/праві або констатує правову невизначеність. З огляду на це суд застосовує норми Конституції як норми прямої дії у мотивувальній частині судового рішення. У *третьому* випадку – наявне переконання суду про суперечність норми закону Конституції та необхідність застосування норм Основного Закону України як норм прямої дії.

8. Між адміністративною та конституційною юрисдикціями існують колізії, зокрема в частині повноважень КСУ щодо вирішення питань про відповідність Конституції окремих підзаконних нормативних актів України, зміст яких також може містити елементи незаконності таких актів. У питанні розмежування адміністративної та конституційної юрисдикцій щодо незаконності чи неконституційності (а по суті протиправності) підзаконних нормативно-правових актів може виникнути негативна колізія юрисдикцій, коли адміністративні суди доходять висновку про непідсудність справи адміністративній юрисдикції. У таких випадках право приватної особи, порушення якого вона обґрунтовує через протиправність певних нормативно-правових актів чи дій осіб, може залишитись незахищеним протягом розумного строку, навіть у разі відкриття конституційного провадження. Або взагалі залишитись незахищеним по суті національними засобами юридичного захисту, коли і в конституційному провадженні особі в подальшому відмовлено (зокрема за суб'єктивним складом чи у разі необґрунтованості конституційної скарги чи подання).

9. Розкриття підходів адміністративних судів стосовно необхідності застосування норм Конституції побудовано на таких складових: 1) особливість предметної та інстанційної адміністративної юрисдикцій, обумовлених

специфікою адміністративного спору; 2) ідея і завдання адміністративної юрисдикції та ключові відмінності між нею та конституційною юрисдикцією; 3) головні категорії справ, у яких поширеним є застосування норм Конституції; 4) вади законодавства, відсутність наступності у законодавстві тощо як передумови такого застосування судами; 5) які підходи адміністративних судів у процесі застосування норм Конституції України є найбільш сприятливими для приватної особи.

10. Концепція субсидіарності у прикладному аспекті полягає у застосуванні судами норм Конституції у взаємозв'язку з правовими позиціями ЄСПЛ та є елементом ефективного захисту прав на національному рівні. За концепцією субсидіарності норми Конституції застосовуються разом із рішеннями КСУ (якщо він висловлювався з цього приводу) та правовими позиціями ЄСПЛ і полягають у тлумаченні судами законів, які не суперечать Конституції. Крім того, суди мають пам'ятати про тлумачення звичайних законів у спосіб, щоб таке тлумачення закону відповідало Конституції (ч. 3 ст. 89 Закону № 2136–VIII) та узгоджувалося із конвенційними нормами. Субсидіарне застосування норм Конституції, рішень КСУ та практики ЄСПЛ є своєрідним фактором розвіяння (усунення) власних розумних сумнівів суду щодо правильності застосування чи тлумачення цих приписів законів. У цьому вбачається зняття дискусійної конституційності змісту конкретного припису закону шляхом його динамічного тлумачення субсидіарно з нормами найвищої юридичної сили – нормами Конституції, Конвенції та практики ЄСПЛ. Вивчаючи юридичні позиції КСУ чи правові позиції ЄСПЛ, суд завжди повинен пам'ятати про обов'язковість рішень КСУ згідно зі ст. 151² та пряму дію норм Конституції відповідно до ст. 8 Конституції. Водночас Конвенція та практика ЄСПЛ за ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» застосовуються судами як джерело права під час розгляду справ. Системний зв'язок вказаної норми зі статтею 9 Конституції свідчить про те, що суд під час розгляду справи у разі конкуренції позицій КСУ та ЄСПЛ повинен керуватись пріоритетом юридичної

позиції КСУ над правовою позицією ЄСПЛ з огляду на їх різний конституційний ґрунт. Прогнозованим позитивним наслідком визначається створення передумов для формування судами передбачуваності норми права, чим по суті здійснюється конституціоналізація норм законів у конкретних справах. Інший підхід не сприятиме розвитку права.

11. Для того, щоб суд належним чином дійшов висновку про потребу в застосуванні норм Конституції як норм прямої дії, необхідне забезпечення належної правової процедури, яка є базовою конституційною гарантією захисту суб'єктивного права кожного. У межах належної правової процедури відбувається судове правозастосування, головною підстадією якого є судове тлумачення, у межах якого суд доходить висновку про те, норми якого нормативного акта мають застосовуватися до спірних відносин щодо захисту порушених прав фізичних і юридичних осіб.

12. Під кутом застосовності чи незастосовності в рішенні судом норм Основного Закону України виокремлюються процесуальні дії, які умовно можна поділити на дві групи, пов'язані між собою, і які охоплюють своєю сферою: 1) дії зі встановлення факту суперечності закону чи іншого нормативно-правового акта Конституції через розкриття обов'язку суду перевірити норму закону та іншого нормативно-правового акта на предмет її відповідності Конституції під час судового правозастосування; 2) дії щодо вирішення питання застосування судами формально чинного нормативно-правового акта, що не визнавався неконституційним, але містить несправедливих положень (крізь призму оцінки глибини несправедливості положень закону, на думку сторони чи переконання суду).

13. Доктрина містить багато різноманітних підходів у вітчизняній та зарубіжній доктрині до формування концепції «закону, який не може бути застосований судами як такий, що суперечить Конституції»: від абсолютної нікчемності закону до виключно *оспорюваності його окремих положень* суб'єктом приватного права при застосуванні закону в межах забезпечення загального блага (публічного інтересу). Доведено, що твердження (висновки) суду в судовому рішенні про суперечність закону Конституції за чинним

процесуальним законодавством фактично перетворює закон на оспорюваний, а відтак він не застосовується тільки в разі, якщо таке обґрунтовує сторона спору і суддя враховує позицію сторони, оскільки її аргументи і мотиви суду (що ґрунтуються на внутрішньому переконанні суду) збігаються; або суд самостійно доходить заявленого вище висновку.

14. Виокремлено ознаки, що характеризують закон як такий, що суперечить Конституції: а) вади змісту; б) вади ієрархії; в) вади суб'єкта; г) вади темпорального значення; г) вади спрямування; д) вади реалізації.

15. Зарубіжна доктрина містить три підходи щодо наслідків застосування рішень конституційного суду: *ex nunc*, *ex tunc* і *pro futuro*. В Україні прямо закріплена перспективна дія рішень КСУ з можливістю відтермінування їх дії – *ex nunc* і *pro futuro* (ч. 2 ст. 152 Конституції). Саме щодо принципу *ex tunc* і до сьогодні триває певна дискусія в доктрині. Дія рішень КСУ *ex nunc* і *pro futuro* за ч. 2 ст. 152 Конституції є свідченням того, що особи, право яких було порушено застосуванням в остаточному судовому рішенні закону, який у подальшому було визнано неконституційним, не можуть очікувати справедливої сатисфакції через застосування до них рішення КСУ, адже спірні відносини виникли раніше, ніж ухвалено рішення КСУ. Контраргументом наведеної тези може стати позиція, що існувала на початку дискусії в судовому середовищі щодо перспектив інституту конституційної скарги, ефективності захисту права кожного в межах національних засобів юридичного захисту. Однак такий контраргумент спростовується ч. 2 ст. 152 Конституції, яка імперативно визначає дію рішень КСУ на майбутнє.

16. Констатовано процесуальну множинність дій суду та множинність процесуальних наслідків у сучасному процесуальному порядку застосування норм Конституції як норм прямої дії, що не сприяє правовій визначеності та у практичному аспекті може створити надмірну дискрецію судів щодо істотного відступу від букви і духу Конституції (вільного тлумачення). Сформовано авторські пропозиції оптимізації процедури застосування норм Конституції, у яких простежується оперативний зворотній зв'язок між судами першої, апеляційної

інстанції та ВС, оскільки питання права, що має фундаментальне значення, оперативно потрапляє на розгляд найвищого суду і зміст законів, щодо яких є сумніви, не викривляється, послаблення дії норм Конституції не відбувається.

17. Запропоновано викласти ч. 4 ст. 7 КАС України, ч. 6 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 10 ЦПК України у такій редакції:

«У разі виникнення у суду обґрунтованого сумніву під час розгляду справи щодо відповідності закону чи іншого правового акта Конституції України, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України, суд зупиняє провадження у справі і звертається із відповідним зверненням до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта. Верховний Суд зобов'язаний розглянути таке питання протягом трьох місяців на засіданні Пленуму».

З огляду на це змін і доповнень потребують відповідні статті глав «Зупинення і закриття провадження у справі. Залишення позову без розгляду» КАС України, ЦПК України та ГПК України.

Зокрема, процесуальні кодекси слід доповнити новими пунктами (п. 21 ч. 1 ст. 236 КАС України, п. 7 ч. 1 ст. 251 ЦПК України, п. 6 ч. 1 ст. 227 ГПК України) такого змісту:

« ...) об'єктивної неможливості розгляду цієї справи до вирішення питання конституційності закону чи іншого правового акта, з приводу якого в ухвалі зазначені мотиви і обґрунтовані сумніви суду з подальшим зверненням суду до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Aleksander Gołębiewski. Review of the constitutionality of law in the direct application of the constitution. *Annals of the administration and law*. year XVII. no. 17 (1). P. 33–54.
2. Alkema E. A. The European Convention as a Constitution and its Court as a Constitutional Court. *Protecting Human Rights: The European Perspective: Studies in Memory of Rolv Ryssdal*. Eds. P. Mahoney et al. Koln : C. Heymann, 2000. P. 41–63.
3. Berestova I. E., Pervomayskiy O. O., Sharkova H. V., Artiukhova V.V., Kolomiitsev P. O. Approaches to compensation for damage caused by unconstitutional law in eastern Europe. *Asia Life Sciences*. 2020. Suppl. 22 (1). P. 171–188.
4. Berestova Iryna, Khotynska-Nor Oksana, Kopytova Olena, Bratel Oleksandr, Dronov Serhii. Subordinate Relationship between Civil and Constitutional Legal Proceedings in the Countries with an Autonomous Body of Constitutional Control. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues* (Print ISSN: 1544-0036; Online ISSN: 1544-0044). Research Article: 2020. Vol. 23. P. 1–8.
5. Boštjan M. Zupančič. Constitutional Law and the Jurisprudence of the European Court of Human Rights: An Attempt at a Synthesis. *Izkušnje (slovenske) preteklosti in pogled v (evropsko) prihodnost*. 2003. № 1. P. 57–61. doi.org/10.4000/revus.1441.
6. Cardozo B. The nature of the judicial process. New Haven. 1960. 188 p.
7. Costa J.-P. Concepts juridiques dans la jurisprudence la Cour européenne des droits de l'homme: de l'influence de différentes traditions nationales. *Revue trimestrielle des droits de l'homme*. 2004. № 57. P. 101–110.
8. Dieter Grimm. Constitutionalism: Past, Present and Future. Oxford Constitutional Theory. 2016. 1st ed. 320 p.
9. Donnelly Tom. Judicial Popular Constitutionalism (2015). Constitutional Commentary. 1097. P. 541–566. URL: <https://scholarship.law.umn.edu/concomm/1097>.
10. Federico De Fazio. Springer Nature B. V. Robert Alexy's Philosophy of Law. *Faculty of Law, University of Buenos Aires, Buenos Aires, Argentina. Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*. 2021. P. 1–6. URL:

https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_238-1.

11. Garlicki L. Bezpośrednie stosowanie konstytucji, [in:] *Konstytucja RP w praktyce*. Warsaw. 1999. P. 48.

12. Garlicki Lech. Constitutional courts versus supreme courts. *International Journal of Constitutional Law*. Vol. 5. Issue 1. January 2007. P. 44–68. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mol044>.

13. Goldstein Joel K. (2018) «The Nature of the Judicial Process: The Enduring Significance of a Legal Classic». *Touro Law Review*: Vol. 34 : No. 1 , Article 12. P. 159–182.

14. Graver Hans Petter. The Judicial Role and the Rule of Law. *Nordic journal of human rights*. 2016. Vol. 34. № 3. P. 222–225. DOI: 10.007/978-3-62-44293-7_1.

15. Gusy C. «Die Verfassungsbeschwerde», *Das Bundesverfassungsgericht im politischen System*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2006. P. 205.

16. Hołda J., Hołda Z., Ostrowska D., Rybczynska A. *Prawa człowieka. Zarys wykładu*. 2 wydanie. Warszawa. 2008. S. 11.

17. Jaime Cárdenas Gracia. Popular constitutionalism and forms of democracy. URL: <https://revistas.juridicas.unam.mx/index.php/mexican-law-review/article/view/13126/14691>\$.

18. Keith E. Whittington. Political foundations of judicial supremacy: the Presidency, the Supreme Court, and Constitutional Leadership in U.S. History 3–4, (2007).

19. Kratochvíl Jan. Subsidiarity of Human Rights in Practice: The relationship between the Constitutional Court and Lower Courts in Czechia. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2019, Vol. 37(1) 69–84. doi: 10.1177/0924051918820987

20. Lang W. Obowiązki normy prawnej w czasie w świetle logiki norm, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 1960. volume 31. P. 72.

21. Larry D. Kramer, Popular Constitutionalism, Circa 2004, 92 CALIF. L. REV. Vol. 92, No. 4 (Jul., 2004), pp. 959–1011 (53 pages).

22. Larry D. Kramer, *The people themselves. Popular Constitutionalism and Judicial Review*. By Larry D. Kramer. 2005. Oxford University. 363 pp.

23. Richard H. Fallon, Jr. *Judicial Supremacy, Departmentalism, and the Rule of*

Law in a Populist Age. *Texas Law Review* [Vol. 96:487]. P. 487-553. URL: https://www.researchgate.net/publication/324259119_Judicial_supremacy_departmentalism_and_the_rule_of_law_in_a_populist_age.

24. Rosenfeld M. "Constitutional Adjudication in Europe and the United States: Paradoxes and Contrasts", report prepared for the UniDem Seminar 2003, в: CDL-STD (2003)037 Science and Technique of Democracy no. 37 (2003), T. Ginsburg, *Comparative Constitutional Review* (ed). 2008.

25. Schwartz H. *The Struggle for Constitutional Justice in Post-Communist Europe*. Chicago University Press : Chicago, 2000. P. 26.

26. Scott E. Lemieux. *Judicial Supremacy, Judicial Power and the Finality of Constitutional Rulings* American Political Science Association. 2017. December. Vol. 15. № 4. P. 1067– 1081. doi:10.1017/S153759271700216X.

27. Spasimir Domaradzki, Margaryta Khvostova, David Pupovac. Karel Vasak's Generations of Rights and the Contemporary Human Rights Discourse. *Human Rights Review* (2019) 20:423–443. URL: <https://doi.org/10.1007/s12142-019-00565-x>.

28. Stephen Gardbaum. *What Is Judicial Supremacy?* in *Comparative Constitutional Theory* (Gary Jacobsohn & Miguel Schor eds., Elgar Publishing, 2018) UCLA School of Law, Public Law Research Paper No. 16–39 41 pages: URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2835682.

29. The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997. As published in *Dziennik Ustaw*. No. 78, item 483. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>.

30. The Legal System. Supreme court of Ireland. URL: <http://www.supremecourt.ie/supremecourt/sclibrary3.nsf/pagecurrent/D5F78352A387D74480257315005A419E?opendocument&l=en>.

31. Alexi R. *Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der juristischen Begründung*. Frankfurt am Main, 2012. P. 29–36.

32. 23 червня 2017 року з нагоди 21-ї річниці Конституції України у Конституційному Суді України відбувся науково-практичний семінар з питань

судового захисту прав і свобод людини та громадянина на основі прямої дії норм Конституції України за наявності або відсутності відповідного законодавчого врегулювання. URL: <http://ccu.gov.ua/novyna/do-richnyci-konstytuciyi-ukrayiny-u-konstytuciyному-sudi-ukrayiny-vidbuvsya-naukovo>.

33. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді / за заг. ред. О. М. Пасенюка. Київ : Істина, 2007. 608 с.

34. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве. Горький, 1974. 124 с.

35. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. Київ : РУМЕС, 2017. 592 с.

36. Барчук А. О. Надзвичайні закони в системі законодавства: теоретико-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 257 с.

37. Бевзенко В. Критерії адміністративної юрисдикції : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. «Соціальні права та їх захист адміністративним судом» (Київ, 4 верес. 2020 р.). Київ, 2020. 424 с.

38. Берестова І. Е. Захист публічних інтересів учасників цивільних відносин: взаємозв'язок цивільного судочинства та конституційного провадження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02+12.00.03. Київ, 2019. 510 с.

39. Берназюк Я. Європейські стандарти реалізації права особи на доступ до правосуддя в аспекті можливості касаційного (третього) перегляду справи. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1057874/>.

40. Білак М. Доктрина норм прямої дії Конституції України: правозастосування. URL: [https://pravo.ua/doktryna-norm-priamoj-dii-konstytutsii-ukrainy-pravozastosuvannia/#:~:text=%\\$](https://pravo.ua/doktryna-norm-priamoj-dii-konstytutsii-ukrainy-pravozastosuvannia/#:~:text=%$); URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1221165/> та ін.

41. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2021. 547 с.

42. Бобрик В. І. До питання про концепцію правового регулювання господарського судочинства. *Методологія приватного права: сучасний стан та перспективи розвитку* : зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ,

22–23 трав. 2009 р.). Київ : НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, 2009. С. 140–144.

43. Бобринский Н. А. К вопросу о концепции «правосудия переходного периода». URL: http://www.academia.edu/9185406/К_вопросу_о_концепции_правосудия_переходного_периода

44. Братель О. Процесуальні юридичні факти в контексті неправомірних дій (бездіяльності) учасників цивільних процесуальних правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 4–14.

45. Брус І. І. Реалізація принципу диспозитивності в адміністративному судочинстві в контексті рішень Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 5. С. 215–218.

46. Буричко З. О. Справедливість як ключовий чинник відносин «людина – держава» у теорії Дж. Ролза. *Грані. Флософія*. 2014. № 5 (109). С. 42–47.

47. Буткевич В., Речицький В. Здійснення конституційної реформи: бачення фахівців. Права і свободи та обов'язки людини і громадянина. *Національна безпека і оборона*. 2015. № 4–5. С. 44–48.

48. Васильєв С. В. Звернення до суду: алгоритм процесуальних дій (адміністративна юрисдикція) : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2021. 342 с.

49. Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статей 85 та 101 Конституції України (щодо уповноважених Верховної Ради України) (реєстр. № 1016) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 листопада 2019 року № 6-в/2019. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_v_2019.pdf.

50. Гегель Г. В. Ф. Эстетика : в 4-х т. Москва : Искусство, 1973. Т 4. С. 188.

51. Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3-х кн. Київ : Фенікс, 2006. 1747 с. Кн. 3. Верховенство права: український досвід. lvii-lxiv. С. 1277–1747.

52. Головки Л. С. (2013). Конституционализация российского уголовного процесса: между лозунгами и реальностью. *Государство и право*. № 12. С. 83–94.

53. Гордієнко О. С. Поняття і види конкретизації в українському праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 218 с.

54. Грищенко Р. С. Щодо проблеми визначення поняття «процедура притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності». *Юридичний електронний журнал*. 2019. № 6. С. 181–183. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/41>.

55. Грошевий Ю. М. Актуальні проблеми судоустрою та судочинства в Україні. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1. 2007. С. 6–12.

56. Дашковська О. Р. Покоління прав людини як соціальна форма опосередкування свободи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 22. С. 4–7.

57. Дело Реквеньи против Венгрии, постановление Суда от 20 мая 1999 года (жалоба № 25390/94). Контроль переходных мер при демократии. Андраш Шайо, судья Европейского Суда. URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Anni_Book_Chapter06_RUS.pdf.

58. Денькович О. І. Кримінально-правові колізії між рішеннями Конституційного Суду України та практикою європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 219–222.

59. Дерій О. Аліментні зобов'язання в цивілістичному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 18 с.

60. Джемс У. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления: популярные лекции по философии : 2-е изд., СПб : Шиповник, 1910. 244 с.

61. Дика А. О. Сутність цивілістичного процесу та його значення для розробки оптимальних процедур, спрямованих на охорону та захист цивільних прав. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 217–220.

62. Доповідь Вітаутаса Сінкявічюса професор Університету Міколаса Ромеріса, колишній суддя Конституційного суду Литви щодо сприйняття Конституції як складної правової реальності. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/Vytautas%20Synkyavychus.doc>.

63. Еволюція прав людини. Усі права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними і пов'язаними між собою. Віденська Декларація,

1993 рік. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-evolution-of-human-rights>.

64. Еллинек Г. Общее учение о государстве: Право современного государства / под ред. С. И. Гессена. [2-е изд., испр. и доп.]. СПб : Н. К. Мартынов, 1908. Т. 1. 1908. 599 с.

65. Єзеров А. Застосування норми Конституції України як норми прямої дії: огляд практики адміністративних судів. URL: <https://advokatpost.com/zastosuvannia-normy-konstytutsii-ukrainy-iaк-normy-priamoї-dii-ohliad-praktyky-administratyvnykh-sudiv/>.

66. Єзеров А. А., Терлецький Д. С. Суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України: питання взаємодії. *Право України*. 2020. № 8. С. 223–237. DOI: 10.33498/loou-2020-08-223.

67. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с.

68. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2015. 392 с.

69. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

70. Застосування Конституції як акта прямої дії в адміністративному судочинстві. Семінар-практикум від 26 листопада 2021 року. 146 с. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1221165/>.

71. Захист виборчих прав адмінсудами судами в Україні : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики». URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1147677/>.

72. Исследование о прямом доступе к конституционному правосудию. Европейская комиссия за демократию через право (Венецианская комиссия). Страсбург, 2011. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/>

default.aspx?pdffile=cdl-ad(2010)039rev-rus.

73. Кармаза О. О. Поняття та зміст цивілістичного юридичного процесу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2017. № 3 (15). С. 146–152 (серія «Право»).

74. Кібенко О., Уркевич В. Підходи Великої Палати Верховного Суду до визначення юрисдикційності спорів. *Судово-юридична газета*. 2020. 24 берез. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/915159/>.

75. Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 352 с.

76. Кміта О. В. Законність у процесі постановлення правової держави в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Ін-т д-ви і права імені В. М. Корецького НАН України, 2016. 211 с.

77. Колишній В. У КАС з'ясували, чи є сенс у визнанні неконституційним закону, якщо неможливо поновити порушені ним права громадян. В-36 (1438) 14.09–20.09.2019. URL: <https://zib.com.ua/ua/139240.html>.

78. Комаров В. В. Лекція професора В. Комарова: вступ до курсу «Цивільний процес». *Право України*. 2011. № 10. С. 120–152.

79. Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 154–174.

80. Комаров В. В. Рішення Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України: проблема конкуренції. *Загальнотеоретичні й історичні проблеми правової науки*. 2009. № 100. С. 32.

81. Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини і громадянина (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

82. Константий О. В. Захист прав фізичних та юридичних осіб в адміністративному судочинстві: проблеми теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Я. Мудрого, 2015. 415 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Konstantii/d_Konstantii.pdf.

83. Константи́й О. До питання конституціоналізації адміністративного права і судочинства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 203–208.

84. Константи́й О. В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1 (137). С. 34.

85. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР у редакції Закону України від 2 червня 2016 року № 1401–VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.

86. Конституція України, ухвалена на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

87. Конституція України: науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секр.), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. [2-ге вид., переробл. і допов.] Харків : Право, 2011. 1128 с.

88. Копитова О. С. Сучасне нормативне розуміння права як теоретична основа формування мислення суддів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 274–280.

89. Копитова О. С. Теоретико-правові засади судового правозастосування : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 524 с.

90. Короєд С. О. Господарське судочинство: історія становлення, вплив на дуалізм цивільної юрисдикції та перспективи розвитку господарсько-процесуальної форми захисту прав. *Юридична наука*. 2015. № 6. С. 28–34.

91. Короленко В. М. Доктринальні підходи до уніфікації та диференціації цивілістичних судочинства. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 20–21 листоп. 2013 р.)*. Харків, 2013. С. 403–405.

92. Kratochvíl Jan. Subsidiarity of Human Rights in Practice: The relationship between the Constitutional Court and Lower Courts in Czechia. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2019, Vol. 37(1). P. 69–84. DOI: 10.1177/0924051918820987.

93. Корчинський О. Принципи адміністративного судочинства як основа захисту прав людини і громадянина. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки : зб. наук. праць. Львів : Львівська політехніка, 2017. № 876. С. 151–156.

94. Кравець О. Практичні питання застосування норм Конституції як норм прямої дії при розгляді справ адміністративної юрисдикції: конкуренція з конституційною юрисдикцією чи нові можливості для ефективного захисту прав людини. 29 лип. 2019 р. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/146895-praktichni-pitannya-zastosuvannya-norm-konstitutsiyi>\$.

95. Кравченко В. В. Конституційне право України. Київ, 2000. 512 с.

96. Кравчук В. М. Адміністративна юстиція в контексті конституційної реформи. *Право України*. 2016. № 2. С. 45–49.

97. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики. Харків : Право, 2020. 672 с.

98. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія. Київ : Атіка, 2004. 288 с.

99. Курило М. П. Цивільне процесуальне право України та уніфікація його основі інших процесуальних галузей права: теорія і практика : монографія. Суми : Сум. нац. аграр. ун-т, 2014. 400 с.

100. Курочка М. Й. Право і законність на сучасному етапі розвитку юридичної науки. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. Донецьк, 2002. № 1. С. 26–33.

101. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

102. Кучер Т. М. Докази, доказування та доведення в цивілістичному процесі. Київ : Позднішев, 2015. 427 с.

103. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук*. 2003. № 2 (33) № 3(34). С. 83 – 96.

104. Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : Ужгород : 2014. 210 с.

105. Летнянчин Л. І. Пряма дія норм Конституції України: від принципу – до практичного застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 4 (91). 2017. С. 115–127.

106. Лозинська І. В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави. *Науковий вісник Львівського державного університету*. 2011. № 1. С. 37–48.

107. Луспеник Д. Касаційні фільтри у цивільних справах: проблемні питання судового правотлумачення та правозастосування. *Судово-юридична газета*. 15 черв. 2020 р. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/171319-kasatsiyni-filtri-u-tsilvilnikhspravakh-problemni-pitannya-sudovogo-pravotlumachennya-ta-pravozastosuvannya>.

108. Матвєєва Л. Г. Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових учень. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 4 (14). С. 54–63. doi: 10.34015/2523-4552.2020.4.05

109. Мельник М., Різник С. Про межі конституційної юрисдикції та пряму дію норм Конституції України при здійсненні правосуддя. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4–5. С. 149–159.

110. Мозоль Н. І. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості. *Правова держава*. 2013. Вип. 24. С. 444–449.

111. Музика Л. А. Цивільно-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2021. 566 с.

112. Нікольська О. Пряма дія Конституції України як її юридична властивість. *Юридична Україна*. 2009. № 7. С. 40–44.

113. Окрема думка судді Конституційного Суду України Городовенка В. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Жабо Т. М. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ng06d710-19#Text>.

114. Олійник О. Сутність принципу справедливості за міжнародним кримінальним правом. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 216–220. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.36>.

115. Оніщенко О. Пряма дія норм Конституції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 5. С. 90–93.

116. Основні напрями дисертаційних досліджень та наукова новизна у роботах учнів Фурси С. Я. Правова наукова школа Фурси С. Я. / за ред. Є. І. Фурси, О. М. Нікітюк. Київ : Алерта, 2016. 224 с.

117. Пасенюк О. М. Розмежування конституційної та адміністративної юрисдикцій. *Право України*. 2016. № 2. С. 38–44.

118. Перепелюк В. Г. Окремі міркування щодо удосконалення організації та порядку діяльності Верховного Суду. *Юридична Україна*. 2019. № 6. С. 32–52.

119. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків : Право, 2008. 240 с.

120. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01+12.00.02: Київ : Ін-т д-ви і права імені В. М. Корецького НАН України, 2017. 503 с.

121. Полях Н. А. Застосування практики європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві України : дис. ... д-ра філ. (081 – Право). Харків, 2020. 182 с.

122. Попович Т. Сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 266–271.

123. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 812/292/18 (№ Пз/9901/22/18), провадження № 11-532зai18 від 06 листоп. 2018 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77911136>.

124. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02 лип. 2019 р. у справі № 916/3006/17, провадження № 12-278гс18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83589983>.

125. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 квіт. 2021 р. у справі № 800/400/16, провадження № 11-46зai21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96503143>.

126. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 листоп. 2020 р. у справі № 4819/49/19, провадження № 13-76зво20. URL:

https://reyestr.court.gov.ua/Review/93081749?fbclid=IwAR0ZMu-5Ow_So-2V4VAAtCGR5F4jm9SDQH_b61PZrDbwhIYNF2_54-eL1iWE.

127. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 верес. 2021 р. у справі № 9901/144/21, провадження № 11-211зai21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100359349>.

128. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 черв. 2018 р. у справі № 914/582/17, провадження № 12-121гс18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75265992>.

129. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 806/3265/17 (№ Пз/9901/2/18) від 19 верес. 2018 р., провадження № 11-460зai18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80522386>.

130. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 16 груд. 2021 р. у справі № 400/2085/19, № К/9901/30340/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101955097>.

131. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 13 квіт. 2022 р. у справі № 240/12378/19, провадження № К/9901/23238/20. URL: <https://www.reestr.court.gov.ua/Review/103946166>.

132. Постанова Верховного Суду у складі колегії Касаційного адміністративного суду від 19 лют. 2021 р. у справі № 808/1628/18, провадження № К/9901/29652/19. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati/obednana_palata_29652_19.

133. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного Суду від 20 берез. 2018 р. у справі № 337/3087/17(2-а/337/236/2017), адміністративне провадження № К/9901/283/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72899510>.

134. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного Суду від 05 листоп. 2021 року у справі № 9901/382/21, провадження № П/9901/382/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100856821>.

135. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 22 груд. 2021 р. у справі № 160/11978/20,

адміністративне провадження № К/9901/16503/21. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/102127350>.

136. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 05 серп. 2021 р. у справі № 160/6089/20, адміністративне провадження № К/9901/13434/21. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/98799553>.

137. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 22 лип. 2021 р. у справі № 260/3598/20, адміністративне провадження № К/9901/17129/21. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/98493806>.

138. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду № 340/5086/20 від 03 черв. 2022 р. URL:
<https://www.reestr.court.gov.ua/Review/104611670>.

139. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 296/8156/17 від 15 черв. 2022 р. URL:
<https://www.reestr.court.gov.ua/Review/104778660>.

140. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 07 липня 2022 року у справі № 910/1801/21. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/105178962>.

141. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду від 25 листоп. 2020 р. у справі № 234/9296/17. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217644>.

142. Постанова Верховного Суду у складі об'єднаної палати Касаційного адміністративного суду від 19 лют. 2021 р. у справі № 808/1628/18 (провадження № К/9901/29652/19). URL: <https://www.reestr.court.gov.ua/Review/95010526>.

143. Постанова Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 29 серп. 2018 р. у справі № 908/2100/17. URL:
<http://reyestr.court.gov.ua/Review/76156156>.

144. Постанова Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 10 трав. 2018 р. у справі № 908/1760/17. URL:

<http://reyestr.court.gov.ua/Review/73968499>.

145. Постанова Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 15 трав. 2018 р. у справі № 908/1761/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74203841>.

146. Постанова Верховного Суду у складі судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав Касаційного адміністративного суду від 15 лип. 2020 р. у справі № 240/10153/19, провадження № К/9901/13038/20. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90425351>.

147. Постанова Господарського суду міста Києва від 09 верес. 2021 р. у справі № 910/1801/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100066652#>.

148. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 03 серп. 2020 р. у справі № 480/1703/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90726010>.

149. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 23 січ. 2020 р. у справі № 260/214/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87129222>.

150. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у справі № 296/8156/17 від 15 черв. 2022 р. URL: <https://www.reestr.court.gov.ua/Review/104778660>.

151. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 02 верес. 2019 р. у справі № 623/2421/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84031636>.

152. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 16 січ. 2019 р. у справі № 420/550/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79365252>.

153. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30 січ. 2019 р. у справі № 623/2422/16-ц/ URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80181102>.

154. Постанова колегії Другої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 25 листоп. 2020 р. у справі № 234/9296/17, провадження № 61-25865св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217644>.

155. Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду від 25 серп. 2020 р. у справі № 814/3471/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

Review/91150668.

156. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 17 трав. 2019 р. у справі № 826/4155/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82106729>.

157. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01 листоп. 1996 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text>.

158. Постанова Пленуму Верховного Суду «Про затвердження Регламенту Пленуму Верховного Суду» від 30 листоп. 2017 р. № 1. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/reglamentp/.

159. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду у справі № 640/24727/19 від 26 січ. 2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94426253>.

160. Постанова Шостого апеляційного суду у справі № 640/20564/19 від 30 верес. 2020 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91989219>.

161. Потапенко А. В. Визначення судом ефективного способу захисту приватного права та інтересу, який не суперечить закону : дис. ... д-ра філос. (081 – Право). Київ, 2021. 255 с.

162. Правове регулювання та економічні свободи і права : монографія / за ред. проф. М. Савчина. Ужгород : РІК-У, 2020. 224 с.

163. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477–IV зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

164. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01 листоп. 1996 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text>.

165. Про затвердження Загального класифікатора спеціалізацій суддів та категорій справ : наказ Державної судової адміністрації України від 21 груд. 2018 р. зі змінами № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0622750-18#n47>.

166. Про захист виборчих прав громадян адмінсудами говорили на IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Верховний Суд). 06 лип. 2021 р. URL:

<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1147677/>.

167. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВРУ. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. С. 263.

168. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. С. 99.

169. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених. Харків : Харківська правозахисна група, Права людини, 2014. 264 с.

170. Риндюк В. І. До проблеми визначення поняття правового закону. *Правове регулювання економіки*. 2017. № 16. С. 1–32.

171. Риндюк В. І. Упорядкування законодавства України: теоретико-методологічний та техніко-юридичний аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 446 с.

172. Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : Київ, 2021. 488 с.

173. Рішення ЄСПЛ у справі «Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine» від 22 трав. 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79.

174. Рішення ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії» від 28 жовт. 1999 р. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 2000. № 4. С. 23.

175. Рішення Кіровоградського окружного адміністративного суду від 28 січ. 2021 р. у справі № 340/5086/20. URL: <https://www.reestr.court.gov.ua/Review/94454704>.

176. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про

дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20 черв. 2019 р. № 6-р/2019. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_p_2019.pdf.

177. Рішення Конституційного Суду України від 21 груд. 2017 р. № 3-р/2017 (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-17#Text>.

178. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про Рахункову палату Верховної Ради України» (справа про Рахункову палату) від 23 груд. 1997 р. № 7-зп/1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v007p710-97>.

179. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 черв. 2016 р. № 2-рп/2016. *Офіційний вісник України*. 2016. № 48. Ст. 1724.

180. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 7, 8 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», за конституційним зверненням Воробйова В. Ю., Лосєва С. В. та інших громадян щодо офіційного тлумачення положень статей 22, 41, 64 Конституції України (справа про заощадження громадян) від 10 жовт. 2001 р. № 13-рп/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 42. С. 1895.

181. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Давимоки О. Г., Бойка М. В., Крюка В. М., Токаренка В. Л. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 4 частини першої статті 97 Закону України «Про Національну поліцію» від 22 жовт. 2020 р. № 12-р/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-20_#Text.

182. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Акціонерного товариства «Державний ощадний банк України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису першого речення частини першої статті 1050 Цивільного кодексу України від 22 черв. 2022 р. № 6-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Text>.

183. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Укркава» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 88 Закону України «Про нотаріат» від 1 лип. 2020 р. № 7-р(I)/2020 URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/7_p1_2020.pdf.

184. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Зінченка С. А. щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 3 частини першої статті 97 Закону України «Про Національну поліцію» від 22 квіт. 2020 р. № 3-р(I)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-20#Text>.

185. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Поліщука С. О. щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців) від 6 квіт. 2022 р. № 1-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>.

186. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 13 лют. 2020 р. у справі № 420420/7581/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87644851>.

187. Рішення у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин п'ятої, шостої статті 13 Закону України «Про статус народного депутата України», частини четвертої статті 61 Регламенту Верховної Ради України та офіційного тлумачення положень пункту 6 частини другої, частини шостої статті 81, частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої

статті 13 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про перебування народного депутата України у депутатській фракції) від 25 черв. 2008 р. № 12-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-08>.

188. Романюк Я. М. Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ : Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2017. 518 с.

189. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

190. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 440 с.

191. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.

192. Селіванов А. О. Суспільні інтереси у формуванні правової політики та реалізації функцій держави. Право у сучасному політичному житті України / кер. авт. кол. А. О. Селіванов. Київ : Логос, 2020. 407 с.

193. Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. Київ : Ін Юре, 2008. 120 с.

194. Селівон М. Вітальне слово учасникам Міжнародної конференції «Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне конституційне судочинство». *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 4–7.

195. Сербан Ф. І. Кореляція принципу офіційності і принципів змагальності та диспозитивності в адміністративному судочинстві. *Юридична наука*. 2015. № 7. С. 74–82.

196. Синицин П. М. Конфлікт правових позицій конституційного суду та Європейського суду з прав людини: зарубіжний досвід : Міжнар. наук.-практ. конф. від 15 квіт. 2021 р. Одеса. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2227%3A190420212045&catid=277%3A2-042021&Itemid=342&lang=en.

197. Скоромний Д. А. Справедливість у правовому вимірі. *Актуальні*

проблеми вітчизняної юриспруденції. 2020. № 1. С. 119–124.
doi: <https://doi.org/10.15421/392027>.

198. Слюсар К. Закріплення поколінь прав людини в міжнародних документах. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 234–238.

199. Смокович М. І. Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (Київ, 31 лип. 2020 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2020. 146 с.

200. Справа «Реквеньї проти Угорщини» URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=279>.

201. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 55–58.

202. Судовий наказ Рубіжанського міського суду Луганської області від 01 серп. 2018 р. у справі № 425/1067/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73676071>.

203. Ткачук О. С. Реалізація судової влади в цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2016. 547 с.

204. Уніфікація та диференціація загальних положень цивілістичного процесуального законодавства України : монографія / за заг. ред. В. І. Бобрика. Київ : НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, 2013. 192 с.

205. Постанова Верховного Суду у складі Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 червня 2021 року у справі № 759/6629/19 (провадження № 61-15018св20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76885286>.

206. Ухвала Верховного Суду про відмову у відкритті провадження у справі 03 жовт. 2018 р. у справі № П/9901/798/18, адміністративне провадження № П/9901/798/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98054751>.

207. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Вищого

арбітражного суду України щодо офіційного тлумачення положень пункту 3 статті 39 Закону України «Про власність» від 27 січ. 2000 р. № 13-у/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013u710-00#Text>.

208. Ухвала Шостого апеляційного суду у справі № 640/20564/19 від 30 верес. 2020 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91989221>.

209. Федір Брецько. Права і свободи людини є підвалинами справедливості. Трибуна. 8.12.2012. URL: <https://trubyna.org.ua/novyny/prava-i-svobody-lyudyny-e-pidvalynamy-spravedlyvosti/>.

210. Фурса С. Я., Фурса Е. И. Цивилистический процесс в Украине: основные проблемы становления и тенденции развития. *Цивилистический процесс: основные проблемы и тенденции развития* : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. Саратов : Наука, 2012. С. 382–383.

211. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Дика А. О. Спiр про право у цивiлістичному процесi: нотарiат, суд, виконавче провадження : монографiя. Київ : Алерта, 2021. 288 с. (серiя «Процесуальнi науки»).

212. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Київ : Фурса С. Я., 2007. С. 7.

213. Черданцев А. Ф. Толкование советского права. Москва : Юрид. лит. 1979. 168 с.

214. Черняк Є. Застосування судами положень Конституції України як норм прямої дії та право на перегляд судового рішення за наслідками встановлення конституційності закону, іншого правового акта чи їх окремих положень як засіб захисту основних прав і свобод. URL: <https://www.constjournal.com/pub/4-2020/zastosuvannia-sudamy-polozhen-konstytutsii-ukrainy-yak-norm-priamoi-dii-pravo/>.

215. Чернооченко С. І. Цивільний процес : навчальний посібник для вузів. [3-тє вид., переробл. та доп.]. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 417 с.

216. Что такое правосудие переходного периода? Аналітична інформація з сайту Харківської правозахисної групи. URL: <http://www.khpg.org/index.php?id=1394638828>.

217. Шадура Д. М. Принцип спеціалізації судової системи та форми судочинства в Україні. *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 січ. 2007 р.). Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. С. 282–285.

218. Шевчук С. В. Принцип субсидіарності у діяльності Європейського суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 верес. 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова ; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 82–89.

219. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. Харків : Консум, 2001. 32 с.

220. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.

221. Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 128–130.

222. Шмідт-Ассманн Еберегардт. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права. [2-ге вид., переробл. і допов.]. Київ : К.І.С., 2009. 552 с.

223. Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (Київ, 31 лип. 2020 р.) ; Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2020. 146 с.

224. Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 110–130.

ДОДАТОК А

ВИСНОВКИ СУДІВ ЦИВІЛЬНОЇ ТА ГОСПОДАРСЬКОЇ ЮРИСДИКЦІЙ,

ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ЧАСТИНИ ШОСТОЇ СТАТТІ 10 ЦПК УКРАЇНИ

ТА ЧАСТИНИ ШОСТОЇ СТАТТІ 11 ГПК УКРАЇНИ

№ зп	Справа №	Суть правової позиції	Яка норма Конституції України застосована	Примітка
1	<p>Постанова Верховного Суду у складі Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 червня 2021 року у справі № 759/6629/19 (провадження № 61-15018св20)</p>	<p>Таким чином, зміст частини четвертої статті 75 СК України слід тлумачити системно, враховуючи встановлений іншими статтями СК України обов'язок подружжя утримувати інше подружжя й міжнародні стандарти правового захисту осіб з інвалідністю, яким у даній справі є подружжя, яке потребує матеріальної допомоги.</p> <p>Відповідно до статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Останній, зокрема, полягає у визнанні людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (стаття 3 Конституції).</p> <p>Конституція України в статті 1 проголошує, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Згідно з Основним законом України ознаками України як соціальної держави є соціальна спрямованість економіки, закріплення та державні гарантії реалізації соціальних прав громадян. Одним з найважливіших соціально-економічних прав людини є право на достатній життєвий рівень для особи та її сім'ї (стаття 48), між тим поняття достатній життєвий рівень в Конституції України не розкривається і не визначається, як він співвідноситься із</p>	Ст. ст. 3, 8 та 48 Конституції	<p>Лексичне порушення конституційної компетенції. Суду у системі судоустрою можуть тільки констатувати, що норма суперечить Конституції України. Невідповідність законодавчої норми Конституції України є виключною конституційною компетенцією</p>

	<p>прожитковим мінімумом. В той же час у Рішенні Великої палати Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року зазначено, що у державі, яку проголошено соціальною, визначений законодавцем розмір прожиткового мінімуму має реально забезпечувати гідний рівень життя людини (речення друге абз.1 пп. 2.3 п. 2 мотивувальної частини). Це зобов'язує державу створити ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб, яка сприяла б узгодженню рівня їхнього життя з реалізацією права на достатній життєвий рівень для них та їхніх сімей шляхом надання відповідного соціального забезпечення (абз.4-5 пп.2.3 п. 2 мотивувальної частини Рішення Великої палати Конституційного Суду України).</p> <p>Отже, призначення особі з інвалідністю відповідної пенсії по інвалідності або іншої соціальної виплати не може знаходитися у зв'язку із виплатами, які здійснює подружжя на утримання іншого подружжя, яке є особою із інвалідністю. Факт призначення державою пенсії по інвалідності не може впливати на факт призначення судом аліментів на утримання подружжя або ж виключати його. ... Таким чином, державні органи України, в тому числі судової гілки влади при розгляді питань, пов'язаних з правом особи на охорону життя і здоров'я, повинні керуватися вищезазначеними положеннями Конституції України та міжнародних документів як основоположних нормативно-правових актів, в яких знаходить своє втілення принцип верховенства права. Обґрунтовуючи підстави позову, позивачка посилялась на те, що за станом здоров'я її майновий стан є вкрай нужденним, у зв'язку з чим просила стягнути з ОСОБА_2, з яким перебуває у зареєстрованому шлюбі, аліменти на її утримання. Апеляційний суд, відмовляючи у задоволенні позову, виходив із того, що ОСОБА_1 отримує пенсію по інвалідності у розмірі, що забезпечує її прожитковий мінімум, встановлений законом для осіб, які втратили працездатність, тому її не можна вважати особою, яка потребує матеріальної допомоги у розумінні частини четвертої статті 75 СК України.</p> <p>Між тим, аналіз матеріалів справи свідчить про те, що вартість лікування позивачки перебільшує розмір прожиткового мінімуму, гарантованого державою, та фактичного розміру пенсії, який вона отримує. В результаті</p>		КСУ
--	--	--	-----

		<p>цього, право останньої на достатній життєвий рівень для себе, гарантований статтею 48 Конституції України, буде порушене і обов'язок держави щодо створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби, буде невиконаний (стаття 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права). Зазначене впливає з того очевидного факту, що позивачка вимушена робити вибір між можливою загибеллю від відсутності відповідного лікування, або від відсутності достатнього харчування, що прямо порушує принцип верховенства права щодо визнання в Україні людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, утвердження і забезпечення прав і свобод якої є головним обов'язком держави (стаття 3 Конституції України).</p> <p>У частині 4 статті 75 СК України не передбачено можливості визнання особою з інвалідністю такою, що потребує матеріальної допомоги, якщо її пенсія забезпечує встановлений законом прожитковий мінімум.</p> <p>Тому колегія суддів вважає, що приписи частини четвертої статті 75 СК України, відповідно до якої один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом, не відповідають нормам статей 3, 8 та 48 Конституції України, тому суд її не застосовує.</p>		
2	Рішення Кельменецького районного суду Черівецької області від 31 серпня 2021 року у справі № 717/341/21	Відповідно до ст.8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Згідно ст.19 Конституції України правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.	Ст. 8, 19, 117 Конституції України Та у їх розвиток положення та указу Президента України від 3 жовтня 1992 року № 493/92 Про державну	Після незастосування Закону України «Про Національну комісію», Суд I інстанції не звернувся до ВС

		<p>Таким чином, рішення Регулятора про встановлення тарифів на послуги розподіл природного газу для АТ Чернівцігаз зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян, в тому числі відповідача, і відсутність їх реєстрації в порядку встановленому законом, є порушенням прав громадян, оскільки вони не зареєстровані в порядку встановленому Указом Президента України від 3 жовтня 1992 року N 493/92 Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади чи в порядку, встановленому будь - яким іншим законом, зокрема ч.6 ст. 14 Закону України Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг , якою передбачено, що Регулятор веде реєстр всіх прийнятих рішень та забезпечує вільний доступ до них на своєму офіційному веб-сайті у затвердженому ним порядку, тобто до повноважень Регулятора входить ведення реєстру прийнятих ним рішень, але відсутні повноваження щодо реєстрації рішень.</p> <p>Відповідно до ч.1,2 6 ст.10 ЦПК України суд при розгляді справи керується принципом верховенства права. Суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії.</p> <p>Враховуючи вказані вище обставини справи та законодавство, яке регулює зобов'язальні правовідносини, правовідносини які регулюють розподіл природного газу, суд вважає, що позов акціонерного товариства Оператор газорозподільної системи Чернівцігаз про стягнення з відповідача ОСОБА_4 на його користь заборгованості не підлягає задоволенню повністю і в позові акціонерного товариства Оператор газорозподільної системи Чернівцігаз до ОСОБА_4 про стягнення заборгованості за надання послуг з розподілу природного газу в сумі 7401,69 грн слід відмовити повністю за безпідставністю.</p>	реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади	<p>Апеляційна скарга була повністю задоволена, рішення від 31.08.2021 скасоване.</p> <p>Апеляційний суд не погодився з висновками суду першої інстанції, вважає їх таким що не відповідають обставинам справи, постановлені з порушення норм права.</p>
3	Постанова Великої Палати	Визнання недійсним рішення органу місцевого самоврядування про набуття права комунальної власності на нерухоме майно (гаражі), що		ВП ВС здійснила

<p>Верховного Суду від 26 червня 2018 року у справі № 914/582/17 (провадження № 12-121гс18).</p>	<p>знаходиться на землях історико-культурного призначення, за позовом, пред'явленим громадською організацією в межах її статутної діяльності, є належним способом захисту охоронюваного законом інтересу</p> <p>Охоронюваний законом інтерес стосується: 1) права на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності позивача як національної меншини України (стаття 11 Конституції України); 2) права на збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність (стаття 54 Конституції України); 3) права на розвиток національних культурних традицій, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії (стаття 6 Закону України «Про національні меншини в Україні»); 4) права на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення (стаття 10 Закону України «Про національні меншини в Україні»). Велика Палата Верховного Суду зазначає, що інтерес до прагнення користування конкретним матеріальним та нематеріальним благом зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкованого у суб'єктивному праві простого легітимного дозволу на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності як національної меншини України, збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, розвиток національних культурних традицій, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, збереження життєвого середовища в місцях їх історичного й сучасного розселення з метою задоволення індивідуальних та колективних потреб.</p> <p>Ураховуючи те, що спірні приміщення гаражів розміщені на території іудейського давнього кладовища в м. Жидачеві, інтерес позивача до згаданих об'єктів цілком відповідає поняттю «охоронюваний законом інтерес», тлумачення якому надано в Рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004, та підлягає захисту в порядку та спосіб, визначені статтею 152 ЗК України, статтею 16 ЦК України.</p> <p>Отже, позивач має право на звернення із позовом у цій справі, а обраний позивачем спосіб захисту охоронюваного законом інтересу не суперечить вимогам чинного законодавства.</p>	<p>характеристику охоронюваного законом інтересу у конституційному розумінні на підставі системного зв'язку норм Конституції і законів</p>
--	---	--

4	<p>Постанова колегії Другої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (далі – КЦС ВС) від 25 листопада 2020 року у справі № 234/9296/17 (провадження № 61-25865св18)</p>	<p>«Відповідно до статті 46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення. Згідно із статтею 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Піклування та захист громадянам України, які перебувають за її межами, гарантовано у частині третій статті 25 Конституції України. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (стаття 64 Конституції України). У частині другій статті 2 Закону України Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні визначено, що реєстрація міста проживання чи міста перебування особи або її відсутність не може бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження. Отже, громадяни України мають право на вибір свого місця проживання зі збереженням усіх конституційних прав, в тому числі і права на соціальне забезпечення.</p> <p>Аналогічні припиненню страхових виплат правові наслідки у вигляді припинення виплати пенсії на весь час перебування (проживання) громадянина України за кордоном передбачені також у пункті 2 частини першої статті 49, статті 51 Закону України Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Рішенням Конституційного Суду України № 25-рп/2009 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України зазначені норми були визнані такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційним). У наведеній справі Конституційний Суд України, зокрема,</p>		
---	--	--	--	--

зазначив, що оспорюваними нормами Закону конституційне право на соціальний захист поставлене в залежність від факту укладення Україною з відповідною державою міжнародного договору з питань пенсійного забезпечення. Таким чином, держава всупереч конституційним гарантіям соціального захисту для всіх осіб, що мають право на отримання пенсії у старості, на законодавчому рівні позбавила цього права пенсіонерів у тих випадках, коли вони обрали постійним місцем проживання країну, з якою не укладено відповідного договору. Виходячи із правової, соціальної природи пенсій, право громадянина на одержання призначеної йому пенсії не може пов'язуватися з такою умовою, як постійне проживання в Україні; держава відповідно до конституційних принципів зобов'язана гарантувати це право незалежно від того, де проживає особа, якій призначена пенсія, і в Україні чи за її межами. У цьому рішенні Конституційний Суд звернув увагу Верховної Ради України на необхідність приведення у відповідність із Конституцією України положень інших законів, що регламентують виплату пенсій пенсіонерам, які постійно проживають у державах, з якими Україною не укладено відповідного договору, а також прийняття закону про відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними.

Колегія суддів зауважує, що пенсійні виплати та виплати за іншими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування за правовою природою є тотожними, адже здійснюються в межах окремих видів такого страхування, передбачених частиною першою статті 4 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. У частинах першій, четвертій статті 41 Конституції України визначено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Стаття 1 Першого протоколу до Конвенції визначає, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах,

	<p>передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.</p> <p>ЄСПЛ у справі Pichkur v. Ukraine (№ 10441/06, § 41?43, 47?49, 53, від 07 листопада 2013 року) зазначив, що якщо в Договірній державі є чинне законодавство, яким передбачено право на соціальні виплати, обумовлені або не обумовлені попередньою сплатою внесків, це законодавство має вважатися таким, що породжує майновий інтерес, який підпадає під дію статті 1 Першого протоколу, для осіб, що відповідають вимогам такого законодавства. Хоча Перший протокол не включає в себе право на отримання будь-яких видів виплат з соціального страхування, якщо держава вирішує створити механізм соціальних виплат, вона повинна зробити це у спосіб, що відповідає статті 14. Сторони провадження не оскаржували того, що якби заявник продовжив проживати на території України, він і надалі отримував би пенсію. Із цього випливає, що інтереси заявника належать до сфери застосування статті 1 Першого протоколу та права на майно, яке вона гарантує. Суд зазначає, що заявник скаржився на відмінність у ставленні на основі місця його проживання, що для цілей статті 14 Конвенції становить аспект його особистого статусу. Практикою Суду встановлено, що дискримінація означає поведження з особами у різний спосіб, без об'єктивного та розумного обґрунтування, у відносно схожих ситуаціях. Відмінність у ставленні є дискримінаційною, якщо вона не має об'єктивного та розумного обґрунтування, іншими словами, якщо вона не переслідує легітимну ціль або якщо немає розумного співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною ціллю. Договірна держава користується свободою розсуду при визначенні того, якою мірою відмінності в інших схожих ситуаціях виправдовують різне ставлення. У зв'язку з цим Суд зазначає, що органи влади не надали ніякого обґрунтування позбавлення заявника його пенсії лише через те, що він проживав за кордоном. У цьому контексті Суд зазначає, що Уряд не посилався на міркування щодо міжнародного співробітництва з метою обґрунтування поведження з пенсіонерами, які проживають в Україні, в інший спосіб, ніж з тими, які проживають за кордоном. У будь-якому випадку Суду не забороняється визначати на підставі Конвенції більш високі стандарти ніж ті, що містяться в інших міжнародних юридичних документах. Суд</p>		
--	---	--	--

	<p>неодноразово повторював, що Конвенція є живим інструментом, який повинен тлумачитися з огляду на умови сьогодення (Tyger v. the United Kingdom, Series A № 26, § 31, від 25 квітня 1978 року). Підвищення мобільності населення, більш високі рівні міжнародного співробітництва та інтеграції, а також розвиток банківського обслуговування та інформаційних технологій більше не виправдовують здебільшого технічних обмежень щодо осіб, які отримують соціальні виплати, проживаючи за кордоном, що могли вважатися розумними на початку 1950-х років.</p> <p>Результат аналізу наведених положень Конституції України, Закону України Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та практики ЄСПЛ дає підстави для висновку, що: 1) право на соціальний захист належить до основоположних прав і свобод, які гарантуються державою і за жодних умов не можуть бути скасовані, а їх обмеження не допускається, крім випадків, передбачених Конституцією України; 2) держава гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами; 3) громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності; 4) реєстрація місця проживання чи місця перебування особи за межами України або її відсутність (спірність) не може бути умовою для обмеження реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження (перегляду, відтермінування тощо); 5) не може бути привілеїв чи обмежень у механізмі реалізації конституційного права на соціальний захист, зокрема, за ознаками етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання або іншими ознаками.</p> <p>У справі, яка розглядається, враховуючи характер відповідних страхових виплат, які призначені позивачу безстроково у зв'язку з втратою працездатності, відповідач не наводить аргументів про те, що наявна вина позивача у припиненні виплати страхових виплат або існує закон, який зобов'язує позивача вживати будь-які дії для їх поновлення, або позивач має альтернативний механізм отримання (компенсації) цих виплат, зокрема за кордоном. При цьому колегія суддів вважає, що частина перша статті 46</p>		
--	--	--	--

		<p>Закону України Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, яка передбачає припинення страхових виплат на весь час проживання потерпілого за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, суперечить частинам першій, другій статті 24, частині третій статті 25, частинам першій, четвертій статті 41, частині першій статті 46, частині першій статті 64 Конституції України, тому суд її не застосовує».</p>		
--	--	--	--	--

ДОДАТОК Б
ВИСНОВКИ СУДІВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ,
ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ЧАСТИНИ ЧЕТВЕРТОЇ СТАТТІ 7 КАС УКРАЇНИ

№ зп	Справа №	Суть правової позиції	Яка норма Конституції України застосована	Примітка
1	Ухвала КАС ВС від 29 листопада 2021 року у справі №9901/487/21 (провадження № П/9901/487/21)	<p>В порядку адміністративного судочинства до Верховного Суду як суду першої інстанції можуть оскаржуватися лише ті акти, дії чи бездіяльність Верховної Ради України, які прийнято/вчинено/допущено у правовідносинах, в яких цей орган реалізовує свої владні повноваження, до яких не відноситься законотворча діяльність Верховної Ради України, а також випадки, коли її акти підлягають перевірці на відповідність Конституції України (конституційність) Конституційним Судом України.</p> <p>Невідповідність актів Верховної Ради України нормам Конституції України може бути підставою для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо їх неконституційності, що вказує на неможливість розгляду таких справ у порядку адміністративного судочинства.</p> <p>Вказана правова позиція викладена в постанові Великої Палати Верховного Суду від 14 квітня 2021 року у справі № 800/400/16.</p> <p>Оскільки позивач оскаржує постанову Верховної Ради України з підстав, зокрема, її невідповідності приписам Конституції України та регламентної процедури її прийняття (законодавча процедура), то перевірка цієї постанови не може бути здійснена в порядку адміністративного судочинства.</p>	Ст. ст. 6, 75, ч. 2 ст.84, п. 3, 29 ст. 85, ст. 91, ч. 1 ст. 147, ч. 1 ст. 152 Конституції України Рішення КСУ 7-рп/2002 Рішення 16-рп/2003	Позиція в ухвалі послідовно відображає правові позиції, сформовані у постановках ВП ВС: від 16 грудня 2020 року у справі № 9901/276/20 та від 14 квітня 2021 року у справі № 800/400/16
2	Ухвала КАС ВС про відмову у відкритті від 05 листопада 2021 року	Статтею 106 Конституції України визначені повноваження Президента України, зокрема, відповідно до пункту 15 Президент України зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.	Ст. ст. 55, 105, 106 Конституції України	

<p>у справі №9901/382/21</p>	<p>Таким чином, відповідне повноваження Президента України є дискреційним та виключною компетенцією його як глави держави. Тобто, жодні інші органи державної влади або посадові, службові особи, окрім виключно Президента України, не можуть здійснювати повноваження і приймати рішення, які згідно з Конституцією України належать до компетенції глави держави, в тому числі і суди.</p> <p>Зважаючи на конституційний статус Президента України як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, його участь у вирішенні питання щодо звернення до Конституційного Суду України щодо конституційності постанови Кабінету Міністрів України №325 від 08.04.2021 відповідно до частини п'ятнадцятої статті 106 Конституції України є юридичною формою реалізації його повноважень у сфері конституційних правовідносин.</p> <p>Згідно з положеннями Конституції України та КАС України щодо компетенції адміністративного суду останній не може підняти інший орган державної влади та перебирати на себе повноваження щодо вирішення питань, які законодавством віднесені до компетенції цього органу державної влади.</p> <p>Суд не втручається та не може втручатися у конституційну дискрецію (вільний розсуд) відповідача, підняти його і перебирати на себе повноваження, надані йому Конституцією України.</p> <p>Суд зауважує, що у порядку адміністративного судочинства до Верховного Суду як суду першої інстанції можуть бути оскаржені тільки ті правові акти, дії чи бездіяльність, зокрема, Президента України, які прийнято (вчинено) у правовідносинах, у яких Президент України реалізовує свої владні (управлінські) функції.</p> <p>За правилами пункту 1 частини першої статті 170 Кодексу адміністративного судочинства України суддя відмовляє у відкритті провадження в адміністративній справі, якщо позов не належить розглядати за правилами адміністративного судочинства.</p> <p>Оскільки вимога позивача щодо зобов'язання відповідача звернутися до Конституційного Суду України щодо конституційності постанови Кабінету Міністрів України № 325 від 08.04.2021 відповідно до пункту 15 статті 106</p>		
------------------------------	--	--	--

		Конституції України знаходиться поза межами судового спору взагалі, а не тільки спору, який не належить розглядати за правилами адміністративного судочинства, підстав для роз'яснення позивачу, до суду якої юрисдикції він може звернутися з такими вимогами, немає.		
3	Постанова ВП ВС від 22 вересня 2021 року у справі № 9901/144/21	<p>34. Як установив суд першої інстанції, скажник звернувся до суду з позовом, зокрема, про визнання протиправною бездіяльності відповідача в несприведенні статті 375 КК України у відповідність із Конституцією України та Рішенням Конституційного Суду України від 11 червня 2020 року № 7-р/2020 у відведений цим Рішенням строк.</p> <p>35. За статтею 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - ВРУ.</p> <p>36. Відповідно до частини п'ятої статті 83 Конституції України порядок роботи ВРУ встановлюється Конституцією України та Регламентом.</p> <p>37. Згідно з пунктом 3 частини першої статті 85 Конституції України до повноважень ВРУ належить прийняття законів.</p> <p>38. Частиною другою статті 1 Регламенту передбачено, що цей Регламент, зокрема, визначає законодавчу процедуру, процедуру розгляду інших питань, віднесених до повноважень ВРУ, та порядок здійснення нею контрольних функцій.</p> <p>39. Стадіями законодавчої процедури є: вияв законодавчої ініціативи, реєстрація законопроекту, розгляд законопроекту, прийняття закону, його підписання і оприлюднення (розділ IV Регламенту) .</p> <p>40. Визначення ВРУ єдиним органом законодавчої влади означає, що жоден інший орган державної влади не уповноважений приймати закони. Повноваження ВРУ реалізуються спільною діяльністю народних депутатів України під час сесій на її засіданнях.</p> <p>41. При цьому, здійснюючи законотворчу діяльність, ВРУ не виконує владних управлінських функцій, які можуть бути предметом оскарження.</p> <p>42. У мотивувальній частині Рішення від 27 березня 2002 року № 7-рп/2002 Конституційний Суд України указав, що за змістом положень статей 85, 91 Конституції України ВРУ приймає закони, постанови та інші правові</p>	Ст. ст. 75, 83, 91 Конституції України	

		<p>акти. Вони є юридичною формою реалізації повноважень єдиного органу законодавчої влади в Україні та відповідно до частини другої статті 147, частини першої статті 150 Конституції України є об'єктом судового конституційного контролю.</p> <p>43. Ураховуючи викладене, Велика Палата Верховного Суду вважає правильним висновок Верховного Суду у складі судді Касаційного адміністративного суду про те, що позовні вимоги про визнання протиправною бездіяльності ВРУ стосуються законотворчої діяльності відповідача, під час здійснення якої ВРУ не реалізовує публічно-владних управлінських функцій, відтак предмет позову не підпадає під контроль суду адміністративної юрисдикції.</p>		
4	<p>Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 12 серпня 2020 року у справі № 640/24954/19</p>	<p>на розгляді Конституційного Суду України перебуває конституційне подання 50 народних депутатів України №3/116(20) від 18.03.2020 року щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури" від 19.09.2019 року № 113-IX (зі змінами). Згідно з наявною на офіційному веб-порталі Конституційного Суду України інформацією станом на час розгляду справи судом апеляційної інстанції ухвалою колегії суддів Конституційного Суду України КСУ відкрито конституційне провадження у справі; здійснюється підготовка справи до розгляду на пленарному засіданні Великої палати Суду.</p> <p>Судовою колегією враховується, що одним з основоположних принципів адміністративного судочинства є, зокрема, принцип законності, який полягає у тому, що суд при вирішенні справи керується принципом законності, відповідно до якого суд вирішує справи відповідно до Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.</p> <p>Відтак, суд зобов'язаний вирішувати справи відповідно до Конституції та законів України, водночас, виникнення сумнівів у відповідності закону Конституції України фактично унеможливує розгляд справи із дотриманням основоположних і фундаментальних принципів адміністративного судочинства.</p>	<p>Ч. 1 ст. 58 Конституції України та низка рішень КСУ</p>	

		<p>При цьому колегією суддів враховується, що Конституційний Суд України в пп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини рішення від 29.06.2010 року № 17-рп/2010 зазначив, що одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями.</p> <p>Так, за правилами ч. ч. 1, 2 ст. 152 Конституції України закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.</p> <p>Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення.</p> <p>За загальновизнаним принципом права закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі. Цей принцип закріплений у ч. 1 ст. 58 Конституції України, за якою дію нормативно-правового акта в часі треба розуміти так, що вона починається з моменту набрання цим актом чинності і припиняється з втратою ним чинності, тобто до події, факту застосовується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого вони настали або мали місце. Основний Закон України, закріпивши частиною 1 статті 58 положення щодо неприпустимості зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, водночас передбачає їх зворотню дію в часі у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують юридичну відповідальність особи, що є загальновизнаним принципом права.</p> <p>Тобто щодо юридичної відповідальності застосовується новий закон чи інший нормативно-правовий акт, що пом'якшує або скасовує відповідальність особи за вчинене правопорушення під час дії нормативно-правового акта, яким визначались поняття правопорушення і відповідальність за нього (абз. 2, 3 п. 2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від</p>		
--	--	---	--	--

		<p>09.02.1999 року № 1-рп/99).</p> <p>Відповідно до ст. 91 Закону України Про Конституційний Суд України закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення.</p> <p>Частиною 6 пункту 4 рішення Конституційного Суду України від 14.12.2000 року у справі №1-31/2000 (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) передбачено, що незалежно від того, наявні чи відсутні в рішеннях, висновках Конституційного Суду України приписи щодо порядку їх виконання, відповідні закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, не підлягають застосуванню як такі, що втратили чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.</p> <p>Системний аналіз наведених норм в контексті зазначених положень рішень Конституційного Суду України свідчить про те, що у випадку визнання неконституційним окремих положень Закону України Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури" від 19 вересня 2019 року № 113-IX (зі змінами) останні втрачають чинність з дня ухвалення відповідного рішення. Проте, як було зазначено вище, Конституційний Суд вправі визначити у своєму рішенні, порядок і строки його виконання.</p> <p>При цьому судова колегія вважає за необхідне зазначити, що визнання неконституційними певних норм згаданого Закону може призвести до порушення його логіки і структури, спричинити виникнення прогалин у ньому. У зв'язку із цим, може виникнути необхідність вжиття додаткових заходів щодо забезпечення виконання прийнятого рішення.</p> <p>Враховуючи викладене, колегія суддів приходить до висновку про те, що у випадку визнання Конституційним Судом України неконституційними норм Закону України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури , яким передбачена юридична відповідальність невиконання вимог щодо подання</p>		
--	--	---	--	--

		заяви про намір пройти атестацію, буде мати місце скасування юридичної відповідальності, що в силу положень частини 1 статті 58 Конституції України дасть суду можливість застосувати таке рішення до спірних правовідносин.		
5	Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 30 вересня 2020 року у справі № 640/20564/19	<p>За статтею 24 Конституції України визначається, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. ...</p> <p>Визначення окремої категорії осіб, до яких може бути застосовано положення статті 87 1 Закону України Про державну службу як підстави для звільнення є грубим порушенням базового принципу державної служби, який має полягати у забезпеченні рівного доступу до державної служби - забороні всіх форм та проявів дискримінації, відсутності необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження. На думку колеги суддів, встановлення різниці в правовому регулюванні повинно ґрунтуватися на принципі пропорційності, який, в свою чергу, забезпечує реалізацію принципу верховенства права. Інакше кажучи, з точки зору принципу пропорційності, відповідний закон повинен переслідувати легітимну мету та бути необхідним у демократичному суспільстві. Також, застосоване обмеження має бути співмірним з метою, яку прагне досягнути законодавець, запроваджуючи його. В даному випадку, положення статті 87 1 Закону України Про державну службу за жодним з критеріїв не відповідають принципу пропорційності.</p> <p>Встановлення відповідних додаткових обмежень для реалізації прав і свобод державного службовця прямо вказує на невідповідність частині третій статті 22 Конституції України, згідно з якою при прийнятті нових законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод та статті 64 Конституції України, згідно з якою конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Вищевказані висновки відповідають висновкам Верховного Суду України, викладеним у Конституційних поданнях внесених</p>	Ст. ст. 22, 24, 38, 64, 129 Конституції України, Рішення КСУ та рішення ЄСПЛ	Суд здійснив всі належні процесуальні дії, дійшов висновку про наявність обґрунтованих підстав для звернення до ВС

		<p>до Конституційного Суду України відповідно до Постанов Пленуму Верховного Суду України № 25 від 25 грудня 2015 року , № 3 від 16 березня 2015 року та № 8 від 17 листопада 2014 року.</p> <p>Відповідно до частини першої статті 129 Конституції України суди зобов'язані вирішувати спори, керуючись верховенством права, що, у свою чергу, означає врахування тлумачення Конвенції, яке надається Європейським судом з прав людини (далі - ЄСПЛ) як мінімальних стандартів демократичного суспільства. Принцип законності, який є складовою верховенства права, у розумінні ЄСПЛ, має бути заснованим на визнанні і прийнятті людини, її прав та свобод, як найвищої цінності, тобто, за своїм змістом мати характер правозаконності. ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував на тому, що вислів згідно із законом означає, зокрема, що закон не повинен суперечити принципу верховенства права. Юридичною гарантією законності у міжнародному праві є принцип <i>pacta sunt servanda</i> (договори необхідно сумлінно виконувати), закріпленій статтею 26 Віденської конвенції. Задля реалізації цього принципу правова система країни має забезпечувати виконання міжнародних зобов'язань держави, взятих нею на основі укладених міжнародних договорів, включаючи виконання рішень міжнародних судів, юрисдикцію яких визнано державою. ...</p> <p>Повертаючись до обставин даної справи № 640/20564/19, колегія суддів констатує, що ОСОБА_1 було звільнено з посади державного секретаря Мінагрополітики на підставі частини першої статті 87 1 Закону України Про державну службу , по суті, лише з огляду на те, що в Україні було призначено нового Прем'єр-міністра О.В. Гончарука. ... Причиною застосування статті 87 1 Закону України Про державну службу є саме відповідне призначення нового Прем'єр-міністра України або нового відповідного міністра, а не будь-яка дія/подія, до якої причетний відповідний державний службовець.</p> <p>З урахуванням норм міжнародного права та положень національного законодавства наявні підстави вважати, що приписами статті 87 1 Закону України № 889-VIII від 10 грудня 2015 року Про державну службу створюються передумови для порушення рівності можливостей реалізації права доступу до державної служби, служби в органах місцевого самоврядування та в</p>		
--	--	--	--	--

		<p>управлінні державними справами, яку має забезпечити держава відповідно до частини другої статті 38 Конституції України, адже в його положеннях простежується дискримінаційний підхід щодо підстав та порядку звільнення державного службовця категорії А тільки з тієї підстави, що було призначено нового Прем'єр-міністра України, відповідного міністра чи керівника центрального органу виконавчої влади (керівника державного органу).</p> <p>Апеляційний суд вважає, що положення статті 87 1 Закону України Про державну службу є непропорційним, тобто без дотримання необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення, та становить непропорційне втручання у право державного службовця категорії А, до якого може бути застосоване відповідне положення, на приватне життя, що є порушенням статті 8 Конвенції. ... Колегія суддів дійшла висновку, що зміст статті 87 1 Закону України № 889-VIII від 10 грудня 2015 року Про державну службу вказує на її невідповідність статтям 22, 38, 64 Конституції України.</p> <p>Згідно з частиною четвертою статті 7 Кодексу адміністративного судочинства України, якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії.</p> <p>У такому випадку суд після винесення рішення у справі звертається до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, що віднесено до юрисдикції Конституційного Суду України.</p> <p>Апеляційний суд доходить до висновку щодо наявності підстав для зміни мотивувальної частини рішення суду першої інстанції, оскільки до позивача були застосовані норми статті 87 1 Закону України № 889-VIII від 10 грудня 2015 року Про державну службу, які не відповідають Конституції України. Звільнення позивача на підставі положень статті 87 1 є протиправним, порушує принципи верховенства права, допускає дискримінацію та безпідставну зворотну дію закону в часі.</p> <p>В даному випадку наявні підстави для звернення до Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України</p>		
--	--	---	--	--

		<p>подання щодо конституційності статті 87 1 Закону України № 889-VIII від 10 грудня 2015 року Про державну службу, в редакції, яка діє з 25 вересня 2019 року, а також підстави для застосування до позивача норми статті 38 Конституції України як норми прямої дії, яка вказує, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.</p> <p>Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Враховуючи викладене, з'ясувавши та перевіrivши всі фактичні обставини справи, об'єктивно оцінивши докази, що мають юридичне значення, враховуючи основні засади адміністративного судочинства, вимоги законодавства України та судову практику, колегія суддів погоджується з висновком суду першої інстанції про наявність правових підстав для задоволення позовних вимог ОСОБА_1 до Кабінету Міністрів України, Міністерства аграрної політики та продовольства України про визнання протиправним та скасування розпорядження і наказу, поновлення на посаді, проте з інших підстав.</p>		
6	Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду від 14 травня 2020 р. у справі № 814/3545/14	<p>Статтю 8 Конституції України встановлено, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.</p> <p>Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.</p> <p>Згідно зі статтю 7 Кодексу адміністративного судочинства України, суд вирішує справи відповідно до Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.</p> <p>Якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії.</p> <p>У такому випадку суд після винесення рішення у справі звертається до</p>	Ст. ст. 22, 24, 38, 43, 64 Конституції України	Закон України «Про очищення влади»

		<p>Верховного Суду для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, що віднесено до юрисдикції Конституційного Суду України.</p> <p>Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що встановлені законом, то застосовуються правила міжнародного договору України.</p> <p>На думку суду, застосовані до позивача норми Закону № 1682 суперечать Конституції України.</p> <p>Так, відповідно до статті 22 Конституції України, конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.</p> <p>Статтею 64 Конституції України визначено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.</p> <p>Статтею 38 Конституції України встановлено, зокрема, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, користуються рівним правом доступу до державної служби.</p> <p>Згідно зі статтею 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.</p> <p>Статтею 43 Конституції України гарантований захист від незаконного звільнення.</p> <p>Відповідно до статті 61 Конституції України, юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.</p> <p>Звільнення ОСОБА_1 з посади заступника прокурора Херсонської області та заборона обіймати протягом десяти років (до 16.10.2014) посади, перелічені у статті 2 Закону № 1682, свідчать або про застосування, за ознакою перебування на відповідній посаді в період з 25.02.2010 по 22.02.2014, обмежень в реалізації відповідних конституційних прав (порушення статті 24 Конституції України),</p>		
--	--	---	--	--

		або про притягнення позивача (поряд з іншими посадовцями, до яких було вжиті аналогічні заходи) до колективної юридичної відповідальності (не узгоджується зі статтею 61 Конституції України), за недоведеності факту скоєння позивачем правопорушення.		
7	Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 вересня 2018 року у справі № 806/3265/17	<p>Згідно з вимогами ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно -правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. За приписами ст. 3 Конституції України передбачено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Із зазначених конституційних норм, зокрема, випливає, що, встановлюючи ті чи інші правила поведінки, держава має в першу чергу дбати про потреби людей, утримуючись за можливості від встановлення таких правил, які негативно сприйматимуться тими чи іншими групами суспільства. Встановлення таких правил може бути виправдане тільки наявністю переважаючих суспільних інтересів, які не можуть бути задоволені в інший спосіб, але і в цьому разі має бути дотриманий принцип пропорційності. Відповідно до ст. 22 Основного Закону права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.</p> <p>Статтею 32 Конституції України визначено, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків,</p>	Ст. ст. 8, 32 Конституції України	

		<p>визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Рішенням Конституційного Суду України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 надано офіційне тлумачення положення ч. 2 ст. 32 Конституції України, зокрема: неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах особистого та сімейного життя, оскільки особисті та сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними, і реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо. Право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб. Збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. Таке втручання допускається винятково у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Велика Палата Верховного Суду зауважує, що у даному випадку відсутня будь-яка загроза національній безпеці, економічному добробуту або правам людини, а тому збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди є втручанням держави в її особисте та сімейне життя.</p>		
8	<p>Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду про відмову у відкритті провадження у справі 03 жовтня 2018</p>	<p>На думку позивача, в межах цього позову зазначені підстави (тобто конституційні повноваження Президента України) потребують перевірки Верховним Судом і лише тоді суд може надати правову оцінку оскаржуваним указам.</p> <p>Надаючи оцінку зазначеним доводам позову, Суд вважає, що такі дії Президента України не мають ознак управлінських, а тому не підпадають під контроль суду адміністративної юрисдикції. Відповідно до частини 1 статті 147 Конституції України Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне</p>	Ст. ст. 147, 150 Конституції України	Обґрунтування розмежування повноважень ВС та КСУ

	<p>року у справі №П/9901/798/18</p>	<p>тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції. Статтею 150 Конституції України визначено повноваження Конституційного Суду України, до яких, належить: 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 2) офіційне тлумачення Конституції України; 3) здійснення інших повноважень, передбачених Конституцією України.</p> <p>Згідно із частиною 1 статті 152 Конституції України закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.</p> <p>Відповідно до пункту 1 частини першої статті 7 Закону № 2136-VIII до повноважень Конституційного Суду України належить, зокрема, вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. За змістом пункту 1 частини першої, частини другої статті 266 КАС України Верховному Суду як суду першої інстанції підсудні адміністративні справи щодо законності (крім конституційності) актів органів державної влади, зокрема Президента України.</p> <p>Отже, Верховний Суд у порядку адміністративного судочинства не вирішує питання про конституційність правових актів (указів) Президента України нормативного характеру. Такими повноваженнями наділено лише Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Аналіз наведених вище норм свідчить про те, що невідповідність Указів Президента України нормам Конституції України, якими визначено конституційні повноваження Президента України може бути підставою для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо їх неконституційності, що вказує на неможливість розгляду таких справ у порядку адміністративного судочинства, зокрема Верховним Судом як судом першої інстанції.</p>		
--	-------------------------------------	---	--	--

		<p>У зв'язку з наведеним, Верховний Суд дійшов висновку про те, що вирішення позовних вимог ОСОБА_1 про визнання протиправними та нечинними Указів Президента України у зв'язку з порушення конституційних приписів про повноваження Президента України не віднесено до юрисдикції адміністративного суду, а належить до компетенції Конституційного Суду України.</p>		
9	<p>Ухвала Верховного Суду у складі об'єднаної палати Касаційного адміністративного суду від 19 лютого 2021 року у справі №808/1628/18</p>	<p>Об'єднана палата КАС ВС сформувала правовий висновок, яким по суті встановила дискримінацію особи і за ознакою відсутності примусового виконання рішення: «Колегія суддів зазначає, що положення п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України містять імперативний припис, що встановлена КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи може бути підставою для перегляду рішення за виключними обставинами тільки за умови, якщо таке рішення суду ще не виконане.</p> <p>Слід звернути увагу, що словосполучення «ще не виконане», яке вживається у п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України не передбачає множинного тлумачення або множинного його розуміння, а також «розширеного тлумачення» про яке зазначено в ухвалі Верховного Суду від 14 травня 2020 року, якою справу № 808/1628/18 передано на розгляд об'єднаної палати КАС у складі ВС. Вказана процесуальна норма має імперативний характер, є чіткою та не може бути застосована інакше ніж це передбачено процесуальним законодавством.</p> <p>У справі, що розглядається судами попередніх інстанцій встановлено, що рішенням КСУ № 1-р(П)/2019 від 25 квітня 2019 року у справі № 3-14/2019 (402/19, 1737/19) визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), словосполучення «дійсної строкової», яке міститься у положеннях ч. 3 ст. 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-ХІІ зі змінами, за якими визначення розміру відшкодування заподіяної внаслідок ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС шкоди при обчисленні пенсії виходячи з п'ятикратного розміру мінімальної</p>	<p>Ч. 2 ст. 152 Конституції України закони</p>	

		<p>заробітної плати, встановленої законом на 1 січня відповідного року, поширюються лише на категорію військовослужбовців, які брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи під час проходження дійсної строкової служби і внаслідок цього стали особами з інвалідністю. Згідно з вказаним рішенням словосполучення «дійсної строкової», що міститься в положеннях ч. 3 ст. 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-ХІІ зі змінами, за якими визначення розміру відшкодування заподіяної внаслідок ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС шкоди при обчисленні пенсії виходячи з п'ятикратного розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня відповідного року, поширюються лише на категорію військовослужбовців, які брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи під час проходження дійсної строкової служби і внаслідок цього стали особами з інвалідністю, визнане неконституційним, втратило чинність з дня ухвалення КСУ цього Рішення.</p> <p>Відповідно до ч. 2 ст. 152 Конституції України закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення. Аналогічні положення містяться у ст. 91 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136-VIII.</p> <p>Згідно з резолютивною частиною Рішення КСУ № 1-р(П)/2019 від 25 квітня 2019 року у справі № 3-14/2019 (402/19, 1737/19), словосполучення «дійсної строкової», що міститься в положеннях ч. 3 ст. 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-ХІІ зі змінами, визнане неконституційним і втрачає чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього рішення. Словосполучення «дійсної строкової», що міститься в положеннях ч. 3 ст. 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-ХІІ визнане неконституційним та втратило чинність 25 квітня 2019 року, як встановлено ст. 91 Закону України</p>		
--	--	---	--	--

		<p>«Про Конституційний Суд України», тобто, з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення у справі № 3-14/2019 (402/19, 1737/19), що також прямо встановлено даним рішенням.</p> <p>Наявність Рішення КСУ № 1-р(П)/2019 від 25 квітня 2019 року по справі № 3-14/2019 (402/19, 1737/19) не змінює правового регулювання спірних правовідносин та не доводить факту допущення судом помилки при вирішенні спору, крім того, на час виникнення спірних правовідносин та на час прийняття рішення судом першої інстанції положення вказаної норми були чинними та підлягали застосуванню.</p> <p>Враховуючи вказані положення чинного законодавства, а також, що рішенням Запорізького окружного адміністративного суду від 6 липня 2018 року (залишеним без змін постановою Третього апеляційного адміністративного суду від 7 листопада 2018 року) у справі № 808/1628/18, про перегляд якого за виключними обставинами з відповідною заявою звернувся ОСОБА_1, у задоволенні позову відмовлено, колегія суддів зазначає, що не може вважатись невиконаним, в розумінні положень пункту п. 1 ч. 5 ст. 361 КАС України, рішення суду, що набрало законної сили та яким у задоволенні позову відмовлено, оскільки таке рішення не передбачає примусового його виконання.</p> <p>Вказана правова позиція була висловлена у постанові Верховного Суду від 17 грудня 2019 року у справі № 808/2492/18, у постанові Верховного Суду від 19 листопада 2018 року у справі № 755/4893/18 (755/18431/15-а), у постанові Верховного Суду від 12 листопада 2020 року у справі № 805/550/16-а.</p> <p>Таким чином суди першої та апеляційної інстанції дійшли обґрунтованого висновку щодо відсутності правових підстав для задоволення заяви ОСОБА_1 про перегляд за виключними обставинами рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 6 липня 2018 року у справі № 808/1628/18».</p>		
10	Рішення Кіровоградського окружного	На думку суду першої інстанції, встановлюючи цей проміжок у часі, держава виказує неповагу до прав захисників держави. Такий мотив прийняття закону суперечить приписам частини 1 статті 3 Конституції	Ч. 1 ст. 3, ч. 1 ст. 17 Конституції	

	<p>адміністративного суду від 28 січня 2021 року у справі № 340/5086/20.</p>	<p>України. Отже, законодавець керувався нелегітимною метою, приймаючи припис частини 4 статті 16-3 Закону.</p> <p>Обмежуючи виплату допомоги військовослужбовцям, які отримали травму, сумлінно і чесно виконуючи службовий обов'язок, держава діє нечесно, що завдає шкоди її авторитету в очах громадян, котрі мають намір вступити на військову службу, що може призвести до відмови від бажання стати до лав Збройних Сил України.</p> <p>Це ж, своєю чергою, ставить під сумнів спроможність держави виконати найважливіший обов'язок перед народом України, який встановлено приписами частини 1 статті 17 Основного Закону (захист суверенітету і територіальної цілісності України).</p> <p>Таким чином, нелегітимний мотив прийняття згаданої норми права створює загрозу забезпеченню територіальної цілісності держави в період збройного конфлікту з Російською Федерацією на Сході країни.</p> <p>Суд також вбачав у приписі частини 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» ознаки дискримінації: різне ставлення до людей однієї професії, які отримали травму за одних і тих же обставин, що призвели до одних і тих же наслідків, але протягом різного строку. Відмінність (обмеження у виплаті за впливом часу), яка встановлена державою, не виправдовує різного ставлення.</p> <p>Підсумовуючи, суд зробив висновок, що припис частини 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» суперечить сукупності положень частини 1 статті 3, частин 1-2 статті 17, частини 1-2 статті 24 Конституції України та частини 1 статті 16 Закону та не застосував їх при вирішенні спору.</p> <p>Суд першої інстанції також відступив від правового висновку Верховного Суду про застосування частини 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей», наведеного у постанові від 20.02.2020 в адміністративній справі №806/714/18.</p> <p>При цьому суд виходив з того, що відповідно до частин 5 та 6 статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, обов'язкові до</p>	України	
--	--	--	---------	--

		<p>використання виключно для суб'єктів владних повноважень. Іншими судами при застосуванні таких норм права висновки лише враховуються.</p> <p>Під «врахуванням» треба розуміти ознайомлення та надання пояснень стосовно погодження. Виходячи з принципу незалежності суду, суд вправі відступити від правового висновку Верховного Суду лише у випадку детального обґрунтування незгоди.</p> <p>Суд першої інстанції вважав, що Верховний Суд не провів аналіз на відповідність припису частини 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» сукупності положень частини 1 статті 16 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» та статей 3, 17 і 24 Конституції України. Відмінність між методами правового аналізу норм права, які поширюються на спірні правовідносини, котрі застосував Верховний Суд і суд, дає право останньому, керуючись принципом незалежності, котру треба ототожнювати з відповідальністю, відступити від правового висновку суду касаційної інстанції.</p> <p>Одночасно суд першої інстанції звернувся в порядку частини четвертої статті 7 КАС України до Верховного Суду з листом, у якому просив внести до Конституційного Суду України подання щодо конституційності пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей».</p>		
11	Рішення Житомирського окружного адміністративного суду у справі №296/8156/17 від 19 лютого 2018.	<p>16. У цій справі ключовим правовим питання є застосування до спірних відносин пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 № 2011-ХІІ (далі - Закон № 2011-ХІІ). ... 17. Відповідно до частини першої та четвертої статті 7 КАС України суд вирішує справи відповідно до Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії.</p> <p>18. Обґрунтовуючи суперечність п. 4 ст. 16-3 Закону № 2011-ХІІ Конституції України, суд першої інстанції виходив з того, що встановлюючи цей</p>	Ст. ст. 1, 3, ч. 1, 2 ст. 8, ч. 5 ст. 17 Конституції України	

		<p>проміжок у часі, законодавець керувався нелегітимною метою та призвів до дискримінації. 19. Рішенням Конституційного Суду України (Другий сенат) від 06.04.2022 № 1-р(П)/2022 у справі про посилений соціальний захист військовослужбовців положення пункту 4 статті 16-3 Закону № 2011-ХІІ визнано такими, що не відповідають Конституції України, а саме: статтям 1, 3, частині першій та другій статті 8, частині п'ятій статті 17, частині першій статті 17 Конституції України. 20. Конституційний Суд України зазначив, що оспорювані приписи Закону устанавлюють правоприпиняльний (преклюзивний) дворічний строк на реалізацію права на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі, тобто строк, з яким пов'язано існування (виникнення або припинення) права і закінчення якого спричиняє втрату такого права.</p> <p>21. Хоч сама наявність устанавленого приписами статті 16 Закону права на одноразову грошову допомогу та його обсяг залежать від розсуду законодавця, Конституційний Суд України дійшов висновку, що в разі запровадження законом одноразової грошової допомоги та фактичного перерахунку її розміру у зв'язку із погіршенням стану здоров'я особи відповідне законодавче регулювання порядку реалізації цього права має бути сумісним з Конституцією України, зокрема втілювати її засадничі цінності.</p> <p>22. Установлення такого законодавчого обмеження, згідно із юридичною позицією Конституційного Суду України, є не виправданим з огляду також на те, що законодавець мав можливість обрати для досягнення цієї ж мети засіб, який менш обтяжливо зачіпав би сферу реалізації прав військовослужбовців на соціальний захист. 23. Конституційний Суд України зазначив, що аналіз Закону № 2011-ХІІ свідчить про те, що не врегульованими є випадки пропуску такого строку з виключних підстав, визнання відповідними органами поважними причин його пропуску за наявності об'єктивно непереборних обставин, які пов'язані з дійсними істотними перешкодами чи труднощами для своєчасного вчинення відповідних дій та підтверджені належними доказами.</p> <p>24. На підставі наведеного Конституційний Суд України дійшов висновку, що встановлені оспорюваними приписами Закону № 2011-ХІІ обмеження права на одноразову грошову допомогу не відповідають вимогам домірності.</p> <p>25. Конституційний Суд України, обґрунтовуючи неконституційність</p>		
--	--	--	--	--

		<p>законодавчих положень, що є ключовими у цій справі, виходив з того, що конституційний обов'язок держави щодо забезпечення посиленого соціального захисту військовослужбовців (статті 17, 46 Конституції України) є значущім ніж будь-які цілі, досягнення яких законодавець визначав як підставу для запровадження обмеження права на отримання одноразової грошової допомоги у збільшеному розмірі при зміні групи інвалідності, збільшенні відсотка втрати працездатності часовими рамками.</p> <p>Отже, установлені оспоруваними приписами Закону № 2011-ХІІ обмеження щодо виплати одноразової грошової допомоги в більшому розмірі за умови встановлення вищої групи інвалідності (або більшого відсотка втрати працездатності) лише протягом двох років є невиправданими та такими, що непропорційно обмежують право на посилений соціальний захист військовослужбовців, гарантований частиною першою статті 46 Конституції України у взаємозв'язку із частиною п'ятою її статті 17.</p> <p>26. З огляду на те, що суд першої інстанції у цій справі дійшов висновку про невідповідність положення пункту 4 статті 16-3 Закону № 2011-ХІІ Конституції України, і такого ж висновку, хоч і з інших мотивів, дійшов Конституційний Суд України у Рішенні від 06.04.2022 № 1-р(П)/2022, Верховний Суд не вбачає підстав для скасування рішення суду першої інстанції. ...</p> <p>35. Виключним повноваженням Конституційного Суду України є визнання законів України неконституційними, що тягне за собою втрату ними чинності. 36. Рішенням Конституційного Суду України (Другий сенат) від 6 квітня 2022 року № 1-р(П)/2022 у справі про посилений соціальний захист військовослужбовців положення пункту 4 статті 16-3 Закону № 2011-ХІІ визнано такими, що не відповідають Конституції України, а саме: статтям 1, 3, частині першій та другій статті 8, частині п'ятій статті 17, частині першій статті 17 Конституції України.</p> <p>37. Зважаючи на наявну юридичну позицію Конституційного Суду України слід зазначити, що за загальним правилом вона може бути застосована судами тільки з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення, тобто з 6 квітня 2022 року.</p> <p>38. Верховний Суд, розглядаючи справу № 240/10153/19, виходив з</p>		
--	--	---	--	--

		<p>презумпції конституційності положення пункту 4 статті 16-3 Закону № 2011-XII.</p> <p>39. При цьому Верховний Суд виходить з того, що виявлена в ході розгляду справи невідповідність положень закону Конституції України має бути очевидною і беззаперечною. Тому в разі безсумнівного встановлення факту такої невідповідності суд зобов'язаний обґрунтовано застосувати норми Конституції України, а не норми закону.</p> <p>40. З дня ухвалення рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(П)/2022 у справі про посилений соціальний захист військовослужбовців така невідповідність є беззаперечною та виступає підставою для зміни практики Верховного Суду, яка ґрунтувалася на положеннях закону, що визнані неконституційними. 41. Однак з огляду на те, що постановляючи рішення про задоволення позову суд першої інстанції у цій справі діяв на підставі частини четвертої статті 7 КАС України, і така його позиція знайшла підтримку в юридичній позиції Конституційного Суду України, Верховний Суд не вбачає підстав для скасування такого рішення суду. 42. Верховний Суд виходить з того, що здійснюючи правосуддя, суди системи судоустрою України мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з погляду відповідності Конституції, і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії та найвищої юридичної сили. Забезпечувана Верховним Судом єдність судової практики як основне його завдання є похідним від забезпечення верховенства Конституції України судами системи судоустрою і Конституційним Судом України. На користь такого підходу Верховний Суд України висловився іще в постанові № 9 від 01.11.1996 Пленуму, де зазначив: «Оскільки Конституція України, як зазначено в її статті 8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй». 43. Оскільки правове регулювання правовідносин, що є предметом цієї справи, змінилося з 06.04.2022 внаслідок відповідного рішення Конституційного Суду України, то Верховний Суд не вбачає підстав для</p>		
--	--	---	--	--

		відступу від позиції, сформованої Верховним Судом за наслідками розгляду справи №240/10153/19.		
12	Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 квітня 2021 року у справі № 800/400/16	<p>Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду дійшов обґрунтованого висновку про те, що предмет позову у цій справі не підпадає під контроль суду адміністративної юрисдикції.</p> <p>При цьому Суд враховує, що поняття спору, який не підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства, слід тлумачити в контексті частини третьої статті 124 Конституції України в ширшому значенні, тобто як поняття, що стосується тих спорів, які не підпадають під юрисдикцію саме адміністративних судів і які взагалі не підлягають судовому розгляду.</p> <p>Таку правову позицію Велика Палата Верховного Суду неодноразово висловлювала в судових рішеннях, зокрема в постановах від 16 грудня 2020 року у справі № 9901/276/20, 22 березня 2018 року у справі № 800/559/17, від 03 квітня 2018 року у справі № 9901/152/18, від 30 травня 2018 року у справі № 9901/497/18, від 13 березня 2019 року у справі № 9901/947/18.</p> <p>Згідно із частиною першою статті 147 Конституції України Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність нормам Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції.</p> <p>Статтею 150 Конституції України визначено повноваження Конституційного Суду України, до яких, зокрема, належить вирішення питань про відповідність нормам Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України.</p> <p>Згідно із частиною першою статті 152 Конституції України закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.</p> <p>Відповідно до пункту 1 частини першої статті 7 Закону України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII Про Конституційний Суд України до повноважень</p>	Ст. ст. 6, 75, ч. 2 ст. 84, п. 3, 29 ст. 85, ст. 91, ч. 1 ст. 147, ч. 1 ст. 152 Конституції України, Рішення КСУ 7-рп/2002, 16-рп/2003	Велика Палата Верховного Суду неодноразово висловлювала в судових рішеннях, зокрема в постановах від 16 грудня 2020 року у справі № 9901/276/20, 22 березня 2018 року у справі № 800/559/17, від 03 квітня 2018 року у справі № 9901/152/18, від 30 травня 2018 року у справі № 9901/497/18, від 13 березня 2019 року у справі № 9901/947/18.

		<p>Конституційного Суду України належить вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів ВРУ, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.</p> <p>Аналіз наведених вище норм свідчить про те, що в порядку адміністративного судочинства до Верховного Суду як суду першої інстанції можуть оскаржуватися лише ті акти, дії чи бездіяльність ВРУ, які прийнято/вчинено/допущено у правовідносинах, в яких цей орган реалізовує свої владні повноваження, до яких не відноситься законотворча діяльність ВРУ, а також випадки, коли її акти підлягають перевірці на відповідність Конституції України (конституційність) Конституційним Судом України.</p> <p>Невідповідність актів ВРУ нормам Конституції України може бути підставою для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо їх неконституційності, що вказує на неможливість розгляду таких справ у порядку адміністративного судочинства.</p> <p>За приписами пункту 1 частини першої статті 238 КАС України суд закриває провадження у справі, якщо її не належить розглядати за правилами адміністративного судочинства.</p> <p>Зважаючи на обставини, у зв'язку з якими позивачі звернулися до адміністративного суду з позовом, зміст позовних вимог і наведене вище правове регулювання цих правовідносин, суд першої інстанції дійшов правильного висновку про те, що заявлений у цій справі позов не належить розглядати за правилами адміністративного судочинства, а відтак провадження у справі підлягає закриттю.</p>		
13	<p>Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного Суду від 20 березня 2018 року у справі</p>	<p>У спорі, що розглядається, індивідуальне право (інтерес) відмовитися від щеплення батьками дитини при збереженні обсягу права дитини на здобуття освіти, в тому числі в дошкільних закладах освіти протиставляється загальному праву (інтересу) інших батьків та їх дітей, які провели щеплення, перед направленням дитини для здобуття освіти в дошкільних закладах освіти з метою досягнення загального блага у формі права на охорону здоров'я, що, крім іншого, гарантовано статтями <u>3</u>, <u>27</u> та <u>49</u> Конституції України.</p>	<p>Ст. ст. 3, 6, 27, 49 Конституції України</p>	

<p>№337/3087/17(2-a/337/236/2017)</p>	<p>Як зазначив Конституційний Суд України в рішенні від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004, виходячи зі змісту частини першої статті 8 Конституції України, охоронюваний законом інтерес перебуває під захистом не тільки закону, а й об'єктивного права у цілому, що панує у суспільстві, зокрема, справедливості, оскільки інтерес у вузькому розумінні зумовлюється загальним змістом такого права і є його складовою. Одним з проявів верховенства права, як підкреслюється у підпункті 4.1 цього рішення, є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.</p> <p>Про необхідність забезпечення справедливого балансу, який потрібно встановити між конкуруючими інтересами особи та суспільства в цілому, йдеться також у ряді рішень Європейського Суду з прав людини (див. рішення у справі «Ст'єрна проти Фінляндії» (Stjerna v. Finland № 18131/91) та рішення у справі «Юханссон проти Фінляндії» (Johansson v. Finland № 10163/02).</p> <p>Такий баланс у даних спірних правовідносинах може бути досягнутий лише в разі поєднання трьох складових: 1) надання державою права вибору батькам щодо надання згоди або відмови від проведення профілактичних щеплень дитині на підставі об'єктивної інформованості батьків щодо якості вакцини, її походження, можливих негативних наслідків (реакцій) від проведення або відмови проведення вакцинації для дитини; 2) створення державою рівних умов для отримання дітьми, не залежно від наявності або відсутності у них профілактичних щеплень, дошкільної освіти, в тому числі шляхом забезпечення функціонування соціально-педагогічного патронату та інших форм дошкільної освіти, які за всіма критеріями (якості, доступності, зручності тощо) мають бути не гіршими, ніж отримання дошкільної освіти в умовах стаціонару в комунальних чи державних закладах дошкільної освіти; 3) надання державою гарантій щодо забезпечення високих стандартів якості, як вакцин, що надходять на внутрішній ринок України, так і медичних послуг, пов'язаних з організацією та проведенням профілактичного щеплення.</p>		
---------------------------------------	---	--	--

		<p>В той же час, в силу приписів статті 15 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» до навчального закладу не може бути прийнято дитину без проведення відповідного медичного обстеження та надання висновку ЛКК (у разі відсутності у дитини щеплень) про відсутність протипоказань для відвідування дошкільного навчального закладу.</p> <p>Листом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 25 травня 2011 року № 1/9-389 «Про дотримання порядку прийому дитини до дошкільного навчального закладу» підтверджено, що відмова керівника дошкільного навчального закладу у прийнятті дитини без відповідних профілактичних щеплень, але за наявності відповідних медичних довідок встановленого зразка із висновком лікаря, у якому зазначено, що дитина може відвідувати навчальний заклад, суперечить діючому законодавству України.</p> <p>Таким чином, відмовляючи у наданні направлення ОСОБА_3 для влаштування до дошкільного навчального закладу при наявності у висновку ЛКК запису «не рекомендовано відвідувати дитячий колектив» Територіальний відділ освіти Хортицького району Департаменту освіти і науки Запорізької міської ради діяв у межах законодавства, тобто в його діях відсутні ознаки протиправності.</p> <p>З огляду на вищезазначене, колегія суддів дійшла до висновку, що касаційна скарга ОСОБА_2 не може бути задоволена, зокрема, у зв'язку з тим, що Дніпропетровський апеляційний адміністративний суд прийняв законне по суті рішення, а позивач обрав неналежний спосіб захисту свого порушеного права. Належним способом захисту в даному випадку є оскарження висновку ЛКК від 26 червня 2017 року № 846, на підставі якого відділ освіти приймає рішення про надання або про відмову в наданні направлення для влаштування до дошкільного навчального закладу.</p>		
--	--	---	--	--

ДОДАТОК В
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Рибачук А. І. Розділ 2.7. Пряма дія конституційних норм в судовій практиці: сучасний стан розвитку. *Застосування судами Конституції України: доктрина і практика: монографія*. Київ : ВАІТЕ, 2022. 604 с. С. 228–250.

*Стаття у науковому періодичному виданні, що індексується
в наукометричній базі Scopus*

2. Rybachuk A. (2022) ‘Judicial application of constitutional provisions as directly applicable in the continental legal system countries’, *Int. J. Public Law and Policy*, Vol. 8, Nos. 3/4, P. 215–226.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

3. Рибачук А. Застосування норм Конституції України як норм прямої дії у процесуальній процедурі розгляду судової справи. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 137–144. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.24>.

4. Рибачук А. І. Підходи адміністративних судів у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 1. С. 13–23. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.1.3>.

5. Rybachuk Andriy (2022). Highlighting the criteria of a non – legal law affecting its applicability by the court. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2. P. 108–115. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.2.17>.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Рибачук А. І. Застосування норм Конституції у процесуальній процедурі розгляду судової справи. *Актуальні проблеми судового права: матеріали міжнар. конф. (Харків, 23 квіт. 2021 р.) / редкол.: Л. М. Москвич та ін. Харків : Право, 2021. С. 245–247.*

7. Рибачук А. І. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело права, що застосовуються судами під час здійснення цивільного судочинства у взаємозв'язку із нормами Конституції України. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України*: зб. наук. праць учасників IV наук.-практ. круглого столу (Київ, 17 черв. 2021 р.) / упоряд. В. М. Короленко. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 161–170.

8. Андрій Рибачук. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії під час розгляду виборчих спорів. *Захист виборчих прав адміністративними судами в Україні*: зб. тез доповідей IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (Київ, 1–2 лип. 2021 р.). Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 252–256.

9. Рибачук А. І. Правила застосування норм Конституції у країнах континентальної системи права: законодавче закріплення. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 29 жовт. 2021 р.) / редкол.: О. В. Щербанюк та ін. Чернівці : 2021. С. 321–323.

10. Рибачук А. І. Оптимізація належної правової процедури у застосуванні норм Конституції України як норм прямої дії судами загальної та спеціальної юрисдикції. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України*: зб. матеріалів П'ятого наук.-практ. круглого столу (Київ, 7 черв. 2022 р.) / упоряд. В. М. Короленко. Київ : Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2022. 1 електрон. опт. диск (CD-R). С. 60–66.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Результати дослідження обговорювались на засіданні відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України та були апробовані на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: Міжнародній конференції «Актуальні проблеми

судового права» (м. Харків, 23 квітня 2021 р.); IV науково-практичному круглому столі «Імплементція міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 17 червня 2021 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 1–2 липня 2021 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні» (м. Чернівці, 29 жовтня 2021 р.); П'ятому науково-практичному круглому столі «Імплементція міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 7 червня 2022 р.); П'ятій міжнародній науково-практичній конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 4–5 липня 2022 р.).